DE DOM VAN UTRECHT.

EENE VOORLEZING,

MET EENIGE AANTEEKENINGEN,

VAN

M^R. B. J. L. DE GEER VAN JUTFAAS.

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1861.

)M VAN UTRECHT.

EENE VOORLEZING,

EENIGE AANTEEKENINGEN,

VAN

L. DE GEER VAN JUTFAAS.

UTRECHT,
.EMINK EN ZOON.
1861.

DE DOM VAN UTRECHT.

EENE VOORLEZING,

MET EENIGE AANTEEKENINGEN,

VAN

Mr. B. J. L. DE GEER VAN JUTFAAS.

UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1861.

NSIS.

VOORREDE.

Toevallige omstandigheden bragten mij tot een onderzoek naar de lotgevallen der Utrechtsche Cathedraalkerk; in eenige hoofdtrekken schetste ik die in eene voorlezing. Enkele punten, met hare geschiedenis verwant, hadden echter daarbij mijne aandacht te zeer getrokken om mij niet tot verdere nasporingen uit te lokken. De geestelijkheid aan den Dom verbonden en hare inrigting, de dienst daar vroeger gevierd, de bouw en de oorspronkelijke vorm schenen mij eene nadere beschouwing te verdienen. Wat ik daaromtrent vond deel ik hier mede. Is het mij gelukt het een en ander te ontdekken en aan het licht te brengen, hetwelk niet of minder algemeen bekend was, het is aan de welwillendheid van den Heer Archivaris der Provincie Dr. VERMEULEN, *en aan de hulpvaardigheid van den Heer* MULDER, *Pastoor bij de Oud-bisschoppelijke Clerecy te Utrecht, te danken. Beiden betuig*

—

ik mijne opregte dankbaarheid voor de verpligtende wijze waarop zij de hulpmiddelen hebben verschaft, die ik noodig had. Overigens moge hetgeen ik in den tijd der rust van ambtsbezigheden bijeen zamelde eene welwillende en verschoonende beoordeeling bij den lezer vinden.

September 1861.

HEEREN EN VROUWEN!

Als gij het Oud-Munster Kerkhof overgaat, dan vindt gij daar, niet ver van den Domstoren, eene blaauwe zerk met het opschrift: HIER STOND DE KAPEL VAN ST. THOMAS [1]). Wel verdiende die plaats zulk eene herinnering; zij is eene der meest merkwaardige onder de vele merkwaardige plaatsen van de stad onzer inwoning. Zij roept ons den tijd voor den geest, toen mannen van vromen zin en moedigen ijver hier het eerst onder eene ruwe en onbeschaafde bevolking den zegen des christendoms kwamen brengen, toen zij met eigen hand hier een armelijk godsgebouw stichtten, het eerste dat op Frieschen bodem verrees. Maar al was zij klein en nederig, die Kerk, door Keulsche geestelijken opgerigt [2]), in vergelijking met de trotsche gebouwen, die later rondom deze plaats zijn verrezen, in de geschiedenis van Nederland mag zij niet vergeten worden, want hier is het licht der beschaving het eerst ontstoken, van hier is de zegen des christendoms over ons vaderland uitgestort.

---

1) Over de juistheid van dit opschrift zie de eerste aanmerking hier achter.

2) Zie mijne voorlezing: *De strijd der Friezen en Franken*, bl. 15. PARIS, *Ludgerus*, p. 14.

Maar hier is ook de strijd gevoerd met den heidenschen Fries en den woesten Noorman, hier is zoo menig christen geveld, hier hebben de vlammen gewoed en heeft het staal geschitterd. Uitgebluscht scheen soms het licht en verloren de zegen, en toch — de goede zaak heeft overwonnen en de schoone bouwval van de Stichtsche Cathedrale staat daar naast den gedenksteen van de St. Thomas Kapel, om ons te toonen wat zij geworden is, het nederig begin van eene groote zaak.

Hoevele herinneringen wekt die plaats, hoeveel is er sints het bouwen der St. Thomas Kapel in de zevende eeuw, hier geschied en gezien, van hoevele veranderingen, van hoevele lotwisselingen spreekt ons die bouwval van Utrechts hoofdkerk! Vergun mij er u iets van te verhalen. De geschiedenis van den Dom bevat, dacht mij, trekken genoeg, zóó belangrijk, dat gij de feilen en gebreken des sprekers wel zult kunnen vergeten. Mogt ik mij hierin niet geheel bedrogen hebben.

Onder de bescherming van den Frankischen vorst was de St. Thomas Kapel opgerigt. DAGOBERT, de Koning van Austrasie, beroemd even zeer door dapperheid als door geleerdheid, wilde het beproeven de overwonnen Friezen tot het christendom te brengen. Zij echter, naijverig op hunne vrijheid, zagen met wantrouwen dat heiligdom aan, en weigerden dien predikers gehoor, die hun maar al te zeer herinnerden aan de magt des overwinnaars, aan het verlies van eigene zelfstandigheid. Mogt men dan ook DAGOBERT met SALOMO vergelijken en zijn wijs bestuur verheffen, mogt zijn opvolger SIGEBERT geëerd zijn en gevreesd, in Friesland bleef mistrouwd

en gehaat wat van Frankischen oorsprong was, en te vergeefs predikten en werkten die vrome geestelijken, te vergeefs scheen hier eene plaatse des gebeds gesticht [1]).

Omstreeks 679 werd RADBOD Koning van Friesland. Hoe verschilde hij van zijnen voorganger, den vredelievenden ADGILD. In het noorden opgevoed, blakende van ijver voor de vrijheid en de godsdienst zijns volks, was zijn eerste, zijn vurigste wensch Frieslands onafhankelijkheid te herstellen. Terstond greep hij naar het zwaard en allen volgden hem, waar hij voorging om de Franken te bestrijden en alle sporen der vreemde overheersching te vernietigen, alle vreemden te verjagen. Weldra was hij hier en de St. Thomas Kapel werd door de vlammen verteerd, terwijl hare geestelijken ter naauwer nood den woesten aanval ontvloden. Bloed en verwoesting teekenden zijn weg waar hij overwinnend voorttrok, en spoedig had hij Friesland zijne oude grenzen hergeven.

Hier in Utrecht hield hij zijn hof, de dappere en fiere Koning der Friezen. Hoe zou hij die twaalf geestelijken ontvangen, die hem de vrijheid kwamen vragen om de verwoeste kerk te herbouwen? Kort was zijn antwoord en afdoende zijne beslissing. Zij moesten weder vertrekken om bij PEPIJN eene schuilplaats en elders eenen werkkring te zoeken. Maar niet lang zou het duren of WILLEBRORD zou wederkeeren, om de plaats te heroveren, reeds aan de kerk gewijd [2]).

---

1) *Chron. de Traj.* bij MATTHAEUS, *Analecta*, IX. p. 6: ordinavit ibi presbyteros, qui converterent Frisones, quod tamen frustra fuit — et iste durus populus noluit converti tamen sed destruxerunt istam ecclesiam.

2) *De strijd der Friezen en Franken*, bl. 20. *Kalender voor de Prot. in Nederl.* 1856, p. 143.

Het was het begin der achtste eeuw en RADBOD was overwonnen en vernederd. PEPIJN had hem gedwongen de vrije prediking des christendoms te dulden, en dezelfde prediker, dien hij zoo stout had afgewezen, was wedergekomen als bisschop door Paus SERGIUS gewijd. Hij had hier in Utrecht zijn zetel en het middenpunt zijner werkzaamheid gevestigd. Nu werden de bouwvallen der St. Thomas Kapel opgeruimd en toog men aan het werk, om op diezelfde plaats eene nieuwe kerk te bouwen. Voorbij Duurstede langs den Rijn werden de steenen aangevoerd, straks ontladen, aangebragt, en het werk voortgezet met eenen ijver, die van de belangstelling der bouwlieden zelven getuigde.

Te midden der nederige woningen van den bisschop en zijner geestelijken werd nu het heiligdom van dag tot dag hooger opgetrokken, en terwijl zij predikten en doopten en de christenbevolking rondom aanwies [1]), werd de hoofdkerk voltooid, waarin de St. Thomas Kapel in trotscher vormen was herrezen [2]).

---

1) HEDA, p. 26.

2) BONIFACII *Epistol.* 94: — propter fundamenta cujusdam a paganis destructae ecclesiae, quam Willebrordus dirutam usque ad solum in castello Trajecto reperit et eam proprio labore a fundamento construxit et in honorem sancti Martini consecravit. Verg. JOANN. A LEIDIS, II. c. 18. *Chron. de Trajecto*, p. 10. Bekend is de strijd tusschen het kapittel van den Dom en dat van St. Salvator, over de oudheid en den voorrang hunner kerken, waarover te vergelijken BOSSCHAERTS, *De primis Frisiae apost.* Diss. LXXVI. *Batavia sacra*, Proleg. p. 10. MATTHAEUS, *Fundat. et fata eccles.* p. 2 en 53, *De nobilitate*, p. 767-771 en in de *Dedicatio* voor den *Auctor inc. de reb. Ultr.* BLONDEEL, *Beschr. v. Utrecht*, p. 287 en 302. Hoewel de St. Salvator, *cum majori simul est fundata et dotata*, is toch de St. Maartenskerk altijd als hoofdkerk beschouwd. Zie *Kalender* t. a. pl. p. 146. Ik ben hier BÜCHEL gevolgd, die zegt: Roma reversus cathedralem incepit aedificare templum D. Martino Turonensi olim in Gallia prae-

Het moet een plegtige dag voor WILLEBRORD geweest zijn, toen hij haar wijdde [1]), en haar hoofdaltaar aan den heiligen MARTINUS VAN TOURS, den patroon der Franken, den christelijken krijgsman, heiligde. Waarom hij hem koos, wie zou het vragen? Was het niet onder de bescherming van den Frankischen vorst, dat hij zijn zetel hier oprigtte? Was ook hier niet een strijd te voorzien, die moed en kracht zou vereischen?

En die strijd kwam maar al te spoedig, want naauwelijks was PEPIJN in 714 gestorven, of de Friesche Koning schudde het ongeduldig gedragen juk weder af en trok naar Utrecht, om van daar bisschop en geestelijken te verdrijven. Verschrikt door den ruwen aanval vlugtten zij met hunne bekeerlingen, en WILLEBRORD moest zijne nieuwe St. Maartenskerk zoowel als de St. Salvator den overwinnaar overlaten [2]). Maar dezen was het om Frieslands vrijheid te doen, en hij gunde zich den tijd niet de gebouwen neder te werpen. Ledig en verlaten bleven zij staan [3]), totdat de wapenen van KAREL MARTEL ze weder voor WILLEBRORD en de zijnen openden en hunne stem weder binnen die muren en daarbuiten weerklonk, om aan eene heidensche bevolking het Christendom bekend te maken.

Was ook WILLEBRORD oud geworden, daar naast hem stond nu de krachtvolle en rijkbegaafde WILFRIED, de vrome priester, die als BONIFACIUS bestemd was

---

suli sacratum, 22 demum episcopatus sui anno absolutum, *ad* BEKAM p. 12, verg. ROYAARDS, *Geschied. der invoering van het Christendom*, p. 176-293.

1) Eandem per primitivam benedictionem suâ propriâ manu consecravit. BEKA.

2) *Strijd der Friezen en Franken*, bl. 24.

3) Verg. BLONDEEL, t. a. pl. p. 308.

de apostel van Duitschland te worden. Hij predikte in de St. Maartenskerk met al die kracht en dien gloed, met die overtuiging en dat vuur, waardoor hij ieder aan zich wist te onderwerpen, waaraan niemand weerstand kon bieden [1]). Maar trok hij ook weldra elders henen, waar grooter werkkring hem wachtte, eene trouwe schaar van ijverige helpers en leerlingen bleef den eersten bisschop [2]) bij, om de ontluikende gemeente uit te breiden en voor te gaan. Zij verspreidden zich van hier uit naar alle zijden heen door het land om gedurig terugkeerende van nieuwe aanwinsten, van doorgestane gevaren, van verkregen uitkomsten te verhalen [3]). Was dan ook de strijd nog niet geëindigd, was de tegenstand nog fel en dreigend, toch nam de bevolking rondom toe en bloeide de gemeente rondom het heiligdom verzameld.

Hoe zullen zij getreurd hebben, WILLEBRORDS leerlingen en vrienden, toen in 736 zijne uitvaart plegtig gevierd werd in de door hem gestichte kerk en hij den bisschopszetel daar ledig liet, veertig jaren met zooveel roem en zoo rijken zegen door hem bekleed [4]).

---

1) Bekend is het dat Willebrord hem zoo hoog achtte, dat hij hem tot zijne hulp bij zich wilde houden, BEKA, p. 14 en aldaar BÜCHEL, p. 17, HEDA, p. 33, ROYAARDS, p. 218. *Kalender voor de Prot. in Nederl.* 1857, p. 56.

2) Ik heb niet geaarzeld aldus Willebrord te noemen, al ontkennen sommigen, dat Willebrord bisschop van Utrecht zou geweest zijn, PARIS, *Ludgerus*, p. 21, omdat ik meen dat de geleerde recensent van dit werk in het tijdschrift *De Katholiek* juist heeft gezien.

3) Hic Praesul egregius destinavit discipulos in terminos suae dioecesis ad euangelizandum infideli populo doctrinam aeternae beatitudinis, zegt BEKA p. 10. Verg. het *Chron. de Trajecto*, p. 12. JOANN. A LEIDIS, II, 40. Beroemd was reeds vroegtijdig de door Willebrord gestichte kloosterschool, zie PARIS, t. a. pl. p. 32.

4) Ecclesiam penitus per mortem beatissimi Willebrordi Praesulis desola-

Eene nog veel treuriger plegtigheid was het, toen negentien jaren later de lijkdienst gevierd werd van dienzelfden BONIFACIUS, die hier zijn roemrijken loopbaan had aangevangen en nu met zijne togtgenooten de martelaarskroon te Doccum had gevonden. Hoe kort geleden had hij nog met die eerbied eischende waardigheid en ernst hier gesproken, hoe had hij na WILLEBRORDS dood [1]) voor de Utrechtsche kerk gewaakt en geijverd, en ziet, nu werd daar zijn lijk bijgezet [2]), gevallen in den heiligen strijd tegen het Friesche heidendom, en zijn leerling, vriend en vertrouwde GREGORIUS stond daar met zoo vele anderen weenend en eerbiedig aan zijn graf, om naar zijne aanwijzing straks zijne plaats in te nemen [3]). En toch de dood van BONIFACIUS bevestigde de zegepraal des christendoms in Friesland, en sints was het Utrechtsche bisdom gevestigd, zond de Utrechtsche school hare predikers met nieuwen ijver uit, en de stichting van WILLEBRORD, de nieuwe St. Maartenskerk, zag meer en meer haren luister toenemen als hoofdkerk van het Sticht.

Welk eene drukte, welk eene beweging te Utrecht

---

tam noemt JOANNES A LEIDIS, III. 10. Hij schijnt te Epternach overleden te zijn, *Batavia sacra*, p. 40, daar werd hij althans begraven.

1) Verg. *Batavia sacra*, p. 54-56. BLONDEEL, p. 184. ROYAARDS, p 243-251.

2) Et sepelierunt eos ad St. Salvatorem, *Chron. de Traj.* p. 16. JOANN. A LEIDIS, III. 18. *Batavia sacra*, p. 69.

3) Zie de *Commemoratio* door PARIS uitgegeven, c. 14. *Kalender*, 1847. p. 62. Zijn leerling en tijdgenoot schreef van hem: eadem charitate sicut et fidei firmitate, qua praedecessores sui, sanctus videlicet Willebrordus archiepiscopus et confessor et Bonifacius martyr atque archiepiscopus, larga et melliflua eruditione populum irradiavit, bij PARIS, p. 174. Verg. overigens *Batavia sacra*, p. 87, BLONDEEL, p. 202. ROYAARDS, p. 259-264, 271.

op den morgen van den 24 Junij 1023. Alles kondigt hier eene naderende plegtigheid, een groot kerkelijk feest aan. De Keizer van Duitschland, HENDRIK II. is met zijn hofstoet van Keulen gekomen, twaalf bisschoppen zijn met hun gevolg hierheen getrokken, vele lagere geestelijken zijn zamengevloeid, en de stad is getooid en versierd, terwijl vreemdelingen van allerlei stand en rang zich overal vertoonen. Het is de dag sints lang bestemd om de hernieuwde St. Maartenskerk plegtig in te wijden, en bisschop ADELBOLD staat gereed weldra met den langen prachtigen stoet den statigen omgang aan te vangen [1]).

Het is niet meer hetzelfde gebouw, door WILLEBRORD gesticht, dat nu zal gewijd worden. Neen, er was sints dien tijd al meer dan ééne verwoesting over heen gegaan, en de hoofdkerk van het Sticht was getuige geweest van moord en vervolging, de grond waar de St. Thomas Kapel had gestaan, was met het bloed der christenen bevochtigd.

Die woeste krijgers van het Noorden, die geen medelijden kenden, maar ruw en ontembaar als de zee die zij bevoeren, overal schrik en verwoesting bragten, hadden ook Utrecht niet gespaard. Meer dan eens hadden zij stad en kerken geplunderd en nedergeworpen [2]),

---

1) 1023. Nova ecclesia sancti Martini in Trajecto constructa et dedicata est a XII episcopis 8 Kal. Jul. PERTZ, *Monum.* XVI. p. 446. KLUIT, *Chron. Holl.* p. 44. Cum magna solemnitate honorifice dedicarunt, zegt BEKA, p. 38. HEDA, p. 110. JOANN. A LEIDIS, IX. c. 11. *Chron. de Traj.* p. 30. *Batavia sacra*, p. 125. ROYAARDS, *Gesch. van het Christend. in Nederland*, I. p. 178.

2) Verg. v. BOLHUIS, *De Noormannen in Nederl.* p. 75, vooral p. 108, 178, 180. BEKA, p. 28. HEDA, p. 54. ROYAARDS, *Geschiedenis van het*

zij hadden WILLEBRORDS stichting in een puinhoop veranderd, en wie niet bij tijds was gevlugt, was door hun zwaard gevallen. Woest was sints de plaats gebleven en verlaten, en toen de vrome bisschop RADBOD, zoo ongelijk aan zijnen vroegeren naamgenoot, de puinhoopen zijner bisschopsstad had willen bezoeken, was hij slechts door een wonder aan de woeste en wreede hand dier Deenen en Noormannen ontkomen [1]).

Wel had zijn opvolger BALDERIK, de krachtige en geleerde kerkvoogd, vroeger de opvoeder van Keizer OTTO den eersten en van diens broeder BRUNO, later aartsbisschop van Keulen, de stad herbouwd en versterkt, wel had hij ook de kerken weder opgerigt en, onder de magtige bescherming zijner kweekelingen, het gebied van St. Maarten vergroot [2]), maar te veel vond

---

Christ. in Nederl. I. p. 128. In den giftbrief van 858 zegt LOTHARIUS: didicimus quod Trajectensis ecclesia, quae in honore Christi confessoris Martini constructa esse dignoscitur, barbarica imminente nequitia, pene destructa et ad nichilum redacta sit, canonicique olim in ea Deo militantes passim per diversa loca quidam dispersi, quidam etiam interempti sunt.

1) BEKA, p. 33: Accidit autem, cum episcopus una dierum Trajectum adiret et ibidem loca sanctorum cum devotione visitaret, Dani vero potenter occursantes in contrarium obsisterent, prohibentes ulteriorem sibi transitum, quos sacer Episcopus paternaliter admonuit fidem catholicam devote suscipere et a crudeli christianorum strage pie desistere, et illi tortores eo magis commoti sunt ac acerbam necem sancto viro comminati sunt. Praesul autem almifluus hos perditionis filios ex tunc execrando maledixit, quos fulmineus ignis mox de coelo descendens, miserabili morte vivos absumpsit. Verg. HEDA, p. 71. *Chron. de Traj.* p. 26.

2) BEKA, p. 34 incensas ecclesias refecit. HEDA, p. 75 deelt een stuk mede van Balderik van 934, welks echtheid echter wel niet verdedigd kan worden, maar dat toch als getnigenis waarde heeft, waarin hij dus spreekt: Ad quem (locum) cum venissem et destructum a Danis, proh dolor, reperissem et omnino desolatum, nec non honorabiles ecclesias gloriosi patroni mei St. Martini ac St. Salvatoris dirutas et exustas, lacry-

hij te doen, te groot was allerwege de verwoesting, dan dat hij de hoofdkerk volkomen en waardig herstellen kon [1]).

Nu had ADELBOLD, de vriend en raadsman van Duitschlands Keizer [2]), door dezen beschermd en geholpen, haar herbouwd, prachtiger en grootscher dan te voren [3]). Om haar in te wijden, was de Keizer zelf hierheen gekomen, met vele prelaten en geestelijken van hoogeren en lageren rang. Ik wenschte dat ik u den stoet beschrijven kon, zoo als die statig en langzaam rondom het nieuwe gebouw trok en straks door de hoofddeur naar het hoofdaltaar, zoo rijkelijk bij

---

mas dolore cordi gravissimo tactus intrinsecus nullatenus valui continere; — ecclesias videlicet gloriosi patroni mei S. Martini et S. Salvatoris a prophanis dirutas et exustas, non prout debui — sed prout potui aliquantulum reparavi, canonicos ab his ecclesiis fugatos et multimodo dispersos ad ipsas ecclesias revocavi, substituendo alios canonicos in loca mortuorum. Vgl. JOANN. A LEIDIS, VII, c. 16. *Chron. de Traj.* p. 28. *Batavia sacra*, p. 121. BOLHUIS, p. 182.

1) Welligt was de St. Maartenskerk weder door de Noormannen verbrand en verwoest in 1010. Verg. HEDA, p. 102. BLONDEEL, p. 312. KLUIT op den *Anonym.* p. 42-44. MELIS STOKE, I. 997. Anderen echter meenen, dat de Noormannen toen Utrecht niet verwoest hebben, BOLHUIS, p. 198.

2) BEKA p. 37 noemt hem Caesaris Henrici proconsul eximius, HEDA p. 107: vir nobilis et Proconsularis, magnae apud Henricum imperatorem auctoritatis; vir sapientissimus in het *Chron.* bij PERTZ, XVI. p. 446. KLUIT, p. 42, summus consiliarius imperatoris Henrici, *Chron. de Traj.* p. 30. Bij SIGEB. GEMBL. ad an. 1004: magnus in ecclesia et in palatio.

3) Daarvoor heet Adelbold in het charter van bisschop Coenraad van 1088: ecclesiae a Danis destructae reparator et fundator gloriosus, bij MATTHAEUS, *ad anonym. de reb. Traj.* in de voorrede. Min juist, meen ik, zegt BOCKENBERG in zijn *Catal. Pontif. Traject.* p. 13: D. Martini templum a Balderico exstructum, demoliri, *eaque fere qua nunc visitur forma*, augustius reedificare jussit.

deze gelegenheid met heilige overblijfselen begiftigd [1]), zich bewoog. Daar zaagt gij geestelijke en wereldlijke vorsten en heeren in plegtgewaad en feestdos, koorheeren en monnikken met kruisen en vanen, koorknapen met wijwater en wierookvat. En toen voor het eerst de dienst op het pas gewijde altaar werd verrigt bogen deze allen eerbiedig het hoofd, terwijl de statige toonen van het ernstig kerkgezang door de gewelven weerklonken. Daar knielde de Keizer zelf in zijn purperen mantel voor het altaar en achter hem zijn hofstoet, terwijl de twaalf bisschoppen en de geheele geestelijkheid aan beide zijden de knieën eerbiedig bogen, toen ADELBOLD het heilige in den gouden monstrans omhoog hief; en aanbiddend knielde ook de geheele menigte neder die de ruimte der kerk had ingenomen, terwijl de wierookgeur naar boven steeg en het geheele gebouw vervulde.

Wel was het een plegtige stond, wel was het een feestdag voor Utrechts bevolking, die wijding der Domkerk, schooner nu uit hare asch verrezen. De herinnering daaraan ging niet verloren, al vertrok weldra de Keizer en zijn broeder, de bisschop van Augsburg, en de aartsbisschoppen van Keulen, Trier en Mainz, al keerden de bisschoppen van Luik, Bamberg, Spiers, Toul, Verdun en Regensburg weder huiswaarts [2]). Die

---

1) MATTHAEUS, *Fundat. eccles.* p. 6, waar in een stuk van 1073 van dit altaar gezegd wordt: Primaria plantatio est super columnam quandam cavam, in qua pretiosiora sunt sanctorum sancta, quam nullus episcoporum qui aderant post ecclesiae combustionem in secunda vel tertia dedicatione praesumpsit aperire. Eadem columna in superficie habet septem cavernulos cum septem loculis reliquiarum.

2) De opgave der bij de wijding tegenwoordige bisschoppen vindt men

dag was een der schoonste van ADELBOLDS regering, eene vergoeding voor de nederlagen door hem ondervonden in den strijd met Hollands Graaf[1]).

De elfde eeuw, zoo rijk in belangrijke gebeurtenissen was ook voor Utrechts hoofdkerk in velerlei opzigt rijk aan voorspoed en bloei. Zij zag naast zich de kerken van St. Pieter, St. Jan[2]) en St. Marie[3]) verrijzen, de abdij van St. Paulus werd in hare nabijheid gesticht[4]) en 's bisschops Hof prachtiger opgetrokken; de mildheid der Keizers vergrootte hare bezittingen en verhoogde haar aanzien, en met schitterende praal werden menigmaal de hooge feesten in hare muren gevierd.

Het meest schitterend was wel het Pinksterfeest van het jaar 1039. Keizer COENRAAD II. had het Paaschfeest te Keulen gevierd, tegen Pinksteren wilde hij te Utrecht zijn, bij zijn vriend, den eerwaardigen priester van Oosterbeek, in wiens gastvrije woning eens zijne echt-

---

bij HEDA, p. 110. In het stuk bij MATTHAEUS staat echter: quibus cooperantibus episcopis hoc gestum sit, ignoratur, quia scriptum non invenitur. In een HS. vind ik deze opgave ook vermeld, maar met bijvoeging, dat men meent, dat deze er bij waren.

1) Over dien strijd met Holland zie BEKA en HEDA, vooral KLUIT, *Hist. crit.* I. 2. p. 33. Dat de tegenwoordigheid des Keizers voor de kerk niet onvruchtbaar was, bewijst het charter bij HEDA, p. 113: ecclesiae nobis praesentibus dedicatae.

2) Beide door Bernulphus gebouwd, BEKA, p. 40. HEDA, p. 118.

3) Gesticht door bisschop Coenraad, BEKA, p. 43. HEDA, p. 138. Vgl. ROYAARDS, *Geschiedenis des Christendoms in Nederland*, I. p. 256, 181-194.

4) Door Bernulphus naar Utrecht van den Hemelschen berg bij Amersfoort overgebragt, MATTHAEUS, *Fundat.* p. 195.

genoote GHISELA was verpleegd, die hem de geboorte zijns zoons was komen melden en door hem op den bisschopszetel was geplaatst [1]).

Wel had BERNULPHUS zich die gunste waardig getoond, hij had kerken en kloosters gebouwd, hij had vrede en orde gehandhaafd, welvaart bevorderd en aller liefde gewonnen [2]), en nu — alles had hij gereed gemaakt om zijnen keizerlijken weldoener en vriend waardig te ontvangen. Hij kwam dan ook vergezeld van zijne echtgenoote en zijnen zoon, omgeven door een talrijken stoet. De bisschop was hem te gemoet gegaan, en onder het gejubel der menigte trok de Keizer met de zijnen, voorafgegaan en gevolgd door de hoogere en lagere geestelijkheid, Utrecht binnen naar het Keizershof.

Met vele feestelijkheden en groote pracht werd nu het Pinksterfeest gevierd. Daar vertoonde zich de Keizer met de Keizerin en hunnen zoon van al de heerlijkheid en den glans van het Hof omgeven. In den Dom verscheen hij met den keizersmantel en de keizerskroon, naast GHISELA met den witten goudgestikten sluijer omplooid; daar knielden zij naast elkander neder op het rijk gewerkte kleed voor de trappen des altaars, en achter hen de edelknapen en vrouwen, terwijl de bisschop zelf de hoogmisse vierde; daar gingen zij beiden te voet achter den bisschop in den plegtigen omgang, onder het gezang der geestelijken, en de edelsteenen, het goud en purper van feestgewaad en kroon

---

1) Zie het verbaal bij BEKA, p. 39. HEDA, p. 118. *Chron. de Traj.* p. 31. JOANN. A LEIDIS, IX. c. 14.

2) *Batavia sacra*, p. 127.

en baldachijn schitterden naast de witte kleederen van geestelijke en koorknaap in de heldere stralen der vrolijke zon. Alles was vreugde en blijdschap in Utrecht, en het volk verheugde zich op zijne wijze in de eer en heerlijkheid der kerk en in de pracht die den Vorst der wereld omgaf.

Den volgenden dag was die Vorst der wereld dood. Hij had die pijn reeds gevoeld, toen hij den statigen omgang hield, zij had hem niet verlaten bij het vrolijk gastmaal, waar hij naast Utrechts bisschop aanzat. Hij had de feestvreugde niet willen storen, maar nu kon hij het zich niet langer ontveinzen, nu werd de smart zoo hevig, dat de Keizer maar al te goed voelde dat zijn leven ten einde spoedde. Zijn moed verliet hem daarom niet, zegt een ooggetuige, en met vaste stem beval hij dat men den bisschop roepen zou, opdat die zijne biecht ontvangen en hem het heilig Sacrament der stervenden zou geven. BERNULPHUS, diep geroerd, voldeed aan zijn verlangen en zalfde hem ten doode. Nu voorbereid om te sterven, riep de vorst nog eenmaal GHISELA en zijnen zoon tot zich, nam op hartroerende wijze afscheid van beiden en riep hun en allen die rondom zijne sponde weenden, een laatst vaarwel toe. Weldra bezweek hij, den 4 Junij 1039.

Diep was de indruk dien zijn dood op het volk maakte, dat hem nog den vorigen dag in al zijn pracht en grootheid had aanschouwd. Velen treurden om den Vorst, die vrijgevig en mild, dapper, grootmoedig en streng regtvaardig was geweest; en toen het lijk gebalsemd in den Dom werd ten toon gesteld in keizerlijk ornaat, en de plegtige lijkdienst werd gevierd waar hij nog voor weinige dagen zelf had geknield, toen was de

stad in rouw en aller gedachten vol van de wisselvalligheid des levens en de onzekerheid van aardsche grootheid [1]).

Met groote plegtigheid werd 's Keizers ingewand voor het hoofdaltaar in den Dom begraven en nog heden herinnert u een steen, met zijn kort en eenvoudig opschrift, aan het Pinksterfeest van 1039 en aan den dood van COENRAAD den tweeden [2]).

Niet ver van COENRAADS denksteen ligt nog een andere op het koor, die u meldt dat daar de overblijfselen van nog een Keizer begraven liggen. HENDRIK V. gekomen om het Pinksterfeest in 1125 te vieren [3]), vond daar eene rustplaats [4]). Hoe weinig vermoedde

---

1) De meeste bijzonderheden deelt WIPPO mede in zijn *Vita* CUONRADI, uit hem vooral ontleende GIESEBRECHT, *Geschichte der Deutschen Kaiserzeit*, III. p. 318-320, zijn verhaal, welken ik hier gevolgd ben. Verg. ook de berigten bij STRUVIUS, *Corpus hist. Germ.* I. p. 293.

2) Over dit opschrift zie BUCHEL op BEKA, p. 41. BLONDEEL, p. 322. *Utrechtsche Volks-Almanak* 1844, p. 58. Dat het bezit van dit graf voor de St. Maartenskerk niet zonder voordeel was, bewijzen de giftbrieven bij HEDA, p. 120. Verg. ook *Batavia sacra*, p. 129.

3) Hij had het er in 1123 ook gevierd, HEDA, p. 147, zooals onder Willem van Gelder en Coenraad in 1087 de keizer te Utrecht was geweest en Coenraad er in 1145 was (HEDA, p. 165.) — Omtrent dezen tijd, misschien reeds vroeger, verkreeg de Keizer eene praebende in het kapittel van den Dom, door den Deken aan twee priesters te verleenen; qui illud deservire et pro nostra salute et imperii tranquillitate idonei existant, Deum exorare, zooals de Keizer zegt in een diploma bij BUCHEL op HEDA, p. 150. Verg. het dipl. p. 168. De bisschop Godebald vereenigde ook de bisschoppelijke praebende voor altijd met het Decanaat in 1118, ald. p. 151.

4) *Anonymi chron.* p 71. MATTHAEUS, *Fund.* p 5. BLONDEEL, p. 322. *Utr. Volksalm.* 1844, p. 60.

men toen dit graf werd gesloten, hoe spoedig het schoone gebouw zelf daarboven zou instorten. Zes jaren later, op het einde van 1131 barstte een brand uit, die een groot deel der stad verwoestte. De van hout gebouwde en meest met riet gedekte woningen deden de vlammen voortwoeden, en weldra stonden van de schoone kerk van ADELBOLD de muren alleen, te midden van het rookend puin van dak en gewelf. Slechts met moeite had men de kostbaarheden en heilige vaten gered en beveiligd [1]). Maar de bisschop ANDREAS VAN KUIK wist de schade, hoe groot ook, spoedig te herstellen en in 1136 werd de kerk op nieuw door hem, bijgestaan door den aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Luik, Kamerik en Munster voor de de dienst gewijd [2]).

Een nog grooter onheil stond te wachten. In den barren winter van 1148, ziet, daar woeden de vlammen op nieuw. Het bisschopshof, de kerken van St. Maarten, St. Jan en St. Pieter staan te gelijk in brand. De eerste vooral is weldra onredbaar de prooi des vuurs geworden. Hoog stijgt de rookkolom op, en een treurigen rossen gloed werpen de vlammen op den donkeren, nachtelijken hemel daarboven en de uitgebrande gebouwen rondom; dak en gewelf zijn reeds ingestort en de donkere muren alleen steken nog zwart tegen de vuurzee daar binnen af, die door venster en boog gedurig naar buiten schijnt uit te stroomen, en naar mate een gedeelte muurs nederstort voor een oogen-

1) Over dien brand MATTHAEUS, *Fundat.* p. 6. BLONDEEL, p. 313.

2) Deze nieuwe inwijding schijnt aan te toonen, dat de schade nog al groot en de hernieuwing nog al belangrijk geweest moet zijn. Zie het stuk bij MATTHAEUS t. a. pl.

blik terugtreedt om terstond op nieuw met dubbele woede te ontbranden. Eene jammerende menigte ziet het aan zonder hulp te kunnen bieden. Velen hebben reeds zelve hunne woningen en al hunne have verloren, gelukkig nog die geene dierbare betrekkingen in de vlammen zag omkomen. Anderen redden nog wat mogelijk is, of brengen althans het kostbaarste in veiligheid. Overal heerscht verwarring, en met het gekraak der instortende muren vereenigt zich de kreet des jammers en der vrees, het noodgeschrei en hulpgeroep aan alle zijden. De geestelijken zijn overal bezig om te doen wat mogelijk is om den voortgang der vlammen te stuiten en nog te beveiligen, wat het vuur niet heeft bereikt [1]).

Eindelijk mogt het hun gelukken, maar welk een aanblik vertoonde de zoo schoone St. Maartenskerk! Slechts de muren staan daar, zwart, gebarsten en half ingestort, de pilaren zijn nedergevallen, de grond is bedekt met puin en asch.

Lang duurde het voor dat men er aan denken kon

1) *Anonymi chron.* p. 94: Incendio maximo civitas Trajectensis flagravit et templum venustissimum Sancti Martini ab Adalboldo Episcopo constructum combustum est cum tribus aliis congregationibus, scil. Sancti Pauli, Sti Johannis Baptistae et Sti Petri; waar KLUIT aanhaalt het *Chr. Pantaleonis*, waaruit wij zien dat het was eene hiems validissima et nimium diuturna. *Chron. de Traj.* p. 35: arsit civitas Trajectensis quem ardorem non poterant exstinguere ita quod pene omnis civitas incendio perierit, sed in ecclesia St. Martini, Petri et Pauli, et Johannis, Salvatoris et Stephani altare mansit illaesum. BEKA, p. 50, HEDA, p. 163, die er bijvoegt dat om een dergelijk onheil te voorkomen, toen de grachten door de stad gegraven zijn. JOANN. A LEIDIS, XVIII. c. 18. *Batavia sacra*, p. 145. BEKA, Holl. vert. bij MATTHAEUS, *Analect.* V. p. 78, die het een brand noemt „die men niet lesschen en mochte." BLONDEEL, p. 121, 314.

de hoofdkerk weder te herbouwen, en toen Keizer FREDERIK zeventien jaren later, in 1165, te Utrecht kwam [1]) vond hij haar nog in denzelfden staat. Geen wonder voorwaar bij den benarden toestand waarin Utrechts kerkvoogd verkeerde.

Maar toen de bisschop GODFRIED van Rhenen, door des Keizers bemiddeling rust had gekregen, vatte hij, even moedig als eerzuchtig, het werk op, herbouwde het vernielde heiligdom en had de voldoening de Stichtsche St. Maartenskerk weder hersteld te aanschouwen.

Den 20 Julij 1173 had de plegtige inwijding plaats, een feestdag, na de treurige dagen die datzelfde jaar reeds had opgeleverd. Stortregen, watervloed en brand hadden immers de stad geteisterd en de bisschop zelf had eerst onlangs door vasten, omgang en kerkgezang den toorn des hemels zoeken af te wenden. Hij was toen met zijne geestelijkheid in boetgewaad en bloots hoofds van den Dom naar de St. Jacobskerk gegaan [2]), nu daarentegen, mogt hij met vreugde het blijde feest der inwijding zijner hoofdkerk vieren. PHILIP, de aartsbisschop van Keulen, RAIMUND, de bisschop van Hippo [3]) stonden hem daarbij ter zijde, en nevens het hoofdaltaar

---

1) BEKA, *Chron. anonym.* p. 54, 111. De Keizer was er in 1156 reeds geweest, *Chron. anonym.* p. 103. Dat de Domkerk zoolang onopgebouwd bleef, maak ik op uit het eenparig getuigenis, dat zij in 1148 is afgebrand en het niet vroeger voorkomen van eenig berigt van herstel of inwijding, terwijl in den brand van 1173 alleen sprake is van het afbranden van St. Marie, BEKA, p. 55. *Anon. chron.* p. 127, niet van den Dom. BLONDEEL, p. 314.

2) BEKA, p. 55, *Chron. de Traj.* p. 37, *Anonymi chron.* p. 126—127, JOANN A LEIDIS XVIII. c. 8.

3) Hij was suffragaan bisschop te Utrecht, *Annal. Egmund.* c. 26, p. 32. Verg. *Anonymi chron.* p. 127.

werden nu nog drie andere altaren gewijd, dat van het heilige kruis, van St. Marie en van St. Dionysius [1]).

Zoo was zij weder opgerigt, de stichting van WILLEBRORD en ADELBOLD, en de uitgangen der 12e eeuw vonden haar weder geopend toen een eeuwkring zich sloot, die voor de hoofdkerk van Utrecht en voor het bisdom rijk was geweest aan ongeluk en verval.

HENDRIK VAN VIANDEN was op den bisschopszetel geplaatst, de vriend en gunsteling van WILLEM den graaf van Holland [2]), straks ook tot Roomsch koning gekozen. Reeds meermalen had deze Utrecht bezocht en talrijke bewijzen van zijne gunst gegeven [3]), meermalen had hij de dienst in de St. Maartenskerk bijgewoond, hij had aan den voet des altaars de wapenen aangegespt, om van daar ten strijde te trekken [4]), was het wonder zoo nu ook de bisschop het plan vormde om de kerk te vergrooten en te verfraaijen? Zou hij, zou de burgerij niet met ingenomenheid die taak ter hand

1) Eodem anno dedicatum est templum Sancti Martini in Traiecto XI Kal. Augusti a. III Episcopis, Philippo Coloniensi, Godefrido Traiectensi, Raimundo Ypponiensi et a quodam episcopo nomine Martino. Ab iisdem Episcopis dedicata est ecclesia Sanctae Mariae Sanctique Stephani in Aldwiic VIII kal. Augusti. *Anonymi chron.* p. 128. MATTHAEUS, *Fundat.* p. 6. — waar wij tevens de toen opgemaakte herinnering aan deze inwijding vinden met opgaaf der talrijke heilige overblijfselen, die toen reeds deze kerk bezat. Dat de kerk toen éénen toren had, schijnt te blijken uit de vermelding van eene area sita juxta Turrim beati Martini in Traiecto in een charter van 1243 bij MATTHAEUS, *Fund.* p. 54.

2) BEKA, p. 83.

3) *Chron. de Traj.* p. 48, HEDA, p. 206—207, 214.

4) BEKA, p. 80, MEERMAN, *Geschiedenis van graaf Willem*, II, p. 324.

hebben genomen? In 1254 maakte HENDRIK VAN VIANDEN een aanvang met de hernieuwing der kerk en legde hij zelf den eersten steen van het nieuwe koor [1]).

U dit te beschrijven zal ik niet beproeven, want het staat nog daar met zijnen, hoewel geschondenen, kloostergang en zijne sacristie, als een der schoonste overblijfselen van de bouwkunst der 13ᵉ eeuw. Nog zegt het ons met welk eene liefde de bisschop dit werk aanvaardde, met welk eene volharding hij het voortzette, met welk eenen ijver hij het dreef; maar ook hoe de burgerij hem ondersteunde en door hare middelen het bevorderde. Voltooid mogt hij het echter niet zien, want het schip der kerk bleef nog op herstelling en verfraaijing wachten toen hij het werk aan zijnen opvolger overliet.

Deze was de man niet om het te volvoeren. JOHAN VAN NASSAU, weldra uit Utrecht verdreven, zwak en ongeschikt voor de regering, had noch geld noch liefde voor die taak, en toen hij het uitgeputte bisdom zijnen opvolger overgaf, was Utrechts hoofdkerk nog onvolbouwd gebleven [2]).

Maar al vond JAN VAN SIRICK zijne schatkist ledig, toch was hij begeerig het onvoltooide werk te voleindigen. Zoo moest hij wel naar middelen omzien die hem

---

1) *Chron. de Traj.* p. 50, in summo, cujus primum lapidem posuit cum reaedificaretur. Videns etiam ecclesiam majorem, zegt HEDA, p. 214, Traiectensem ob vetustatem minantem ruinam jecit fundamenta celebrioris atque firmioris operis prout Basilica jam consummata ostendit. Hieruit blijkt dus dat de kerk vroeger wel hersteld, niet herbouwd was, welligt hebben wij echter hier slechts eene gissing van HEDA naar de reden der herbouwing, althans de vroegere kerk bleef steeds in gebruik en is slechts stuksgewijze vernieuwd. Vgl. *Batavia sacra*, p. 162. JOANNES A LEIDIS, XXIV. c. 4.

2) Zie BEKA, p. 92, HEDA, p. 212.

daartoe in staat konden stellen. Nog bestaat de brief waarbij, in 1288, door de romeinsche curie gunsten geschonken werden aan allen die bijdragen zouden schenken, opdat Utrechts hoofdkerk opgebouwd en waardiglijk versierd zou worden [1]). Welk gevolg die poging had weten wij niet, maar men ging althans voort en aan het einde der 13e eeuw was wel waarschijnlijk de Domkerk zoover voltooid, als zij later is gebleven. Geheel volbouwd toch was zij nimmer, en zij deelde ook daarin het lot van meer dan eene Cathedraal-kerk die nooit werd volmaakt, omdat middelen en tijd ontbraken om de grootsche voorstelling van den bouwmeester volledig te verwerkelijken. Toch was het een prachtig en indrukwekkend gebouw [2]). Verplaatst u eens een oogenblik aan het einde der kerk. — Door dien dubbelen rei ronde, slanke pilaren rust uw blik op het hoofdaltaar, omgeven door de gestoelten der Domheeren; waar gij het oog naar boven heft, trekken de zeven groote boogvensters met hunne schoone versiering uwe aandacht, die, door de doorloopende pilaren gescheiden, ter wederzijde in het schip der kerk licht verspreiden, terwijl de fraaije en trotsche ronde achter-

---

1) Uitgegeven *Kronijk van het Hist. Gen.* 1856, bl. 162, waarin het heet: cupientes ut ecclesia St. Martini cathedralis Traiectensis congruis honoribus frequentetur que pro nimia vetustate indiget reparatione et in aliquibus partibus novo opere magis sumptuose construitur, nec illi proprie suppetant facultates per quas hujusmodi reparatio velut illud laudabile opus de novo conceptum possit consummari, monemus etc. Vergelijk over de aflaten dezer kerk het stuk bij DODT VAN FLENSBURG, *Archief*, VII, p. 232, en het charter van 1364 bij MATTHAEUS, *Fundat.* p. 27.

2) Verg. de beschrijving van den Gothischen stijl in DURSCH, *Aesthetik der christlichen bildenden Kunst*, p. 317-335, waar veel voorkomt dat ook bij den Dom zijne toepassing vindt.

zijde van het koor zich rondom het altaar sluit. In de lagere zijpanden vindt gij talrijke kapellen en altaren, rijk getooid [1]), en overal die eigenaardige, zinrijke versiering, die dien tijd en zijne voortbrengselen kenmerkt. Als gij het hoofdaltaar nadert verbreedt het hoog gebouw zich in de beide kruisarmen met hunne grootsche, hooge en geheel beschilderde vensters, en nu eerst ontdekt gij de volkomene schoonheid van het koor, de juiste afmetingen der pilaren, geheel verguld en beschilderd, de zoo goed berekende evenredigheden, de kleur en pracht der glazen. Gij bemerkt ter zijde het schoon oxaal, van waar nu iedere nieuwe bisschopskeuze den volke zal verkondigd worden, en als gij nu tot vóór de trappen van het hoogaltaar op het koor zijt gekomen, verwondert gij u eerst over den rijkdom van sieraden, het fraaije beeldwerk, de kwistige pracht van alles wat tot de plegtige kerkdienst behoort [2]), zooals

---

1) Behalve het hoofdaltaar vermeldt het *Liber ordinarius* in de 14e eeuw de altaren Stae Mariae, St. Dionysii, Sti Michael, Sti Pontiani, St. Crucis, Sti Johannis, Benigni martyris. In de statuten van het kapittel van 1343 komen er nog vele andere voor, ook in nova fabrica. Eene lijst der altaren uit het begin der 16e eeuw vinden wij elders.

2) In het *Liber ordinarius* vinden wij vermeld als altaarkleeden: pallium viride — pallia cum leonibus — pallium episcopi Godefridi — pallium Everardi — pallium Episc. Balduini — pallium St. Petri.

De reliquien werden ten toon gesteld in scrinia, waaronder het scrinium beati Wyronis — scrinium episcopi Godefridi, — aliud scrinium deauratum — feretrum Scti Pontiani et Scti Agnetis — scriniola eburnea — corpus Scti Odulphi.

Onder de Mis- en Kerkboeken waren er twee cum auro et lapidibus ornati, — sex libri deaurati, deargentati, nigri — duo euangelia cum osse et auro fabricata.

Tot de ornamenten behoorden een angelus cum cruce, cruces duae episcopi Burchardi, thuribula argentea, ventilabra, vexilla

gij die op een afstand bij den eersten blik nog niet hadt opgemerkt. Het geheele gebouw stemt u tot eerbied en ontzag, het drukt den geest niet neder, het verheft dien en voert hem op; en waar gij u klein voelt naast die hooge pilaren, waar gij afgezonderd van de wereld daar buiten slechts aan den hemel daarboven denkt waarheen u alles verplaatst, waar gij geen ander geluid dan alleen de zilveren toonen van het statig kerkgezang hoort, daar voelt gij dat het hier eene heilige plaats is, waar de Oneindige wordt gediend [1]).

Was de kerk zoover voltooid, geen toren, zoo onmisbaar, versierde haar nog. Het kapittel wilde dit gemis op eene waardige wijze aanvullen, en meester JAN werd uit Henegouwen ontboden om het plan te ontwerpen. Hij, door andere bouwwerken wel reeds bekend, zou hier zijn meesterstuk stichten. Volvaardig had de bisschop een gedeelte van zijn hof afgestaan, opdat het plan des bouwmeesters zou kunnen verwezenlijkt worden, reeds waren de steenen opgetast en de plaats gegraven waar in de diepte de grondvesten zouden worden gelegd. Daar trad de statige stoet uit de Domkerk nader. De kapitularissen der hoofdkerk in hun plegtgewaad,

---

Ook waren talrijke en kostbare koor- en preekkleederen voorhanden: cappae purpureae, rubrae, virides, albae, sericae, amictus aurefregicetus, dalmatica cum margaritis, stola nigra intenta auro, singuli, zonae, subtilia veneta (voor de subdiaconen) en crocea.

Wijders was er een plenarius in quo Symeon depictus cum puero, die voor de deur van het monasterium (het pand of de kloostergang) werd opgezongen in festa partificationis; eindelijk venilla.

1) Zie de afbeelding der kerk hierachter.

door koorknapen en talrijke geestelijken van minderen rang gevolgd, kwamen op de plaats aan waar alles voor de plegtigheid was beschikt. Onder kerkgebaar en lofgezang daalde de deken van het Domkapittel en de oudste der kanunnikken, JACOB VAN OUDSHOORN en GIJSBERT VAN EVERDINGEN in de opgegraven diepte neder. Daar leggen zij den eersten steen en besproeijen dien met wijwater onder gezang en gebed, en de menigte die rondom staat smeekt er met den bouwmeester en zijne gezellen den zegen op van boven. Dit geschiedde den 22 Maart 1321 [1]).

Zwaar en sterk werden nu de grondvesten gelegd en de kluizen gewelfd bestemd den toren te dragen en langzaam rees hij omhoog, jaar aan jaar, boven het bisschopshof, boven de kerk zelve, boven de torens van de St. Salvatorskerk daar ter zijde, boven die van St. Pieter en St. Jan, om eindelijk heinde en ver allen te roepen tot de plaats waar Utrechts hoofdkerk staat en aller blik naar boven te rigten, waarheen zijne spitse wijst [2]). Zestig jaren lang was er aan gebouwd en

1) BEKA, p. 111: anno Domini MCCCXXI in festo ss. Johannis et Pauli gloriosorum martyrum in medio aestatis positus primus lapis fundamentalis de turri s. Martini conf. et patroni ecclesiae Traiectensis, et post anno Domini MCCCLXXXII crux cum ventilabro aureo superlocata est. HEDA, p. 238, waarbij BUCHEL de op den toren nog aanwezige verzen opgeeft, zie ook BLONDEEL, p. 320, en vooral MATTHAEUS, *Fund.* p. 31, 32, waar wij uit het *Liber memoriarum* lezen: Positus lapis per venerabiles viros dominos Jacobum de Oudshoorn, decanum, et Gisbertum de Everdingen tunc temporis seniorem canonicum cum caeteris pluribus canonicis, vicariis, chori sociis et scholaribus ejusdem ecclesiae praesentibus et adstantibus cum cruce et aqua benedicta. Et hujus turris sive operis inchoator primus erat Magister Johannes natus de Hannonia, diligens et fidelis, qui praescriptis adstitit.

2) De hoogte van den toren wordt in het *Tijdschr. voor Gesch. en*

gewerkt, nu stond hij daar voltooid, slechts de hooge kap, die men er op had willen plaatsen, werd bij de uitvoering door eene lagere vervangen, waarop in 1382 het kruis en de vergulde windwijzer werden gesteld.

Of de bouwmeester die voltooijing heeft beleefd, weten wij niet [1]), maar zijn naam is er door bewaard gebleven en de dankbare herinnering noemde hem sints JAN VAN DER DOEM, terwijl men hem eene rustplaats schonk digt bij zijn kunstwerk. Aan de zuidzijde der kerk digt bij den toren, was des bouwmeesters graf. Hij die de laatste hand legde aan de schoone Cathedrale van het Sticht, moest rusten in de nabijheid

---

Oudh. van Utrecht, 1835, p. 72 opgegeven op 332,2538 rijnl. voeten boven den grond. Prof. MOLL in de *Letterbode* 1835, n°. 23, p. 354 geeft die op 322,775 r. voeten, misschien, zegt hij, is de andere opgaaf tot aan het eind der spil, waarop St. Maarten draait. Volgens de opgave in den *Utrechtschen Volksalm.* 1848, p. 106, is de breedte en lengte der basis 64 voet, de hoogte 387 rijnl. voeten en bevat die 460 steenen trappen. DE WIEBEKING, *Analyse descriptive, historique et raisonnée des monuments — en Europe*, IV. p. 97, zegt van den Dom: les murs de cette cathédrale sont construites en tuf; ses piliers de l'intérieur sont en pierre calcaire très dure, et les voutes en briques. La tour avait 354 pieds de haut, maintenant elle n'en a que 321. Le choeur et le croisillant, qui composent l'église actuelle, ont une élévation de cent pieds sous clef.

1) Onduidelijk is mij het grafschrift, medegedeeld in het *Tijdschrift* t. a. pl. en onwaarschijnlijk dat hij zóó jong tot zulk een werk zou gekomen zijn, dat hij de voltooijing zou hebben kunnen beleven. Dat overigens naar het plan des bouwmeesters nog een achtkantig open stuk op den toren gesteld moest worden, lijdt wel geen twijfel; dat het er ooit opgesteld geweest is, is naauwelijks waarschijnlijk, daar wij niet van eene vernieling er van weten. Men heeft welligt later van het hooger optrekken afgezien en er een dak op geplaatst, dat echter sints klaarblijkelijk vernieuwd is. Dat de toren, door latere veranderingen, zijne meeste versieringen, zijn niswerk, kranslijsten enz. verloren heeft, behoeft wel niet opgemerkt te worden. Vroegere afteekeningen b. v. op de plaat van 1660 bij ALLARD, vertoonen er nog iets van.

van het eerste heiligdom, welks plaats zij had ingenomen.

Had de bouwmeester kerk en toren beneden gescheiden en slechts den toegang open gelaten tot de hoofddeur, regt tegenover het hoogaltaar, hooger had hij beide door een sterk gewelf verbonden, waar zich in den toren eene kapel bevond aan St. Michael gewijd, met een orgel voorzien, en tot welke ook de bisschop uit zijn hof door een trap den toegang had.

Toen later het schip der kerk is ingestort en verdwenen, is de toren blijven staan en heeft wind en weder getrotseerd, dank zij de kunst des bouwmeesters, om over twee en twintig jaren zijn vijfde eeuwfeest te vieren. Wat is er dien tijd al aan zijn voet geschied, hoe is rondom hem de gedaante van stad en land veranderd; hoevele torens zijn gevallen of gesloopt, hoevele kerken en gebouwen afgebroken, hoeveel is er gebouwd, gesloofd, gewerkt en geleden, nog staat hij daar eenzaam, wie zal zeggen voor hoe lang? Maar van hoevele gebeurtenissen hij ook nog getuige moge worden, hoevele geslachten nog aan zijn voet mogen leven en sterven, die tot hem opziet, dien wijst hij nog altijd naar den hemel.

Het tijdperk der middeneeuwen is geëindigd en hoe is alles hier veranderd. Wel staat daar nog de Domkerk in al hare pracht en al haren luister, wel branden er nog de waskaarsen dag en nacht en wordt de plegtige kerkdienst dagelijks op de vele altaren gevierd door eene talrijke priesterschaar, wel wordt zij, vooral op de hooge feesten, nog door eene eerbiedige

menigte bijgewoond, wel worden de statige omgangen telkens gehouden, maar daar buiten — is het wereldlijk gezag des bissehops sints 1528 op KAREL DEN VIJFDEN overgegaan [1]), en WILLEM VAN ENCKELVOORT heeft niet eens meer zijn bisdom bezocht [2]), GEORG VAN EGMOND, al was hij geleerd en vroom, kon het niet verhinderen, dat ook zijn geestelijk gezag meer en meer werd miskend [3]). Nieuwe denkbeelden waren opgekomen en de stem van LUTHER was ook tot Utrecht doorgedrongen en was gretig opgevangen door eene burgerij, die de misbruiken in de kerk en de gebreken harer dienaren van al te nabij kende. Wereldlijke en geestelijke magten hadden wel gepoogd den invloed dier leeringen te keeren en een naderenden strijd te voorkomen [4]), maar het zou te vergeefs zijn. Want de rust bleef slechts bewaard zoolang de magtige arm des Keizers allen in bedwang hield en zijne tegenwoordigheid nog genoeg was om elke poging van verzet te verhinderen.

Reeds in 1540 had Keizer KAREL DE VIJFDE te Utrecht zijnen plegtigen intogt gehouden, en de avond van den 14e Augustus was voor altijd gegrift in de geheugenis van ieder, die toen de stad versierd en verlicht had gezien en den sierlijken en prachtigen stoet aanschouwd. De stedelijke regering was den Keizer op

---

1) Over dien overgang zie men HORTENSIUS, *Secessiones civiles* achter BEKA en HEDA uitgegeven, en MEES in zijne verhandeling over dezen schrijver, wijders de stukken uitgegeven door VAN DE WATER, *Utrechts Placaetb.* I. 1. HOYNCK VAN PAPENDRECHT, *Analecta*, III, p. 5-120. DODT VAN FLENSBURG, *Archief*, I. p. 17-40.

2) *Batavia sacra*, p. 244.

3) *Batavia sacra*, p. 246.

4) VAN ASCH VAN WIJCK, *Intrede van Karel den Vijfde te Utrecht*, p. 79. *Berigten van het Histor. Genootschap*, IV. 2. p. 110.

den singel buiten de Tolsteegpoort te gemoet gekomen, en bij de Smeebrug had de bisschop GEORG VAN EGMOND aan het hoofd der geheele geestelijkheid hem begroet. Toen had de vorst ook de Domkerk bezocht. Voor het hooggewelf van den Domstoren was hij van zijn paard gestegen en was de kerk binnengetreden, terwijl het licht der driehonderd waskaarsen overal ontstoken in koor en zijgangen schitterde; voor het hoogaltaar had de Keizer zich geplaatst, terwijl de bisschop zelf bijgestaan door eene talrijke in plegtgewaad gekleede geestelijkheid de dienst had verrigt [1]), en de kerk versierd en getooid zich in al hare pracht aan den magtigen heerscher had getoond. Wederom zou hij naar Utrecht komen, want reeds in 1543 bepaalde hij dat aldaar het kapittel van de orde van het gulden vlies zou gehouden worden [2]). Den 4 October 1545 werden de brieven ter oproeping der ridders van Worms afgezonden en op denzelfden dag besliste de Keizer, dat de bisschop van Utrecht bij die plegtige zamenkomst de dienst verrigten zou, terwijl de bisschoppen van Tournai en Arras uitgenoodigd werden hem daarbij bij te staan. Den 11 December 1545, terwijl de Keizer te 's Hertogenbosch door zijne kwaal, de jicht, werd opgehouden, hielden de ridders, die zich reeds in Utrecht bevonden, hunne eerste voorloopige zamenkomst, om alles voor te bereiden, wat voor het houden des kapittels noodig was. Eerst den 19 December kwam de Keizer te Utrecht. Zaturdag den 2 Januarij 1546 had in de Domkerk de plegtige dienst

---

1) Zie hierover uitvoerig VAN ASCH VAN WIJCK, *Intrede van Karel den Vijfde*, p. 14.

2) DE REIFFENBERG, *Histoire de l'ordre de la Toison d'or*. p. 396.

tot opening van het kapittel plaats. De kerk was daartoe prachtig versierd en op eigenaardige wijze ingerigt. Al de wapenborden der ridders van het gulden vlies, met groote zorg geschilderd, hingen aan de pilaren van het koor, naar rang en orde, de geheele kerk was met tapijten behangen en met kleeden belegd, voor den Keizer was een rood fluweelen troon opgerigt en voor de ridders de zetels rondom gesteld. Des namiddags te 2 uur ging de Keizer te paard van het Duitsche-huis waar hij zijn intrek had genomen, naar den Dom. Vooruit gingen de kapittelen met prachtige koorkappen, kruisen en banieren, daarna de bisschop in plegtgewaad met de abten van St. Paulus en van Oostbroek, daarachter wapenherauten in hunnen veelkleurigen dos. Op hen volgde de Keizer in de roode kleeding van het gulden vlies, daarna al de tegenwoordig zijnde ridders dier orde in hetzelfde schitterend kostuum te paard en daarachter de bisschoppen en abten van elders en de talrijke stoet van edelen en edelknapen en bedienden, die met den Keizer en de ridders hierheen gekomen waren [1]). Voor den Dom steeg de Keizer af, en in statigen optogt trok men de kerk binnen, schitterend van pracht en kleuren, terwijl al de klokken luidden en eene ontelbare en opeengehoopte menigte, door het nieuwe schouwspel aangetrokken, den stoet aanstaarde. De plegtige dienst tot opening van het kapittel der orde werd door den bisschop, bijgestaan door de medegekomene bisschoppen en de talrijke geestelijkheid, verrigt en duurde tot des avonds ten zeven uur, toen men met fakkellicht den Keizer weder huiswaarts begeleidde.

1) Henrica van Erp bij Matthaeus, *Anal.* I. p. 180. 181.

Den volgenden dag, Zondag 8 Januarij, trok de Keizer weder met dezelfde plegtigheid naar de Domkerk, maar nu was hij en al de ridders van het gulden vlies in het zwart gedost, in rouwgewaad, omdat de mis voor de rust der gestorven leden zou gevierd worden.

Dien dag deed ook de kanselier de gewone openingsrede over de instelling der orde en over de pligten die zij vorderde, en de Domkerk was getuige van een feest en eene plegtigheid die nog nimmer hier gevierd, nimmer weder zou herhaald worden. Nooit was haar koor zoo prachtig versierd geweest of eene dienst met zulk eene plegtigheid verrigt, want KAREL DE VIJFDE stelde er belang in bij zulke gelegenheden zich met eenen luister te omringen die eerbied afdwong en gehoorzaamheid vorderde [1]).

In het kapittel, dat de nu volgende dagen gehouden werd [2]), werden nevens anderen ook de Hertog van ALVA en de Graaf VAN EGMOND tot leden gekozen en beiden ontvingen den 30 Januarij uit handen van den Keizer zelven den halsketen, als het teeken der orde, en woonden den volgenden dag in de St. Mariekerk de hoogmis bij, waarmede het feest werd besloten [3]). Daarop volgde een steekspel in tegenwoordigheid des Keizers [4]); daar gaven de nieuw gekozen

---

1) Verg. ook de beschrijving van den optogt gegeven door VALERIUS en herdrukt door Mr. A. M. C. VAN ASCH VAN WIJCK, t. a. pl. p. 82.

2) De vergaderingen van het kapittel der orde werden waarschijnlijk in het Duitsche-huis, waar Keizer Karel verblijf hield, gehouden. Dat die in het koor van den Dom zouden gehouden zijn, vind ik nergens geboekt, min naauwkeurig is ISING in den *Utr. Volksalmanak*, 1848. p. 131.

3) DE REIFFENBERG, t. a. pl. p. 425.

4) CHRISTIJN, *Jurispr. Heroica*, p. 187.

leden de bewijzen van hunnen moed en hunne behendigheid, hoe weinig zullen ALVA en EGMOND vermoed hebben welk lot hen wachtte. De een zou hier wederkomen om vruchteloos te beproeven den eisch van vrijheid des gewetens in het bloed der landzaten te smoren. De ander zou op een schavot zijn hoofd verliezen, door zijn mede-ridder veroordeeld, zonder bescherming te vinden bij de regten zijner orde.

Kort na het einde der plegtigheden vertrok de Keizer, om hier niet terug te komen en weldra vertoonden zich nu, krachtiger dan te voren, de teekenen van hetgeen in de gemoederen omging, de voorboden van een naderenden strijd [1]).

Duidelijk openbaarde zich dagelijks de invloed van de veranderde stemming des volks, van de gedurig meer zich verspreidende meeningen. In gesprekken en gedragingen bemerkte men wat er omging in de harten [2]), en al had Dr. SONNIUS, de inquisiteur, op een October Zondag van 1552, des morgens reeds te zes ure, in de Domkerk eene heftige predikatie gehouden tegen de nieuwe dwalingen en ketterijen, ten aanhoore eener groote schare [3]), al werden er omgangen verordend en gehouden [4]), al waren er zelfs reeds velen, om hunne ketterijen en heresien met zwaard en brandstapel

1) Men zie de stukken van 1545 en 1546 bij DODT VAN FLENSBURG, *Archief*, I. p. 310-318.

2) Zie de stukken in de *Berigten van het Hist.Genootsch.* IV. 2. p. 151-174.

3) Zie de aankondiging dezer predicatie in de *Berigten van het Hist. Genootschap*, IV. 2. p. 151.

4) Zie ald. p. 150.

gestraft, geworgd of verdronken [1]), te meer bleek het telkens hoe vruchteloos die middelen waren om den voortgang der hervorming te stuiten; zoo vruchteloos, dat de stedelijke regering in 1552 de groote Processie van den Dom tegen baldadigheden en minachting moest beschermen [2]). Bekend is het dat Paus PAULUS IV en Koning PHILIPS naar krachtiger middelen moesten omzien, om het gezag der Kerk te handhaven. Daaronder behoorde de oprigting der nieuwe bisdommen en de verheffing van Utrecht tot een aartsbisdom in 1559. Sterk was de tegenstand, dien dit vond bij het Domkapittel en de hooge geestelijkheid, daardoor in hare regten verkort, maar deze werd overwonnen en FREDERIK SCHENK VAN TAUTENBURG werd ook door haar als aartsbisschop gehuldigd [3]).

In October 1566 riep hij zijne geestelijkheid tot eene zamenkomst bijeen om de besluiten van het Trentsche Concilie en eene nieuwe regeling in te voeren [4]). Den tienden October bediende KNIJF, de bisschop van Groningen, de misse des Heiligen Geestes [5]) in tegenwoordigheid van den aartsbisschop en van de bisschoppen van Haarlem, Middelburg, Leeuwarden, Deventer en Roermond, van den Abt van St. Paulus, van de vijf kapittelen en van vele andere lagere geestelijken en eene talrijke schare, door de zeldzame plegtigheid

---

1) Zie de vonnissen ald. p. 116-147.

2) Zie ald. p. 150.

3) ROYAARDS, *Geschiedenis der Hervorming in Utrecht. Nederl. Archief.* V. p. 365.

4) *Batavia sacra*, p. 15.

5) Missa de Sancto Spiritu invocando per Joannem Knyffium episcopum Groninganum solemniter decantata, zegt VAN HEUSSEN, *Batavia sacra*, p. 16.

zamengebragt. Nu deed de aartsbisschop zijn miskleed uit en in zijn plegtgewaad hield hij eene latijnsche rede tot opening van de zamenkomst, die in de kapittelkamer stond gehouden te worden. Weinige dagen later werden de deuren dier kamer geopend en een geestelijke, HENRIK SONNIUS, verkondigde luide uit naam der vergadering, dat de besluiten van het Concilie van Trente waren aangenomen en werden afgekondigd [1]).

Den 31 October, denzelfden dag, waarop 46 jaren vroeger LUTHER zijne stellingen aan de deuren der Wittenbergsche slotkerk hechtte, werden die besluiten van het oxaal der Domkerk den volke voorgelezen [2]). Maar hoe werden zij vernomen? Met onwil en wrevel door de hooge geestelijkheid, die zich er in hare regten door gekrenkt voelde; met minachting door eene burgerij, die in Gods woord eenen hoogeren regel had erkend; met onverschilligheid door velen, die den eerbied voor de Kerk hadden verloren; met vrees door allen, die zich de bloedplakkaten herinnerden en reeds getuigen waren geweest van de wreede vervolging.

Scheen dan ook op dit oogenblik de St. Maartenskerk met nieuwen luister omgeven, nu zij de Metropolitaankerk van het aartsbisdom was geworden en met grootere naauwgezetheid en pracht hare diensten werden verrigt, toch waren de beginselen reeds aanwezig, vertoonden zich allerwege de verschijnselen, die ook haar een nieuw tijdperk voorspelden, en, wat men bij

1) Jussit per nuntium valvas capitularis domus aperiri atque ex scedula per notarium Henricum Zonnium promulgatio Tridentini concilii alta voce lecta est. VAN HEUSSEN, *Batavia sacra*, t. a. pl. waar ook de acten van deze synode worden medegedeeld.

2) ROYAARDS, *Archief*, V. p. 369.

de eerste afkondiging der Trentsche besluiten niet had vermoed, had reeds plaats gehad vóór dat de tweede aflezing geschiedde, want toen was reeds het smeekschrift der edelen aan de gouvernante aangeboden. Weldra zou de dag komen, dat ook in de stad Utrecht, ook in hare hoofdkerk, al moest nog veel bloed worden vergoten en vele tranen geweend, de besluiten van Trente voor zuiverder leer en hooger regel plaats zouden maken [1]).

Meer en meer had de Hervorming zich onder de burgerij uitgebreid en gedurig vertoonde zich haar invloed krachtiger in de eischen eener menigte, die telkens grootere vrijheid en ruimere waarborgen vroeg. Reeds had de regering niet alleen vrije godsdienstoefening, maar ook het gebruik van onderscheidene kerken moeten toestaan, reeds had zij Minnebroeders en Predikheeren uit de stad moeten verwijderen en de processiën buiten de kerk moeten verbieden, om aan den aandrang der burgers gehoor te geven [2]).

Toch waren nog de vijf kapittelkerken, de Geerte- en Predikheeren kerk en de kloosterkerken aan de Roomsch Catholijken verbleven, en bij het accoord, den 15 Junij 1579 gesloten, dat aan dezen zoowel als aan de Hervormden vrijheid van geweten en van godsdienst verzekerde, scheen eindelijk eene vaste regeling te zijn gevestigd [3]).

1) Royaards, t. a. pl. p. 371.

2) Royaards, *Ned. Archief*, VI. p. 152-156, 193, 210-217.

3) Royaards, t. a. pl. p. 218-231. Het accoord zelf staat bij van de Water, III. p. 9.

De grijze aartsbisschop, hoe voelde hij zijn zetel wankelen, omgeven nog wel door zijne kapittelen en zijne geestelijkheid maar verlaten door het volk en de regering, omringd door eene vijandig dreigende menigte, die met onwil hem, wat hij behouden had, misgunde. Ledig stond de hoofdkerk als er de kerkdienst in stilte werd gevierd, en verlaten scheen het heiligdom, vroeger door zoo talrijke scharen gevuld. Was dit dan nu de uitvoering der Trentsche besluiten! Was dit het gevolg der verheffing van Utrecht tot een aartsbisdom! Waarlijk SCHENK VAN TAUTENBURG moest het gevoelen dat de zaak, waartegen hij met zoo velen had geijverd, had gezegevierd, dat de strijd tegen vrijheid des gewetens voor hem nu een hopelooze was geworden [1]).

Tegen den avond van den 8 Maart 1580 verspreidde zich door Utrecht het berigt onder de burgerij, dat RENNENBERG was afgevallen en dat hij te Groningen de zaak der Hervormden had verraden. Zoo als gewoonlijk had het gerucht de zaak nog vergroot en versierd. Men sprak van strafoefeningen en van moord aan de Hervormden gepleegd, men mompelde van geheime verstandhouding met den vijand ook door de Utrechtsche geestelijkheid gehouden, van zamenzwering en verraad. Het volk liep te wapen en weldra was de geheele burgermagt, met hare acht vendelen en eene groote menigte op de been, om van de stedelijke regering nieuwe voorregten en grootere waarborgen te eischen. — Onstuimig werd die vraag gedaan door de ongeduldige schaar op de Marieplaats zamengevloeid en

1) ROYAARDS, t. a. pl. p. 232.

ziet — terwijl de raad nog raadpleegt, daar is reeds eene opgewondene menigte in de Domkerk gedrongen. Zij had gehoord wat te Zwolle, Deventer en elders geschied was, en in woeste drift werpt zij nu ook hier beelden en altaren neder. De beelden der twaalf apostelen rondom het altaar aan de pilaren van het koor geplaatst, zijn spoedig nedergehaald, de altaartafel is weldra aan stukken geslagen, de versierselen en het beeldwerk worden misvormd of geschonden, de schilderijen nedergeworpen, gescheurd of vertrapt, zelfs de grafteekenen worden niet gespaard, en onder een luid rumoer en getier wordt alles verwoest, terwijl het gewelf weergalmt van de mokerslagen en ruwe kreten der woeste schare. Dit ging met eene haastige en groote furie toe, zegt een schrijver dier dagen, en hoewel het velen mishaagde, zoo durfde zich echter niemand daartegen verzetten [1]). De stedelijke regering deed echter eene poging om het volk tot bedaren te brengen. Zij gaf aan de gedane eischen toe en zond eenigen uit den raad, om dit aan het volk mede te deelen. Zij verschenen ook in den Dom, maar hoe zouden zij gehoor vinden bij eene doldriftige menigte, onder al dit gedruisch der verwoesting? Driemaal keerden zij terug en beproefden zij het weder, maar vergeefsch was die poging [2]), en toen eindelijk de duisternis viel, verliet

1) Bor, *Oorspronk d. nederl. beroerten.* XIV. B. p. 172. Michael ab Isselt, *Historia sui temporis*, p. 682. zegt er van: In diocesi Ultrajectina — in singulas ecclesias furibundi irruunt, infandoque sacrilegio quidquid supellectilis ecclesiasticae relictum erat frangunt, conscindunt et in ignem, (maximos enim et luculentos rogos ante sacras aedes exstruxerant) conjiciunt.

2) Bor t. a. pl.: maer sy raesden en tierden, in sulker manieren, dat

de schare noode de kerk, waar niets meer te vernielen viel.

Waart gij toen de St. Maartenskerk binnen getreden, gij hadt de vloer bedekt gevonden met puin en gruis en stof, in het koor naauwelijks eene plaats voor uwen voet. Hoevele altaren, waarop 's morgens nog de Misse bediend en de kerkdienst gevierd was, zoudt gij slechts als een vormeloozen puinhoop hebben wedergevonden, hoevele beelden, nog pas geëerd, gevierd of bewonderd, lagen onkenbaar vergruisd, aan wanden en pilaren, zoo blinkend verguld en beschilderd, overal sporen van verwoesting, hoevele beschilderde kerkramen geschonden. Treurig viel de nacht op het prachtige, maar ontluisterde kerkgebouw neder en wierp zijn donker kleed over dit tooneel van verwoesting. Die duisternis werd nu voor het eerst zelfs niet meer getemperd door het stille schijnsel der waskaarsen van het altaar. Zij lagen uitgebluscht ter neder geworpen — weldra zou hier een ander licht ontstoken worden, een licht stralende en schijnende in iedere duisternis, door geen beeldenstorm, door geen menschenhand weder om te werpen of uit te blusschen, weldra zou het puin zijn weggeruimd, en Utrechts hoofdkerk in zuiverder zin een huis des gebeds, een tempel des Heeren worden.

De Domkerk stond nu gesloten, elke uitoefening van de Roomsche godsdienst was verboden, zelfs het openlijk dragen van geestelijk gewaad met straf bedreigd,

---

men niet konde tot gehoor komen. Zie wijders ROYAARDS t. a. pl. p. 238.

zoodat alle kloosterlingen zich binnen hunne kloosters moesten houden, alle kerken ledig moesten blijven [1]). Den 14 Julij echter beval de raad der stad aan de HH. van den Dom, om hunne kerk te openen en nu hielden daar de Hervormden hunne eerste preek. Wie er sprak, weten wij niet. Was het de ijverige SOPINGIUS of de heftige MODET, die hier het eerst den kansel beklom, nog bestoven van het gruis der beelden en altaren? Zeker waren het warme en bezielde woorden, die hier tot de toegestroomde menigte gerigt werden. Reeds veertien dagen later verbood echter de Raad weder aan de Hervormde leeraars verder in de hoofdkerk te prediken en weigerde hun verzoek om althans des Zondags morgens daar hunne godsdienst uit te oefenen [2]). Weder stond de kerk gesloten, als ware het nog onzeker wie haar verder bezitten zou, en de aartsbisschop in zijn hof bijna opgesloten, nu verlaten door velen zijner prelaten en geestelijken naar elders gevlugt, moest uit de vensters zijner zalen het zien, hoe zijne Cathedraalkerk en de St. Salvator daar naast verlaten stonden. Met welk een gevoel van droefheid, met welk eene ergernis en smart moest het hem vervullen. Waren de laatste jaren voor hem, die eenmaal de vriend van KAREL DEN VIJFDE was, treurig geweest, de laatste maanden hadden den grijsaard van zijne kracht beroofd [3]). Den 25 Augustus 1580 overleed hij onverwacht en plotseling, zittende in zijn stoel, gekleed met zijn tabbert, voor zijne tafel, en niemand was bij zijnen dood tegen-

1) ROYAARDS, t. a. pl. p. 242, 245-246.

2) ROYAARDS, t. a. pl. p. 247.

3) *Batavia sacra* II. p. 21: taedio ex deploranda sorte ecclesiarum affectus morboque contracto excessit e vivis.

woordig, zijn huisgeestelijke vond hem alleen en reeds overleden [1]).

Zoo stierf SCHENK VAN TAUTENBURG, met zooveel statie vroeger ingehaald en gehuldigd. Treurig einde van een man, die om zijne persoonlijke hoedanigheden, zijne geleerdheid, vroomheid en ijver een beter lot zou verdiend hebben, had hij zijn leven niet aan de bestrijding gewijd dier vrijheid van geloof en geweten, die het hoogste goed des menschen is.

Den 30 Augustus openden zich de deuren der Domkerk, om zijn stoffelijk overschot te ontvangen. Waar reeds vijf en twintig bisschoppen rustten [2]), zou ook hij nog eene laatste rustplaats vinden. De hoogere en lagere geestelijkheid, die zich nog te Utrecht bevond, was in stilte zamengekomen om de laatste eer aan den kerkvoogd te bewijzen, de regering had het toegestaan en de burgerij, nu door geen hartstogt vervoerd, had te veel eerbied voor den doode, dan dat men voor ongeregeldheden behoefde te vreezen. In plegtigen ernst zag de zamengekomene menigte de begrafenis aan, maar toen eindelijk de geestelijken het *de profundis* aanhieven, gereed de kerk te verlaten, viel zij in met het:

Uyt de diepten, o Heer,
Myner dwaesheyd groot,
Roep ick tot U gaer seer
In mynen angst en nood.

---

1) *Kronijk van het Hist. Genootsch.*, XII. 1857, p. 35. De inventaris zijner nalatenschap vindt men, hetgeen daar is voorbijgezien, bij DODT VAN FLENSBURG, *Archief*, II. p. 249.

2) Zie de lijst bij BOCKENBERG, *Catalogus Pontif. Ultraj.*, p. 96. BLONDEEL, *Beschr. van Utr.*, p. 323, telt acht en twintig daar begraven bisschoppen.

en de psalm van DATHEEN klonk over het geopend graf van den aartsbisschop van Utrecht [1]). De geestelijkheid moest het aanhooren, en toen zij de kerk verliet, kon zij het weten, dat thans de laatste plegtigheid door haar in Utrechts hoofdkerk was verrigt.

Den 15 Februarij 1581 predikte HELMICHIUS weder in de Domkerk voor de Hervormde gemeente, die nu voor goed van haar bezit genomen had. Zij was opgeruimd en gereed gemaakt voor hare nieuwe bestemming, de predikstoel opgerigt vóór de plaats waar het hoog altaar had gestaan, op het koor [2]). Nu was zij gevuld door eene aandachtige schare, regering en burgerij hadden er hare plaats ingenomen en vrij klonk er de stem des predikers, weergalmden er de psalmen door de gemeente opgezongen bij de vrije verkondiging des woords.

De 26 Maart 1636 was voor Utrecht een gedenkwaardige dag. Gij allen weet het, toen werd de Hoogeschool hier ingewijd, opdat zij weder een zetel zou zijn van licht en wetenschap, zooals eens de school was geweest, door WILLEBRORD hier gesticht. Het koor der Domkerk was haar tot een gehoorzaal bestemd [3]) en daar zou op dien dag de plegtigheid plaats hebben. Het spreekgestoelte was opgerigt, waar gij thans het praalgraf van den admiraal VAN GENT [4]) aanschouwt.

---

1) *Batavia sacra*, II. p. 22. ROYAARDS, t. a. pl. p. 249, 250.
2) MATTHAEUS, *Fundat. eccles.*, p. 34.
3) HERINGA, *Annot. ad orat.*, p. 106-107. in de *Annal. Acad. Traj.* 1825.
4) In 1672 gesneuveld.

Ter wederzijde waren de banken en gestoelten langs de pilaren van het koor, voor regering, collegien en hoogleeraren, daar vóór de plaatsen voor de hoorders en de kweekelingen der school [1]).

Reeds den vorigen Zondag had de beroemde GIJSBERT VOET de plegtige leerrede in de Domkerk gehouden *van de nutticheydt der Academien ende Scholen* [2]). Des Dingsdags 's morgens was vroeg de stad versierd en getooid en alles voor het feest gereed, maar nog was de hemel bewolkt en hield de regen niet op. Te negen ure echter brak de zon helder door en in statigen optogt gingen de beide burgemeesters, voorafgegaan door vijf boden, van het stadhuis naar den Dom. Achter hen ging de benoemde rector der Hoogeschool, BERNHARD SCHOTANUS en hem volgden de raadsleden en de overige hoogleeraren allen in plegtgewaad en vergezeld door pedellen en bedienden. Onder den Domstoren door langs de kerk, over het Oud-Munster kerkhof, door het pand kwamen zij op het koor en namen daar plaats, terwijl de muzijk uit de hoogte weerklonk. Daar kwamen nu ook de Staten met hunne boden, het Provinciaal Hof met zijne deurwaarders, de advocaten allen in ambtgewaad, daar zaten de zonen van den Koning van Bohemen en vele aanzienlijken, vreemden en burgers, vele jongelingen, die hier hunne vorming zouden ontvangen.

JAN VAN DER NYPOORT was de eerste, die als secretaris der stad het spreeckgestoelte beklom, om de

---

1) Ik heb hier de van de inwijding bestaande plaat gevolgd van H. WINTER, bij VAN CLEEFF, n°. 437, nu in de stedelijke verzameling.

2) Uitgegeven te Utrecht, 1636, 4°.

Staten van Utrecht dank te zeggen voor de verleende toestemming tot oprigting der Hoogeschool. In eene deftige Latijnsche rede prees hij de bereidvaardigheid der Staten en hunnen ijver in deze zaak, en las daarop de resolutie voor, waarbij aan de stedelijke regering de magt werd verleend tot stichting der Hoogeschool. Toen stelde hij den rector magnificus in het bezit zijner ambtsbetrekking, gaf hem scepter, zegel en boek en wenschte hem geluk met zijne nieuwe waardigheid [1]).

Daarna betuigde de rector zijnen dank voor het bewezen vertrouwen en nu trad AEMILIUS op om in eene sierlijke feestrede den lof der wetenschap en de waarde der kennis aan te toonen. Muzijk en gezang wisselden zich intusschen af, de pedellen deelden feestliederen onder de aanwezigen uit en een vrolijke zonneschijn stemde tot blijdschap en vreugde. Voldaan verlieten allen de Domkerk met eene goede hope voor de jeugdige stichting, ook ANNA MARIA VAN SCHURMAN, die daar onder de hoorders ter zijde had gezeten en van haar had getuigd:

Hier is de schoonheyd veyl die cieren kan van binnen,
En die met meerder kracht kan aller gunste winnen.
  Ghy vind hier, wat ghy soeckt, een ongemeenen vondt,
  Hoe dat ghy alle daegh noch schoonder worden kondt.

Zoo was dan in de Domkerk de school ingewijd zoo lang reeds door velen gewenscht, en waarover al meer dan honderd jaren te voren was gesproken en gehandeld. Men zegt zelfs dat Paus ADRIANUS de zesde

1) Deze en de overige redevoeringen staan afgedrukt in de *Academiae Ultrajectinae inauguratio una cum orationibus inauguralibus*, Utrecht 1636, 4°., welk stuk tevens een verhaal der inwijding bevat.

haar had willen oprigten en daarvoor het door hem gestichte gebouw had bestemd [1]). Maar zeker op eene andere wijze, dan toen was bedoeld, was zij nu gevestigd, opdat de Hervormde kerk hare leeraars niet van elders zou behoeven te ontvangen, opdat de jeugdige staat er zijne staatslieden zou gevormd zien en voorbereid, opdat, waar vrijheid van geweten en geloof was verkregen, ook het verstand geoefend, beschaafd en ontwikkeld worden zou en wetenschap en kennis zouden bloeijen. Was het niet eene eigenaardige uitdrukking van den geest dier tijden, ook bij de oprigting dezer school, dat haar gehoorzaal in de hoofdkerk zelve werd geplaatst? Maar was ook niet de stichting van Utrechts Hoogeschool zoowel als van die der overige gewesten een bewijs, dat men de waarde en de onmisbaarheid der wetenschap had erkend voor den bloei en het geluk van den staat?

Men had het niet verwacht, dat het spreekgestoelte der Hoogeschool voor het altaar weder plaats zou moeten maken, en toch het gebeurde, in dat jaar zoo noodlottig voor Utrecht en voor het geheele Vaderland, toen Frankrijks Koning tot in Holland doordrong. In 1672 was deze stad door den vijand bezet. LODEWIJK XIV. hield zelf zijn hoofdkwartier te Zeist, terwijl hier de burgerij met inlegering en allerlei opbrengsten en lasten werd gekweld en haar nevens andere kerken ook de Domkerk werd ontnomen [2]). Den 22 Junij kwam 's Ko-

1) VAN DEN BERGH, *Gedenkboek*, p. 2.

2) Omtrent hetgeen toen in Utrecht voorviel zie *Journael of dagelyckseh*

nings broeder, de Hertog van Orleans, de bekende TURENNE, de aartsbisschop van Reims en de kardinaal van Bouillon, met den bisschop voor Utrecht bestemd, JOANNES VAN NEERCASSEL, hier binnen. Weldra werd de Dom in der haast veranderd en in orde gebragt, en door den kardinaal en andere geestelijken voor de dienst gewijd. Alles was weggeruimd wat hinderlijk wezen kon, het hoofdaltaar was weder in het koor opgerigt, de gestoelten der Domheeren waren hersteld en de kerkdienst ving weder aan. Maar al werden er nu ook plegtige omgangen gehouden en kerkfeesten gevierd, het was er verre van af, dat de oude pracht en rijkdom, die vóór de Hervorming in Utrechts hoofdkerk werden gezien, zouden zijn hernieuwd [1]). Wel gaf zich de bisschop en zijne geestelijkheid vele moeiten om den luister zijner Cathedraal kerk te verhoogen en de schare in hare muren te verzamelen, zelf predikte hij meermalen, en velen hoorden gaarne zijne welsprekende rede als hij met kracht de twistvragen over de leer behandelde [2]), maar konden zijne woorden bij andersdenkenden ingang vinden of hen overtuigen, waar men wist, dat vreemd geweld alleen hem hier staande hield, een geweld, dat voor allen dagelijks ondragelijker werd, dat zich gedurig drukkender deed gevoelen, dat niemand, van

---

verhael van de handel der Franschen, Amsterdam 1674, en de *Dagelijksche aanteekeningen van* Mr. E. BOOTH, in de *Berigten van het Histor. Genootsch.*, VI. 2.

1) BOOTH, p. 148, zegt van de ornamenten „alhoewel van geringe weerde sijnde."

2) *Batavia sacra*, p. 483: In Metropolitana, divo Martino sacra ecclesia conciones identidem habuit ad confertissimam Plebem, tractans plerumque controversa fidei capita, non minore cum aedificatione quam fructu.

welke godsdienstige overtuiging ook, ontzag? De bisschop zelf moest medelijden hebben met de verdrukte burgerij en ging tot den Koning om voor haar verligting en ontheffing te vragen, doch verkreeg ze niet. Geen wonder, dat de 13. November 1673 als een vreugdedag werd gevierd. Toen hadden de Fransche legers de stad verlaten en gevoelde de burgerij zich weder vrij. Zij was verlost van een juk zoo zwaar, zoo onwillig gedragen, zij haastte zich om alles weg te ruimen wat aan de overheersching herinnerde.

Nog vierde een priester de mis op het altaar in den Dom, toen een woeste hoop binnen drong en de dienst verstoorde. In de volle vreugde der herkregen vrijheid vergat men te ligt den eerbied dien de plaats vorderde. Alle kerkelijke sieraden werden nedergeworpen of weggenomen, alle beelden weggesleurd, en toen men juist op dat oogenblik brand ontdekte in den schoorsteen der sacristie, verspreidde zich eensklaps het gerucht, dat men den Dom in brand wilde steken. Wat toeval was werd aan kwaadwilligheid toegeschreven, en het volk verbitterd en brooddronken sleepte de beelden en gestoelten, de banken en boeken naar buiten om die met de wachthuizen der Franschen op het Domkerkhof en vóór het stadhuis te verbranden. Zoo veel waarde hechtte het volk aan zijne schoone kerk.

Den 26. des avonds hield de predikant LANDTMAN, uit den Haag overgekomen, de dankrede in den Dom voor de verlossing van de Franschen. Zijn tekst waren de woorden: „want deze omwenteling was van den Heer" [1]). Zijne rede, waarin hij veel van het in den oor-

---

1) 1 Kon. XII: 15, verg. het verhaal in de *Berigten*, p. 151.

log gebeurde verhaalde, hoe ook de sleutels der stad den vijand waren te gemoet gebragt, was voor de regering van stad en provincie wel wat verwijtend en scherp, maar door het volk werd zij met groote toejuiching gehoord. Toen zij geëindigd was, klonk luid het danklied door de ruimte der kerk en allen voelden zich gelukkig dat de vrijheid herwonnen was, en Utrechts burgerij verheugde zich in het bezit harer schoone hoofdkerk. Wel mogt zij het doen, want nog stond die daar in al hare stille en eenvoudige grootschheid, en de schare, in het schip daar voor den predikstoel vergaderd, vulde hare ruimte niet. Het spaarzame licht harer kroonen weerkaatste slechts zwak tegen de hooge gewelven en wierp een flaauw schijnsel in het duistere koor. Er was iets eigenaardigs, iets geheimzinnigs bij die avonddiensten in de Domkerk, dat u digter aan een zou hebben doen schuiven, als het groote gebouw zoo hol en duister scheen en de hooge pilaren slechts genoeg verlicht waren om zich tegen de duisternis daar buiten af te teekenen. Dan schitterden de sterren door de hooge vensters en schenen neder te zien op de menigte, die zich daar rondom den leeraar drong om te luisteren naar zijn woord.

Hoe zouden wij wenschen, ook nog eens die Domkerk in hare grootschheid te zien, zoo als onze vaderen haar zagen, kunstwerk der 13e eeuw, zoo volkomen geschikt voor hare bestemming, eens door Utrechts burgerij mede opgerigt en gebouwd, sints onder allerlei omstandigheden haar zoo dierbaar en door haar hoog geschat.

Maar nog geen jaar na de verlossing van de Fransche

overheersching, den 4 Augustus 1674, barstte de geweldige storm los, die voor Utrecht, voor den Dom bovenal, zoo noodlottig werd. In den avond tusschen zeven en half acht uur verhief zich een orkaan met zulk eene kracht boven de stad, dat zij binnen zeer korten tijd in een puinhoop scheen herschapen. De straten waren met steenen en pannen bedekt, de boomen overal ontworteld, geen huis of het was beschadigd, geene kerk of zij was geschonden. De beide torens der St. Pieter-kerk lagen ingestort, de Buurkerk had dak en zijmuren verloren, en de Dom — was in een bouwval veranderd [1]). Het geheele schip der kerk was ingevallen en vertoonde na den storm slechts het beeld eener vreeselijke verwoesting. Steenen, balken en leijen lagen daar opeen getast, waarboven zich nog alleen het open koor en de beide kruispanden aan de eene zijde, aan den anderen kant de achtermuur en de toren verhieven. Waarschijnlijk was het ongeval daardoor bevorderd, dat dit gedeelte onvoltooid gebleven was. De hooge muren en pilaren, van binnen door geen gewelf gesteund, maar slechts door eene houten zoldering verbonden, daarbij van buiten door geene steunbogen geschraagd, hadden het geweld van den storm geen weerstand kunnen bieden [2]) en in hunnen val alles medegesleept. Alleen het onderste gedeelte der wanden en de voetstukken der pilaren vond men bij het opruimen nog op hunne plaats, met een gedeelte van het zuidelijk zijpand; al het overige in het schip der kerk bleek vernield te

1) Verg. de beschrijving in het *Vervolg op* VALKENIER, *Verwoerd Europa*, II. p. 1051, en in het *Tijdschrift voor Utrecht*, I. bl. 372.

2) EYCK VAN ZUYLICHEM in de *Berigten van het Hist. Genootsch.*, II. 1. p. 100.

zijn, vele zerken zelfs en grafteekenen waren door het gewigt der instortende muren gebroken of gebarsten. Met welk eene smart, met welk eene treurigheid zullen velen, die nog voor weinige dagen den trotschen bouw hadden bewonderd, den bouwval hebben aangestaard. Vier honderd jaren ongeveer had Utrecht trotsch mogen zijn op het bezit dezer hoofdkerk. Hoevele levenden had zij in verschillenden vorm tot bedehuis, hoevele dooden tot rustplaats gediend. Nu lag zij daar nedergestort, zou zij weder opgerigt worden? Zeker heeft het niet ontbroken aan hen die het wenschten, die het welligt verwachtten, maar die wensch, die verwachting is niet verwezenlijkt. En voorzeker, de tijden waren er weinig voor geschikt; de kosten en ellenden van den oorlog, de afpersingen der Franschen hier ondervonden, lagen nog te versch in het geheugen om tot zulke uitgaven te besluiten als het herstel der kerk zou vorderen. Ook lag het niet in den geest des tijds voor de herstelling van een kunstwerk zooveel uit te geven, zoolang die herstelling niet door de behoeften des gebruiks werd gevorderd. En voor dat gebruik leverde het overig gebleven gedeelte ruimte genoeg. Men besloot derhalve om het staande geblevene door een muur tusschen de pilaren opgetrokken, af te sluiten en dat verder voor de kerkdienst in te rigten. Zoo bleef dan het ingestorte schip der kerk onherbouwd, tot dat eindelijk zelfs zijne laatste overblijfselen verdwenen. Zoo werd het koor met de kruisarmen, de bouw van HENDRIK VAN VIANDEN, alleen voor de nakomelingschap bewaard. Schoon gedenkteeken van den kunstzin dier vroegere tijden. Bijna twee eeuwen heeft het sints gediend voor de verkondiging des woords,

velen hebben er woorden des levens en der vertroosting gesproken, nog meerderen hebben die er gehoord en nog wordt daar de stem dier evangelieverkondiging vernomen, die eens in de St. Thomas kapel weerklonk. Die eerste St. Thomas kapel is verdwenen, zij heeft plaats gemaakt voor trotscher en grootscher heiligdommen, ook deze zijn verwoest, herbouwd en weder ingestort, eeuwen zijn over hen heengegaan, van velerlei verandering waren zij getuigen, vele geslachten zagen zij opstaan en verdwijnen, maar bij en onder dat alles is de prediking aan deze plaats niet verstomd en de zegen des Christendoms, van hier over eene ruwe en onbeschaafde bevolking uitgegaan, is gebleven; en onafgebroken door alle eeuwen heen, hoe ook alles wisselde rondom, hoevele geslachten zich opvolgden, is hier eene bron van zegen, van licht, van troost, van kracht geopend geweest, waaraan zich alle die geslachten hebben gelaafd en gesterkt. Ook hier zien wij het, het tijdelijke is voorbijgegaan, het eeuwige is gebleven. Mogt ik dan deze plaats niet de merkwaardigste onder de merkwaardige plaatsen van Utrecht noemen?

AANMERKINGEN.

I.

DE THOMASKAPEL.

Het is bekend dat BEKA, p. 9, van Willebrord verhaalt, dat hij, te Utrecht komende, eerst een sacrum oratorium in honorem sanctae crucis bouwde en wel digt bij, *prope* ruinam primordialis ecclesiae Scti Thomae, welk heiligdom hij bestemde, ut Christi fideles ob defensionem castellani Traiectensis securum illuc haberent accessum ad suscipiendum sacrum baptismatis sacramentum. Eerst later bouwde Willebrord dan, tot bisschop gewijd, eene hoofdkerk op de plaats zelf, *in fundo* Basilicae Scti Thomae. Hetzelfde zegt ook HEDA, p. 26. Hierbij rijst nu de vraag of dit oratorium sanctae crucis te verstaan is van de stichting der St. Salvators-kerk, dan wel of men hier aan eene kapel te denken heeft, welke van die kerk te onderscheiden is. Het eerste is wel eens beweerd, doch hoogst onwaarschijnlijk, zooals BLONDEEL, p. 278, reeds opmerkte. Het is toch wel zeker dat deze kapel van het H. Kruis ook later den naam droeg van St. Salvatorskapel, maar even duidelijk dat die, ook onder dien naam, onderscheiden bleef van de St. Salvatorskerk, daar dit oratorium bij den brand van 1148 verbrandde, toen de St. Salvatorskerk behouden bleef, bij welke gelegenheid het *Chron. de*

Traj., p. 26, uitdrukkelijk vermeldt een capellum Salvatoris quod apud St. Salvatorem est, derhalve wel *in de nabijheid* van, maar niet hetzelfde met de St. Salvatorskerk, terwijl het *Anonymi chron.* p. 95 bij dezelfde gelegenheid van eene capella contigua templo eidem in honorem sctae crucis consecrata spreekt, dus wel grenzende aan, maar onderscheiden van de St. Salvatorskerk, en beide schrijvers ongetwijfeld dezelfde kapel bedoelen. Deze kapel van het H. Kruis of van St. Salvator stond nu tusschen de St. Salvatorskerk en die van St. Maarten, op de grensscheiding van beide, zeer digt bij elkander gelegen kerken, blijkens het stuk bij MATTHAEUS, *Fundat.* p. 55. Wij lezen daar van eene door het kapittel ten Dom gelegde goot per murum illum, qui a capella sanctae crucis dictae ecclesiae usque ad scolas dictae ecclesiae majoris protenditur, welke muur wel dezelfde is als die, vermeld in 1243 als afscheiding tusschen het erf van St. Salvator en van den Dom. Wijders vinden wij in een stuk bij MATTHAEUS, *de Nobilit.*, p. 767, van een sacellum Stae crucis juxta positum, dus liggende *bij* of *aan* de St. Maartenskerk. Dit alles moet ons dus wel doen denken, dat die kapel aan de *zuidzijde* van den Dom, digt daarbij of daaraan heeft gelegen. Zoo hebben ook anderen het opgevat. „Deze kapel van het heilige kruis", zegt VAN ASCH VAN WYCK, *Handelsverkeer*, I. p. 88 n. 2, „bleef, hoezeer klein en onaanzienlijk, naast de prachtige Domkerk en tusschen dezelve en die van St. Salvator of Oudemunster staan als een eerbiedwaardig overblijfsel der oudheid." „De kapel bleef bestaan tot op onzen tijd en is onder den naam van WILLEBRORDS kapel bekend geweest," zegt ROYAARDS, *Gesch. der inv. van het Christ.* Hebben deze beide geleerden hierin regt, dat de tusschen den Dom en St. Salvator bestaan hebbende kapel, die was van het heilige kruis, en dat dit de kapel is, die in 1826 afgebroken is, toen WILLEBRORDS kapel genoemd (later ook wel soepkapel geheeten, omdat zij tot uitdeeling van spijs aan armen gebruikt werd), die aan de zuidzijde van de Domkerk was gevoegd, dan heeft deze kapel niet *op*, maar slechts *nabij* de plaats gestaan, waar de oorspronkelijke St. Thomas kapel ge-

bouwd was, en dan is het opschrift geplaatst op den arduinsteen op het Oud-Munster kerkhof, waar deze kapel van het heilige kruis stond, onjuist. Niet hier, maar ergens elders in de nabijheid stond dan oorspronkelijk de kapel van den heiligen Thomas, wier plaats later *in* de Domkerk werd opgenomen en wel reeds bij hare oudste opbouwing.

Deze plaats der St. Thomas kapel zal nu wel niet in het koor te zoeken zijn, dat eerst door Hendrik van Vianden deze uitbreiding verkreeg in 1254, ook niet te digt aan den toren, waar het oratorium sctae crucis stond, maar in het schip der kerk digt bij het koor, en daar treffen wij aan de noordzijde der kerk, onmiddellijk naast den noordelijken arm van het transept, waar zich een prachtig versierde ingang in de kerk bevond met eene daarbij behoorende kapel, eene plaats aan, die wij misschien voor die der oude St. Thomas kapel zouden mogen houden. Althans mij is medegedeeld, dat daar graven ontdekt zouden zijn, toen laatstelijk de fondamenten werden opgeruimd, welke klaarblijkelijk bij het leggen dier fondamenten reeds waren ontzien en gespaard. Ook verdient het opmerking, dat juist dit gedeelte, als of men er eene bijzondere herinnering aan hechtte, werd afgewerkt, ofschoon de geheele noordzijde der kerk overigens onafgewerkt bleef. Wij beslissen hier echter niet, slechts dit wilden wij doen zien, dat men de St. Thomas kapel niet dáár mag zoeken, waar de kapel van het heilige kruis of van St. Salvator stond, dat men óf moet aannemen dat die kapel niet dezelfde is als de in 1826 afgebroken Willebrords kapel óf toestemmen dat de St. Thomas kapel niet heeft gestaan waar deze stond. Dat nu werkelijk de Willebrords kapel was de kapel van het heilige kruis schijnt uit de ligging derzelve te blijken, juist daar, waar de oude berigten ons die zouden doen zoeken.

II.

HET KAPITTEL.

Terstond bij de stichting der St. Maartenskerk verbond Willebrord daaraan een vast getal geestelijken, bestemd om in die kerk voortdurend de dienst waar te nemen, die te zamen in één verblijf woonden en naar vaste regelen leefden [1]). Zij waren wel oorspronkelijk klooster-geestelijken [2]), aan wier hoofd de bisschop zelf stond, en die hem behulpzaam waren in alle aangelegenheden die de kerk betroffen en voor het onderwijs zorgden, vooral van hen die zich voor den geestelijken stand voorbereidden [3]). Of de regel van CHRODEGANG later door deze canonici aangenomen is, wordt niet vermeld, evenwel is het niet zoo geheel onwaarschijnlijk dat de invloed van Karel den Groote ook hier zal medegewerkt hebben, om het canonisch leven (de vita canonica) naar dien regel in te rigten [4]). Deze aan de hoofdkerk

---

1) BEKA, p. 9. zegt van Willebrord: in fundo Basilicae Scti Thomae prope castrum Trajectense Canonicorum coenobitalium construxit ecclesiam, in qua cathedralem sedem stabilire jussit. HEDA, p. 26 drukt het aldus uit: collocans ibidem canonicos coenobitales hoc est communem et apostolicam vivendi legem observantes. Het *Chron. de Trajecto*, p. 11 geeft het getal aan: et posuit ibi XL canonicos qui diebus et noctibus vacarent laudibus Dei.

2) ROYAARDS, *Invoering*, p. 302—308. Daarom ook coenabitales genoemd, een clericorum monasterium in domo episcopi, zoo als AUGUSTINUS het noemt *De divers. serm.* 49.

3) Daarom de vermelding van een „monasterium quod est infra muros in traiecto castro situm constructum, ubi apostolicus vir dom. et in Christo pater noster Willebrordus sub sanctae conversationis coenobitali ordine custos praeesse videtur," in het Charter bij HEDA, p. 20, en de benaming monachi vel canonici aldaar, p. 36. 39, *Hist. Episc.* I. p. 49. MATTHAEUS, *De Nobilit.* p. 165.

4) WALTER, *Kirchenrecht*, § 140. Verg. ook ROYAARDS, *Geschiedenis van het Christ. in Nederl.* I. p. 266.

verbondene geestelijken, even als de door Bonifacius aan de St. Salvatorskerk toegevoegden, waren van verschillenden rang (presbyteri, diaconi, subdiaconi en scolares [1]). Zij hadden ongetwijfeld reeds hun eigen bestuur, door den praepositus gevoerd, hun Decanus, hunne eetzaal, hunne slaapzaal (dormitorium) hunne vaste koordiensten, en het getal van veertig, door Willebrord aangewezen, bleef onveranderd. Zij heetten toen fratres, broeders, en bleven bijeen tot dat de inval der Noormannen hen het eerst verspreidde. Onder bisschop HUNGERUS vlugtten zij, die niet omgekomen waren bij de inneming der stad, naar Keizer Lotharius, die zich toen te Prum ophield, en de bisschop verkreeg voor hen het klooster Berg of Odiliënberg bij Roermond als toevlugtsoord [2]), in 856, waar hij hen weder verzamelde. Later naar Utrecht teruggekeerd, weken zij waarschijnlijk met bisschop Radbod naar Deventer, doch werden door Balderik weder hersteld, omstreeks 920, zoo als hij zelf getuigt [3]). Of hij toen eene nieuwe inrigting maakte of regelen stelde weten wij niet, maar de canonici leefden armoedig en hoofdzakelijk van tienden, welke de bisschop hun op nieuw verzekerde en vermeerderde, opdat zij ongestoord de kerkdienst zouden kunnen verzorgen [4]). Zij verkregen echter langzamerhand grootere goederen, maar bleven nog zamen wonen [5]), hetgeen althans tot

---

1) In de MSS. statuten van 1343 vind ik p. 30 recto: In ecclesia nostra esse debent novem Canonici Sacerdotes, et decem Canonici Diaconi et decem Subdiaconi et novem Acoluti Canonici, hetwelk wel van oudsher zoo zal zijn geweest.

2) Canonici — passim per diversa loca quidam dispersi, quidam etiam interempti sunt, staat in het charter van 856. ROYAARDS, *Gesch.* I. p. 129.

3) Canonicos ab his ecclesiis fugatos et multimodo dispersos ad ipsas ecclesias revocavi, substituendo alios canonicos in loca mortuorum, HEDA, p. 76.

4) Omnium decimarum suarum accrescentias ac novalium decimas ad stipendialem usum fratribus in iisdem ecclesiis continuo servientibus — tradidi.

5) In 944 geeft Keizer Otto I: usibus fratrum — in duobus monasteriis — Deo famulantium (van St. Salvator en van St. Maarten) totum

in de 11e eeuw wel bleef voortduren [1]), welligt nog langer, gedurende welken tijd de bezittingen echter aanzienlijk toenamen en reeds praebenden aan de kanonnik's plaatsen werden verbonden [2]). Ook de naam van kapittel, capitulum, voor de vergadering der reeds tot geestelijken gewijde kanonnikken en de invloed van het kapittel op het bestuur der kerk en het beheer van het bisdom naast, somtijds tegenover den bisschop dagteekenen wel van de 11e eeuw. Velerlei oorzaken werkten toen mede, om de kanonnikken tot een zelfstandig ligchaam, een kapittel te doen worden; de toestand van het bisdom, de vermeerdering der bezittingen en de daaruit niet zelden ontstaande twisten en verschillen tusschen het kapittel en den bisschop, de voorregten er aan toegestaan, de rang dien het innam, de gunsten der Utrecht bezoekende Keizers en Vorsten, het oprigten van nieuwe kapittelkerken binnen de stad, de talrijke geestelijkheid naast de rijke en magtige kapittelheeren, dat alles deed vooral het Domkapittel een zelfstandig ligchaam worden, dat bij het bestuur van het bisdom, zich weldra deed gelden en zich een overwigt op de andere kapittelen en op de geestelijkheid van het Utrechtsche bisdom verwierf, waaraan zelfs het kapittel van St. Salvator met moeite wederstond, terwijl bij dien

---

quod in pago Lake et Isla habuimus, HEDA p. 83. In 997 vinden wij weder eene gift aan beide monasteria gedaan, welke utriusque monasterii fratres ibidem Deo servientes aequa et pari communiter dividerent inter se divisione, HEDA p. 94. In 1013 vinden wij eene gift Coenobio Sancti Martini confessoris, HEDA p. 113. In 1118 zijn het fratres in ecclesia B. Martini famulantes, HEDA p. 152. Eene eerste aanduiding dat men begon niet meer zamen te leven en te wonen, maar zich uit het monasterium te verwijderen, mag voor de kanonnikken van St. Salvator liggen in het charter van 1139. HEDA p. 160, waar de bisschop klaarblijkelijk het vereenigd blijven tracht te bevorderen.

1) MATTHAEUS, *de Nobilit.* p. 541 meent, dat het reeds in de 10. eeuw zou opgehouden hebben, verg. ROYAARDS, *Gesch.* 1. p. 269, en VAN ESPEN, *Jus eccles. univ.* I. Tit. 7. c. 2.

2) Quatuor praebendas in 1188. HEDA p. 141.

toenemenden rijkdom, magt en aanzien, de ijver voor de kerkdienst reeds verflaauwd schijnt te zijn en het meer en meer overlaten van de kerkdienst aan Vicarissen reeds begon plaats te vinden [1]). Voor de geschiedenis van het Domkapittel belangrijk is het charter van bisschop Koenraad van 1088 [2]), waarbij daaraan op nieuw de voorrang wordt verzekerd boven alle collegiaalkerken in de stad en het dioecese, en ten bewijze daarvan bepaald, dat als door deze kapittels een Praepositus moest gekozen worden, deze slechts uit de kanonnikken van den Dom zou mogen genomen worden [3]). Alleen het kapittel van St. Salvator werd van deze beperking uitgesloten en mogt zijn praepositus kiezen, zooals het wilde [4]). Daarentegen verbindt zich de bisschop verschillende praepositurae, die ter zijner begeving stonden, ook uitsluitend aan de kanonnikken van den Dom te zullen schenken. Dat hierdoor het kapittel voor zijne leden eene reeks van beneficia verkreeg of behield, valt terstond in het oog. Wijders stelde bisschop Koenraad vast, dat de Deken van het kapittel, zoo noodig, het regt zou hebben, den bisschop zelven, de archidiaconi en de kapitularissen der kerken van de stad en het bisdom tot de vergadering des kapittels te roepen en dat de geroepenen alsdan zouden moeten verschijnen; dat ook op de hooge feesten van Paschen, Pinksteren, Kersmis, St. Martinus en anderen, van de kanonnikken der andere kerken in den Dom zouden tegenwoordig zijn en mede de dienst verrigten.

1) Verg. in het algemeen WALTER, *Kirchenr.* §. 141.

2) Bij MATTHAEUS, *ad Anonym. de reb. Traject.* in Praef.

3) Ut omnes praedictae matrici ecclesiae, scilicet majori praedictae perpetuis temporibus sint subjectae et in memoriale subjectionis, cum Praeposituram eorumdem aliquam vacare contigerit, Capitulum, ad quod ejusdem collatio pertinet, unum de canonicis dictae majoris ecclesiae in praeposituram eligat et nullum alium praesumat, cum Archidiaconi esse non debeant nisi immediate in ecclesia cathedrali.

4) Ecclesiam vero Sti Salvatoris, quae cum majori simul est fundata et dotata, ipsique annexa fraternitate speciali, suam praeposituram conferre cuicunque voluerit, est consueta.

De aanleiding tot dit charter was de stichting der St. Mariakerk en de oprigting van het kapittel aldaar, hetwelk nu ook aan deze verpligtingen werd onderworpen. Het werd verleden in de kapittelkamer van den Dom, in tegenwoordigheid van Keizer Hendrik IV en van verschillende bisschoppen en hertogen, op den dag zelven waarop de Mariakerk werd ingewijd, en het toont ons duidelijk hoe hoog toen reeds het aanzien van het Domkapittel was gestegen. Geen wonder dat de leden later *Domheeren* werden genoemd [1]), zelfs de Keizer bezat in dit kapittel van ouds her [2]) eene plaats, uit welker opkomsten twee priesters onderhouden werden, eerst door den Keizer zelven, later door den Deken van het kapittel aan te stellen, om voortdurend voor den Keizer en den vrede des rijks te bidden. Ook de bisschop had als zoodanig zijne praebende, welke bisschop Godebold reeds in 1114 voor altijd met het Dekenschap vereenigde, zoodat de Deken die zou genieten als heres praebendalis et lege perpetua vicarius [3]). In 1145 verkreeg het Domkapittel met dat van St. Salvator gezamenlijk het regt van Keizer Koenraad III, toen deze zich te Utrecht bevond, om den bisschop van Utrecht te kiezen, wel als een gevolg van het Wormser-concordaat van 1122 [4]), hetwelk door Paus Eugenius werd bevestigd [5]). Zoo steeg de magt des kapittels voortdurend, terwijl nieuwe giften de inkomsten der leden vermeerderden.

De Statuta van bisschop Dirk II [6]) van 1209 schijnen aan te duiden, dat toen reeds de kanonnikken niet meer geregeld zamenwoonden en wel eenige herinnering aan tucht en orde behoefden. Er werd excommunicatie bedreigd tegen den prior of canonicus, die eens medebroeders praebende zich toeëigende of

1) MATTHAEUS, *de Nobilit.* p. 540 seqq.

2) Antiquissimis retro temporibus, zegt Hendrik IV bij HEDA, p. 150.

3) HEDA p. 151.

4) ROYAARDS, *Geschiedenis*, I. p. 207. MATTHAEUS, *de Nobil.* p. 690.

5) Zie het charter bij HEDA, p. 164.

6) MATTHAEUS *ad Anon. de reb. Traject.* p. 159. *Batavia sacra*, p. 152. BONDAM, *Charterb.* p. 307.

kerkengoed ten onregte in gebruik hield [1]) en als een canonicus gehoorzaamheid weigerde, kon hij geschorst en zelfs door den Deken en het kapittel van zijne praebende vervallen verklaard worden [2]). Wijders vinden wij voorschriften omtrent de tonsuur [3]), omtrent het houden van de uitvaart eens kanonniks, en vooral ook omtrent het zamenwonen [4]), die duidelijk aanduiden, dat toen dit niet meer vastgehouden werd en ook de Utrechtsche canonici meer en meer van hunne oorspronkelijke instelling begonnen af te wijken. Later, in 1233, vernieuwde bisschop Willebrand deze Statuten. Het is echter hier de plaats niet de geschiedenis van het kapittel mede te deelen, waar wij het alleen in verband tot de kerk willen beschouwen; wij gaan dus alles voorbij, wat daartoe niet behoort, zooals de moeijelijkheden en twisten gedurig bij de bisschopskeuzen ontstaan, veelal door den invloed dien anderen daarbij trachtten uit te oefenen; den telkens zich hernieuwenden strijd met de andere kapittelen, vooral met dat van St. Salvator, over grensscheiding, wereldlijke regten en rang, een strijd door eenen voortdurenden naijver gevoed; het onderzoek naar de regtsmagt door het kapittel en den proost over het tot de Domkerk behoorend grondgebied uitgeoefend, naar de uitoefening der regering als de bisschopsstoel ledig stond, naar het beheer der goederen [5]). Bekend is het, dat

---

1) Si prior vel canonicus subtrahat vel detineat praebendam fratrum vc impediat quominus bona ecclesiae debito more locentur, excommunicetur per Hebdomadarium.

2) Si aliquis canonicus penitus fuerit inobediens — et si monitus tribus vicibus infra annum incorrigibilis permanserit, beneficium ei abjudicetur per Decanum et Capitulum.

3) Canonici tonsuras et coronas habeant congruentes, quicunque recusaverit, per subtractionem sui beneficii ad hoc faciendum compellatur.

4) Canonici qui sunt in perceptione, in expensis suis vel alterius non sint, nisi in domibus claustralibus.

5) Over dit alles verg. men MATTHAEUS in Praef. *ad Annon. de rebus Ultraject.* en ook elders in zijne werken, SCHOOCKIUS, *de Canonicis*, Gron. 1651, *de Beschrijv. van het Utr. Bisdom* door VAN HEUSSEN en VAN RIJN,

het kapittel steeds toenam in magt, aanzien en rijkdom en voortdurend ijverig bezig was zijn invloed uit te breiden en zijne regten te vermeerderen, misschien niet altijd zonder schade voor de vervulling der kerkelijke pligten der geestelijken.

In 1343 of 1344 stelde HUGO VUSTINC de Statuten van het Domkapittel bij een, op verzoek van den Deken Hendrik van Jutfaas en van zijne medecanonici, zooals die toen bestonden, vooral door gewoonten geworden. Deze verzameling, nog ongedrukt maar meermalen gebruikt [1]), is voor de kennis van de inrigting des kapittels van hooge waarde. Wij zien daaruit dat er toen 30 volle praebenden waren (praebendae cum supplemento) alleen voor reeds gewijde geestelijken, terwijl negen halve praebenden veelal bestemd waren voor scolares, die onder den scolasticus onderwijs ontvingen in de Kapittelschool en nog niet gevrijd (emancipati) of gewijd waren, terwijl de tiende halve praebende werd gegeven aan den custos dormitorii, door den Deken aan te wijzen. Onder deze XXX volle praebenden was de rijkspraebende, door den Deken aan twee priesters te schenken, en de bisschoppelijke praebende, die den Deken toeviel.

Het kapittel maakte een ligchaam uit van canonici praebendati, waarin echter niet alle leden stem hadden, maar alleen zij, die reeds tot den geestelijken stand waren gewijd en drie jaren tot het kapittel behoord en twee jaren een officium of beneficium gehad hadden, en, na aflegging van den eed op de Statuten

---

VAN LIESVELT, *de Canonicatibus Ultraject.* 1760. VAN DER SCHAAFF, *de Canonicis Rheno-traject.* 1825.

1) MATTHAEUS haalt die meermalen aan, ook BONDAM, *Charterb.* p. 586, beiden gebruikten hetzelfde HS., dat thans op het Provinciaal archief berust.

2) Triginta debent esse canonici in ecclesia Traject. qui habeant XXX plenas prebendas et illi canonici debent omnes esse emancipati. Praeterea novem sunt in ecclesia praebendae dimidiae, quas debent habere scolares in officio acolitatus ministrantes, decima prebenda dimidia deputata est ad custodiam dormitorii, quam Decanus conferre debet illi, qui praeest dormitorio, fol. IX verso. Overigens lezen wij nog: Episcopus enim caput nostrum est et nos membra ipsius, ipse in ecclesia et ecclesia in ipso.

het stemregt hadden erlangd, waardoor zij capitulares werden [1]).

Ofschoon nu het getal praebenden was bepaald, kon echter een onbepaald getal canonici worden benoemd, die daardoor de verwachting verkregen bij openvallende praebenden te kunnen invallen, en tot zoolang wel chori socii waren en eene plaats hadden, maar geene canonicale inkomsten genoten, noch eene stem in het kapittel konden erlangen. De verkiezing tot canonicus geschiedde in den regel door het kapittel even als de verleening eener praebende [2]), waar na de Decanus den verkozene inleidde en zijne plaats (stallum) verleende; soms echter ook door den Paus, die iemand een canonicatus gaf, zoodat hij dan bij openvalling eener praebende inviel. Het getal praebenden echter mogt niet vermeerderd worden [3]).

---

1) Daarover bestond een statuut van 1258: Petrus Dei gratia decanus totumque capitulum ecclesiae traiectensis omnibus praesentes visuris salutem in domino sempiternam. Cum consuetudinis longevique usus temporis non sit levis auctoritas et plerumque discordiam pariant novitates, predecessorum nostrorum inherentes vestigiis, honestas nostri Capituli consuetudines et utiles, approbatas et perscriptas volentes in perpetuum observare, decrevimus ut quicunque clericus emancipatus in canonicum nostre ecclesie legitime fuerit electus, a tempore sue electionis a capitulo et tractatibus ecclesie sui capituli per triennium exclusus existat. Scolaris vero canonicus postquam emancipatus fuerit, post emancipationem suam infra duos annos nec capitulum intrabit nec tractatibus capituli intererit, sed ab illis exclusus remanebit, nulla contradictione interveniente sparingam nostram, more antiquo et solito, sine cuiuslibet contradictione, promisimus firmiter observare. In cujus rei testimonium et munimen fortius presens scriptum sigillo ecclesie nostre consignavimus Datum anno domini MCCLVIII in die beate Lamberti. Verg. MATTHAEUS, *de Nobilit.* p. 619.

2) Provisio canonicatuum et praebendarum pertinet ad Decanum nostrum et capitulum communiter. Over de latere invoering der Pauselijke maanden zie *Historie van 't Utr. Bisdom*, I. p. 672. 682.

3) Et omnino capitulum nostrum tot novos canonicatus, quot velit, creare potest et novos canonicos recipere ad eosdem. Et isti novi canonici nihil de fructibus prebendarum recipiunt nec etiam cotidianas distributiones, donec eis provisum fuerit de prebenda. Stallum etiam in choro habent et ecclesiae disciplinam addiscunt et vacante praebenda collatio capi-

Ieder die canonicus werd, moest zijne echte geboorte bewijzen en zijnen ouderdom, bewijs medebrengen van de plaats van waar hij kwam, gehoorzaamheid aan den Decanus zweren en zich aan de statuten onderwerpen. Die eene praebende had verkregen, ontving van den proost, bij openvalling, het supplementum, waardoor het eene volle praebende werd, en zoo hij dan stemregt in het kapittel verlangde, moest hij voor het kapittel verschijnen en daar aanwijzen, dat hij aan de vereischten voldaan had; dan eerst werd het hem toegestaan. Overigens waren de stemmen van alle leden, die stemregt hadden, van gelijke kracht.

Aan het hoofd van het geheele kapittel stond de Decanus, hij moest Priester zijn en werd door het kapittel gekozen, waarbij de proost mede stemde en het kapittel door den oudst benoemden kanonnik werd zamengeroepen en voorgezeten. De Decanus, die naast aan den Bisschop stond [1]), riep het kapittel zamen, zoo dat noodig was, door den gewonen bode, met aanzegging 14 dagen te voren [2]); dan moesten allen verschijnen, tenzij zij verlof hadden van den Decanus of wel eene wettige reden konden aanvoeren [3]). Maar ook ieder ander, dien de Decanus ter verantwoording voor het kapittel riep, moest daar komen, zelfs de bisschop [4]); werd echter deze ter verantwoording geroepen, dan werden ook de praelati et capitulares der vier overige

---

tuli isti recepto debetur. — Et cui de praebenda vacante providetur similiter ad novum canonicatum recipitur, licet secus sit in illo cui sedes apostolica de novo canonicatu providet, qui canonicorum numerum rumpere non intendit.

1) Van het Dekanaat heet het: major dignitas in ecclesia nostra post episcopum.

2) Quia Dyocesis Traiectensis nusquam adeo ampla est ut quis infra XIV dies ad finem dyocesis potest ire, infra VII dies et redire Traiecto infra VII alios dies.

3) Absens canonicus — sine licentia Decani vel inobediens Decano in his, quae ad correctionem ipsius pertinent, suspensus est ipso facto ab omni perceptione praebendae et voce capitulari, donec coram capitulo huiuscemodi absentiam vel inobedientiam purgabit.

4) Matthaeus *de Nobil.* p. 615.

collegiaalkerken er bij genoodigd [1]), want ook om deze ter vergadering te beschrijven, had de Decaan het regt, zoo als hij ook altijd deed, als het kapittel zamenkwam om een bisschop te kiezen. In alle kapittelvergaderingen zat hij voor, nam de stemmen op, en maakte de besluiten op, die ook zijn naam aan het hoofd droegen. Overigens is hij tevens Archipresbyter en neemt bij afwezen des Bisschops diens functien waar, omdat hij diens praebende geniet. Hij had zijne vaste plaats op het koor, en op eene synode ter regter zijde van den abt van St. Paulus [2]); voorts moest hij altijd

---

1) Non quia ecclesia episcopo superior vel judex sit, sed quia secundum decretnm ecclesiae justitiam faciat et aliis exhibebit.

2) Decanus noster presbyter esse debet, quia etiam in ecclesia nostra vicem archipresbyteri gerit in his, quae de consuetudine ad archipresbyterem vel de jure pertinere noscuntur. Hic primum stallum in choro et in processionibus post archidiaconum habet et in sinistra parte chori. Hic decanus vices suas in officio sacerdotali per ebdomadas et dies, sicnt unus ex aliis concanonicis sacerdotibus observare debet. Quoties etiam episcopus a civitate vel ecclesia nostra abfuit, decanus vices episcopi tam diebus solempnibus quam ebdomadis in dominicis implere consnevit, quia fructus praebendae episcopalis colligit. Est enim capellanus episcopi. — Universis praesentes literas visnris Prelati et capitula Majoris, Scti Salvatoris, Scti Petri et Scti Johannis ecclesiarnm Trajectensinm devotas orationes in domino Jesu Christo. Noverint universi et singuli, qnod ab antiqua et approbata consuetudine observatum est in ecclesia Traiectensi et adhuc observatur, qnod in majori ecclesia et in ecclesia Scte Marie Traiectensis episcopus qui pro tempore fuerit, nullos alios habebit capellanos quam Decanos ecclesiarum predictarum, quia quicunque episcopus est, in his dnabns ecclesiis canonicus est, et decani ipsarum ecclesiarum suas habent prebendas cum ipsorum praebendis et vice illarum prebendarum, quae sunt episcopi, sunt ipsi decani ipsorum episcoporum capellani, et in ipsis ecclesiis debet nullos alios habere de iure vel consuetudine capellanos. Sed in aliis ecclesiis episcopus qui pro tempore fuit, unum canonicum in qualibet ecclesia capellanum habere potest et ille canonicus continue debet esse in curia domini episcopi et negotia sue ecclesie procurare, alias non haberet privilegium percipiendi integre reditns suos et ab ecclesia sua abeundi. Et si aliquid alias contigit, hoc de gratia accidit vel errore, non de iure. In

te Utrecht verblijf houden [1]) en toezien dat de kanonniken hunne pligten vervulden, hij moest de nalatigen vermanen, straffen en van het kapittel hunne schorsing vragen [2]), ook

---

cuius rei testimonium praesentibus literis sigilla nostra sunt appensa. Datum anno domini MCCLXXVI in die Cosme et Damiane martyrum. — Ad officium Decani pertinet omnibus periculis et necessitatibus toti diocesi et civitati et omnibus de diocesi nostro nomine iniuriis per convocationem capituli et ipsorum auxilium occurrere et injuriatos subvenire tam in clero quam in populo. In tantum quod maior cura tocius diocesis post episcopum incumbat eidem. — Quotiescunque aliquis de civitate vel diocesi, episcopus, praelatus, clericus, laicus, nobilis, ministerialis vel alius aliquid proponere habet coram universitatem cleri vel populi et hoc decano nostro exposuerit, si tale factum fuerit, quod cleri vel populi presentiam exigit, ipse capitulum cleri et populi ad locum capituli nostri convocare tenetur.

1) Decanus noster in ecclesia nostra continue residere tenetur, waaromtrent eene bepaling was van Capucius, den Pauselijken legaat van 1248, waarin wij lezen: sanximus ut decani ecclesiarum Traiectensium continuam faciant residentiam in iisdem, alioquin si se absentaverint absque sui capituli licentia et in casibus non concessis post duorum mensium spatium decanatus officio sunt ipso jure privati.

2) In his quae sunt de disciplina ecclesiae nostrae tam in officiis divinis agendis quam in habitu clericorum, quam frequentia chori, moribus, silentio, horis competentibus, officium ad quod scripti sunt negligentibus ad ipsum Decanum solum sine capitulo pertinet corrigere et penitencias imponere ad suspensionem a perceptione beneficii; potest tamen quem suspendere a distributionibus quotidianis ad tempus, si delicti qualitas hoc requirit. Alia vero delicta et lites Decanus sine capitulo, hoc est presentibus in capitulo ad hoc indicto, non potest dirimere vel corrigere, cum illis tamen potest. Et de potestate Decani sequitur declaratio Guidonis episcopi Traiectensis in haec verba: Guydo Dei gratia episcopus Traiectensis universis praesentia visuris vel audituris salutem cum notitia novitatis. Noverint universi quod cum dissentio inter dominum Mattheum decanum ecclesie Scti Salvatoris Traiectensis ex una parte et Johannem dictum Vrenke canonicum ejusdem ecclesie ex altera parte orta fuisset ex eo quod idem Decanus dictum Johannem excommunicaverat moverat ac eundem Johannem a beneficio suo praebendali suspenderat consilio et consensu dicti sui capituli ecclesie Scti Salvatoris predicte, nunc requisitis dicto Johanne dominum Decanum hoc facere non posse firmiter asseve-

wees hij den nieuw opgenomenen op last der kapittels hunne plaats aan [1]).

Naast den Decanus stond de Praepositus, de Proost, die de wijding van Diaconus had ontvangen, daar hij tevens Archidiaconus was, eene waardigheid onafscheidelijk aan de Proostdij verbonden, en waardoor hij naast, zelfs boven den Decaan stond, ofschoon als Proost onder hem geplaatst [2]). In het kapittel had de Proost in den regel geene stem, behalve alleen bij de keus van een Decanus of wanneer het onderwerpen betrof tot zijn beheer behoorende [3]). Hij was het, die de gelden en inkomsten der Proostdij beheerde, voor de regten waakte en ze uitoefende en daardoor eenen uitgebreiden invloed en eene groote magt in

---

rante, duae partes ad nos supra hac controversia sedanda atque adordinanda ad nos habuerunt recursum. Nos igitur, juste et diligenter consideratis hiis quae nos de jure inducere poterant ac omnibus consuetudinibus universalis ecclesie nostre traiectensis, quam amore benevolo prosequimur, seriosius inspectis, pronuntiamus dominum Decanum Scti Salvatoris vel alios Decanos traiectensium ecclesiarum suos concanonicos excommunicare non debere nec eosdem canonicos a suis prebendis sine consilio suorum capitulorum aut majoris partis suspendere et ex causa legitima praecedente, et hanc praesentem nostram pronunciationem redegimus in his scriptis ad pacem et tranquilitatem ecclesie nostre traiectensis perpetuo observandas. In cujus rei testationem sigillum nostrum presentibus duximus appendendum. Datum anno Domini MCCCXII feria tertia post octavas beati Martini hyemales.

1) Institutio omnium beneficiorum, tam canonicorum quam aliorum et inductio in possessionem suorum beneficiorum et assignatio stalli in choro pertinet ad Decanum, qui tamen non potest facere sine consensu capituli.

2) Observari consuevit quod electum et episcopo presentatum archidiaconatum eidem prepositure annexum episcopus committere consuevit ita quia non due dignitates disjuncte, quas in eadem ecclesia de consuetudine habere non potest, reputentur, sed una, videlicet prepositura cui officium archidiaconatus est annexum ex ea necessitate quia officium archidiaconatus redditus aliquos non habet. Verg. MATTHAEUS, *de Nobil.* p. 626.

3) Si tractaretur de bonis mense episcopalis vel de bonis sue administrationi commissis et tunc interest capitulo ut prepositus vel cum agitur de statu totius diocesis vel jurisdictione sua archidiaconali.

het bisdom bezat [1]). Ook had hij ter linker zijde de eerste plaats op het koor, en ging of naast of onmiddellijk achter den bisschop in de processiën, en hoewel hij de koordienst (de lectio euangelii) ook op zijne beurt had waar te nemen, zoo behoefde hij toch niet voortdurend in de stad te verblijven, maar had vrijheid haar te verlaten, en was van de dagelijksche tegenwoordigheid ter kerke verschoond [2]). Hij stelde binnen de grenzen van zijn archidiaconaat de Decani aan van Rijnland, van Scolde, van Walcheren, van Zuid-Beveland, van Kennemerland, van Westland, van Holland, van Goije, van Almistelle en van de stad Utrecht, die allen hem voor het kapittel zekere jaarlijksche gelden moesten voldoen; ook had hij daar de kerkelijke regtsmagt, hetwelk dikwijls tot verschil met den bisschop aanleiding gaf. Eene beslissing daaromtrent van den aartsbisschop van Keulen van 1299 deelen wij hier onder mede [3]), welke echter niet

---

1) MATTHAEUS, *de Nobilit.* p. 628. *Praef. ad Anonym. de rebus Ultraject.*

2) Archidiaconus etiam, quia est concanonicus noster in lectione Evangelii tenetur, sicut unus ex concanonicis nostris suam ebdomadam observare, et quia negotiis ecclesie nostre habet intendere, a residentia continua chori excusatur et hoc sue conscientie relinquitur.

Archidiaconus noster in primo loco chori ad sinistram partem stallum habet et primus post episcopum in processionibus incedit et ad latus suum, quociens duo simul incedunt et episcopus non ducitur.

3) In nomine domini amen. Sifridus Dei gratia scte colon. eccl. archiepiscopus, sacri imperii per Italiam archicancellarius Universis praesentes literas specturis notitiam rei gestae. Noverint universi quod exstiterit discordia inter venerabilem patrem dominum Johannem episcopum Traiectensem ex una parte et venerabilem virum Adolphum praepositum archidiaconum Traiectensem et suos adherentes ex altera super jurisdictionibus et iuribus quae idem dominus episcopus ad se et suum episcopatum et archidiaconus ad se et suum archidiaconatum pertinere infra ejusdem archidiaconatus terminos contendebant. Nobis qui propter hoc ad ecclesiam Traiectensem nos transtulimus, mediantibus et ipsis partibus in nostra presentia personaliter constitutis, inter duas partes sic convenit et concordatum existit perpetuis temporibus observandum. Videlicet quod Idem praepositus et maior archidiaconus Traiectensis clericos sibi praesentatos instituere et investire et synodalia exercere ac de matrimoniis,

belette, dat in 1343 een nieuwe twist ontstond, ter beslechting waarvan bisschop Jan en de Praepositus een compromis op het

adulteribus, incestibus, usuris, sortilegiis et aliis criminibus seu excessibus in Synodo accusatis cognoscere, corrigere et poenas infligere habet et potest. Item contra subditos suos si infamia publica laborat contra ipsos vel excessus eorum corrigere et poenas infligere habet et potest, etiamsi huiusmodi excessus in synodo non fuerint accusati. Item liberum erit unicuique infra terminos predicti archidiaconatus predicti prepositi adire forum episcopi vel archidiaconi aut officialium eorum, ita tamen quod idem archidiaconus vel officialis suus, non decani rurales ipsius archidiaconi de maioribus causis cognoscant et finem imponant, sed decani usque ad summam XXX solidorum cognoscant. Item de causis ad archidiaconum, suum officialem vel decanos super modum querimonie accusationis seu inquisitionis, ut est premissum, devolutis, episcopus se non intermittet nisi per appellationem devolvatur ad eundem. Item quia synodus in terra Zelandia nulla retroactis temporibus fuit observata nec propter rebellionem et duriciam hominum terre illius in futurum indici potest vel observari, idem prepositus et archidiaconus ipse vel per alium per modum inquisitionis procedere habet et potest contra delinquentes, excessus eorum corrigere et penas infligere in terra illa, quotiescunque sibi videbitur expedire nec excessus subditorum delinquentium remaneant impuniti. Item si idem praep. et archid. in hujusmodi exquisitionibus et correctionibus subditorum suorum negligens vel remissus inventus fuit et monitus ab episcopo subditos suos non correxerit, episcopus poterit contra delinquentes inquirere et procedere, penas infligere, supplendo defectum et negligenciam archidiaconi antedicti. Item protectio et tuitio crucesignatorum secundum tenorem privilegiorum ipsis a sede apostolica indultorum soli episcopo reservatur, ita tamen quod si crucesignati deliquerint vel excesserint praepositus et archidiaconus super modum accusationis, inquisitionis aut querimonie ad ipsum pervenerit, excessus eorum corrigere et punire potest et habet. Reconciliationibus ecclesiarum et cimiteriorum dispensationibus, terminum vel defectum in casibus episcopalibus, in quibus solum episcoporum industria electa est, eidem dom. episcopo Traiectensi salvis et reservatis. Super privationibus et depositionibus clericorum archidiaconatus dicti prepositi ad consuetudinem archidiaconorum eccles. colon. est recurrendum et reservandum prouti dicti archidiaconi observare consueverunt. Item episcopus provisores revocare debet vel potestatem eorum minuere ita quod potestas eorum non extendatur vel sit in preiudicium vel enarvationem jurisdictionis prepositi et archidiaconi antedicti. Per hanc autem ordina-

5*

kapittel ten Dom aangingen en zich aan de uitspraak onderwierpen op eene straf van duizend pond. Bij deze uitspraak werd de vroegere beslissing geheel herhaald en op nieuw ingescherpt, en deze beslissing werd bevestigd door eene overeenkomst tusschen den bisschop en den Proost in 1344. Door den Proost werden de uitkeeringen, supplementa, aan hen voldaan, die praebendati waren, en ook aan de andere geestelijken en bedienden, aan de kerk verbonden [1]), hunne inkomsten uitgekeerd.

---

tionem amicabilem omnes quaestiones, lites, et rancones penitus inter partes sopite sunt et sedate usque in hodiernum diem, litteris etiam et instrumentis ac actis quibuscunque super quaestionibus et dissentionibus predictis habitis et confectis in judicio vel extra ac usibus eorundem et quidquid ob id secutum est, omnimodo renunciatum est a partibus hinc et inde, pronuntiatum et decretum ea nullius penitus fore momenti. In cuius rei testimonium et robur sigillum nostrum una cum sigillis venerabilis patris dom. Johannis episc. Traiect. Adolphi praepositi, decani et capituli eccles. Traiect. praesentibus est appensum. Et nos Johannes episc. et Adolphus praepositus, Decanus et capitulum antedicti praemissa ratificantes et approbantes promittimus bona fide perpetuis temporibus inviolabiliter observare et sigilla nostra diximus praesentibus apponenda. In testimonium omnium praemissorum. Pronunciatum et datum Traiecti tertio kalendis martii praesentibus venerabilibus viris Wicboldo decano et archidiacono colon. Conrado praeposito Ressensi, Huberto praeposito scte Marie Traiect. Lodewico de Boecstelle et Alexandro de Linephe, canonicis coloniensibus, Magistro Hermanno Meynardi officiali Traiect. Arnoldi de Foreest, scti Johannis, Gerardo de Weyers, sancti Petri ecclesiarum Traiect. canonicis et pluribus aliis fide dignis anno Domini MCCXCIII.

1) Deze waren de XIII officiati: Pincerna vini — carnifex vel magister coquine qui scilicet est presbiter et capellanus — officiatus pistor — magister siliginis — duo portatores cervisie — duo dapiferi qui sunt layci — custos ecclesie — carpentarius qui est magister fabrice — custos monasterii — campanarius, en eindelijk de additus XIII per Theodericum de Randenrode praepositum nostrum, qui dicitur ductor asini, et quartusdecimus est rector monasterii; van dezen laatsten lezen wij: Item ministrat rectori ecclesie IX modios siliginis et XXIX modios avene et esturio, quod sic fuit immutatum quia constitutum ductori asini ministretur rectori et quod fuit constitutum campanario ministretur ductori et campanarius noster mendicat. Igitur rector vel ductor campanarius erit, alias esset

Ieder die eene volle praebende had, ontving van hem dagelijks twee weiten en een garsten brood en drie stoopen biers, maar wat hij hun vroeger aan wijn, vleesch, visch, spek, kaas gaf, werd later in geld betaald, onder den naam van denarii mensurnales. Die eene halve praebende hadden, ontvingen minder, en geen supplementum; ook hield hij de uitdeelingen, die op vaste tijden werden uitgereikt aan armen en behoeftigen. Hij beheerde ook de praebenda matronae of altaris, gegeven door eene vrouw Ema, welker inkomsten verdeeld werden onder de geestelijken, die in iedere week de dienst verzorgden [1]).

Na den Proost komt de Archisubdiaconus, die ten minste subdiaconus zijn moest, en zijne vaste plaats op het koor had links achter den Decaan [2]); vervolgens de Thesaurarius der kerk, die geene vaste plaats had, maar de zorg en bewaring had van alle kerksieradien, kleederen en boeken. Hij had den Custos en twee clerici onder zich, van welken de een bijzonder voor de kerk en wat daarin was, de ander voor den toren en de klokken en wat er toe behoorde, te zorgen had. Op St. Remigius dag moest de thesaurarius zelf aan het kapittel rekening doen en alles verantwoorden, wat aan zijne bewaring was toevertrouwd. Ook had hij door den custos voor de kaarsen te zorgen, die dagelijks en vooral op feestdagen branden moesten, en wier getal op de hooge feesten, volgens verordening van bisschop Burchard, driehonderd bedroeg [3]), omtrent welker plaatsing vaste voorschriften beston-

---

minister sine stipendio quod nec ius nec ratio dictat aut honestas nostre ecclesie.

1) Stipendium altaris quod dicitur Domine, quia Ema venerabilis matrona de suis facultatibus auxit bona ecclesie nostre et illud stipendium ad sue salutem anime ordinavit. Dit genoot de presbyter, diacanus et subdiaconus ebdomadarii.

2) Archisubdiaconatus in ecclesia nostra dignitas est et habet stallum in sinistra parte chori nostri immediate post decanum et in congregationibus ecclesiarum post omnes Decanos quatuor ecclesiarum. MATTHAEUS, *de Nobil.* p. 620.

3) Officium custodis nostri est, ut ecclesiam nostram et omnia quae in

den. Voor de kleeding der geestelijken bij de dienst zorgde, weder, onder het toezigt van den custos, de vestibularius.

Even als de Thesaurarius moest ook de Scolaster zijn een canonicus praebendatus, en wel met den rang van diaconus; hij was de cantor [1]) en moest als zoodanig de dienst dagelijks regelen en zorgen voor hetgeen daarbij te lezen en te zingen was. Hij stond aan het hoofd van de kapittelschool en moest voor het onderwijs, vooral van de scolares beneficiati, die eene der negen praebendae puerorum genoten, zorg dragen, de leerlingen onderzoeken, de geschikten om gevrijd en gewijd te worden, aan decaan en kapittel voordragen. Als hoofd der scolares regelde hij de vertooning van de opstanding in de kerk te geven [2]) en zorgde voor de handhaving der tucht over de scolares met roede en plak (correctio scolastica ultra virgam et ferulam non excedit) en ook bij de koordienst zorgde hij voor de orde, zoodat behalve

---

ea sunt, singularibus personis non commissa debitis, clausuris custodiat et conservet. Ad hoc etiam duos clericos deputare debet, unum qui vice ipsius praesit ecclesie et contentis in ea, alium qui praesit campanili et campanis et contentis in eo. — Custos nullum certum ordinem requirit nec stallum habet determinatum, sed solum requiritur quod canonicus praebendatus noster existat, alioquin custodiam habere non posset. — Et cum beate memorie Burchardus episcopus vere et absque ulla ambiguitate trecentas candelas ad honorem ecclesia instituit etc.

1) In ecclesia nostra vices gerit cantoris. Ad ipsum pertinet scribere in tabula omnes qui divinum officium habent peragere. Item ipse habet providere et ordinare qualiter cantandum vel legendum sit in ecclesia nostra. Item ad ipsum pertinet scribere literas capituli et missas capitulo legere. Item ipse habet scolaribus ecclesie nostre de rectore, qui eos in grammatica, logica et musica instruat, providere. Item habet ipse scolaribus de antiphonario et graduali providere in scolis. Item habet scolares nostros admittere et refutare, dum tamen non sint in ecclesia nostra beneficiati. Ad ipsum pertinet canonicos nostros scolares examinare tam in scientia quam in maioribus et etate, et cum habiles reperti fuerint decano et capitulo nostro emancipandos praesentare.

2) Item ad ipsum pertinent representationes resurrectionis dominicae et quotiescunque alias ordinare et ministrantes ibi in officiis deputare.

den Decanus en den Archidiaconus, geen canonicus onder de dienst zijne plaats mogt verlaten, zonder toestemming van den Scolaster [1]). Hij had zijn stallum in het midden des koors [2]).

De praepositura Montis Odilie en de praepositura Elstensis werden ieder door eenen canonicus praebendatus bekleed, omdat deze beide waardigheden voor altijd aan twee praebenden verbonden waren, en dat de bisschop ook andere ecclesiae curatae ter verbetering van praebenden er aan kon toevoegen, wordt uitdrukkelijk aangeteekend [3]). Van eenen anderen aard was de praepositura Frisiae, die gewoonlijk wel door het kapittel aan een canonicus praebendatus werd opgedragen, maar werkelijk een ambt was, dat voor en namens het kapittel werd waargenomen [4]), en vooral bestond in de uitoefening aldaar van de

1) Nec licet scolari alicui infra tempus quo divina fiunt, chorum exire nisi prius a scolastico petita licentia et obtenta; sic nec alicui canonico, decano et archidiacono exceptis, in cujus signum contra locum cantoris sive stallum omnes ineuntes et exeuntes chorum consueverunt, etiam absente scolastico, cum reverentia inclinare.

2) Post Decanum nostrum in ecclesia nostra scolastico maior debetur reverentia proptur officium cantoris, quamvis stallum non mutet, quod credo ex hoc inductum, quod stallus situs est in medio chori solempnis, ct in illo stallo cantoris nulli chori soco vel scolari chori providenti stare vel sedere licet.

3) Prepositus montis osilie et praepositus Elstensis in ecclesia nostra nullum habent officium. Ipsas tamen habere potest canonicus praebendatus duntaxat quamvis non in sacris. Tenentur etiam honestius quam simplices canonici se regere et pro ecclesia nostra, statu et honore ipsius laborare quia de iure episcopus propter tenuitatem prebendarum cathedralium ecclesie potest ipsis prebendis ecclesias curatas annectere, quod in aliis non liceret. Et ergo sicut episcopus illas duas ecclesias annectit, ita posset et cuilibet canonicorum nostrorum unam annectere, si videretur sibi expedire.

4) Praepositus Frisie alius non est quam officialis capituli nostri per Frisiam et posset committi per capitulum praepositura haec nomine officialitus clerico simplici ad tempus si vellent. Capitulum tamen hactenus uni canonico praebendato hoc committere consuevit, quamvis non capitulari, et ideo nec curam habet nec dignitatem nec impedit quem a quocunque beneficio vel dignitate alia, nec est beneficium neque officium in ecclesia nostra

bisschoppelijke jurisdictie. Daarom kon ook deze praepositura door ieder der kanonnikken bekleed en met iedere waardigheid vereenigd worden. Een der kanonnikken was kapellaan van de St. Michaels kapel, door den bisschop te benoemen, die den bisschop moest behulpzaam zijn als hij daar of elders in de stad de mis bediende [1]), en dus priester moest wezen. Met deze kapel van St. Michael was de Parochiekerk van Loderdorp (Leiderdorp) verbonden, waaromtrent wij hieronder een charter mededeelen, ook voor de geschiedenis van den herbouw des torens niet onbelangrijk [2]).

---

sed ministerium nudum et officiatus capituli. — Ad ipsum pertinet per terram illam libere omnem jurisdictionem episcopalem et ea quae sunt jurisdictionis exercere, nullo excepto.

1) Iste capellanus benetur episcopo Traiect. in capella scti Michaelis vel alias infra civitatem Traiectensem, ubi episc. voluit divinam missam celebrare et ei in horis dicendis et benedictione misse et in missa communicare et non habet animarum curam ratione ecclesiae.

2) Johannes dei grat. episcopus Traiectensis ad universorum, tam presentium quam futurorum noticiam deducimus per presentes, quod sicut ex fide dignorum testimonio accepimus, parochialis ecclesia de Leiderdorp cum ejus pertinenciis nostre diocesis ab antiquo et retroactis temporibus fuit, sicut adhuc est, annexa capelle nostre scti Michaelis in Traiecto, cui capelle unus canonicorum Traiectensis ecclesie per se vel per alium, et dicte ecclesiae de Loderdorpe per vicarium deservire consuevit. Sed cum propter ruinam dicte capelle ipsa debito servitio destituta premissa aliquo tempore in desuetudinem abierint, dictaque capella nunc de novo ad honorem Dei et beati Michaelis archangeli sanctarumque celestium virtutum sit sumptuoso opere restaurata, dignum duximus ut honores, privilegia et jura pristina sua etiam restauremus. Volentes, statuentes et mandantes, imo statutum, mandatum et ordinatum decenter ab antiquo, ut ecclesia de Leiderdorpe cum suis pertinenciis predicta saepe dicte capelle sit et maneat perpetuis temporibus annexa, nec nisi canonicus ecclesie nostre Traiectensis ad collationem nostram et successorum nostorum episcoporum Traiectensium dictam capellam obtineat et eidem per se vel per alium deserviat faciatque ecclesie de Leiderdorpe predicte per vicarium perpetuum presentandum nobis et nostris successoribus congrue deserviri. In quorum testimonium presentes literas sigillo nostro fecimus roborari et nos Decanus et capitulum ecclesie Traiec-

Bij het kapittel was, wij merkten het reeds op, eene school, gevestigd in een huis (domus choralium), waar onder eenen Rector zestien koorknapen huisvesting en verzorging genoten, die van goeden naam en in staat om bij de koordienst behulpzaam te zijn, moesten wezen. Deze genoten onderwijs in alle noodige kennis met de overige scolares, maar zij leefden in dat huis te zamen met den Rector, aten aan eene tafel, en moesten de diensten waarnemen; ook gingen twee van hen soms bij de huizen der prelaten en canonici rond om aalmoezen te verzamelen. Overigens stond dit huis en de scolares onder toezigt van een der capitulares, den scolaster, daartoe om de vijf jaren aan te wijzen, die de goederen beheerde en scolares aannam en ontsloeg, alles volgens eene regeling van 1342.

De tiende halve praebende (negen genoten gewoonlijk de scolares canonici) werd genoten door den Custos dormitorii; hij behoefde geen gewijde geestelijke te zijn en moest voor het kapittelhuis zorgen en andere kleine diensten verrigten [1]) van verschillenden aard.

Aan de canonici was in de eerste plaats de koordienst opgedragen, maar nevens hen waren talrijke geestelijken, vicarissen en kapellanen, aan de kerk verbonden voor de dienst der talrijke altaren, die allen onder het toezigt van den deken en het kapittel stonden, grootendeels ook door hen benoemd werden. Zij allen hadden bepaalde diensten te voorzien. Van deze kon echter niemand, wat ook bij de canonici vereischt werd, zijn ambt aanvaarden zoo hij niet wettig geboren was [2]) en althans

---

tensis qnia nobis constat premissa veritate subnixa, cis consensum nostrum adhibemus et sigillum ecclesie nostre apposuimus et testimonium premissorum. Datum feria iij post ascensionem Domini, anno ejusdem MCCCXXVII.

1) Ad ipsum pertinet habere curam dormitorii et clausuram et eorum quae sunt necessaria ad deponendum pondus superfluum naturale. Item ipse habet procurare candolas in dormitorio.

2) Nullus servus vel libertus cerocensualis vel curmedalis in ecclesia nostra potest esse canonicus et si talis repertus fuit, deponatur. — liberti cerocensuales et curmedales possunt in ecclesia nostra minora beneficia

de toestemming van den Decanus en het kapittel, welke ook bij de wijding tot eenen hoogeren rang werd vereischt, die door den Decanus geschiedde, nadat de te wijden persoon eerst bij hem of den bisschop had gebiecht [1]).

Voor de rigtige verzorging van de koordienst werden alle canonici naar eene bepaalde orde door den scolaster op eene lijst gebragt, waarnaar zij bij weekbeurten de dienst te verzorgen hadden; de eerste week was voor den bisschop, en zoo vervolgens naar de orde der koorstoelen, die zij bezaten, en ieder voor dat gedeelte der dienst, waarvoor zijne wijding hem bevoegd maakte [2]). Die de week had, werd Hebdomadarius genoemd en was voor alles aansprakelijk [3]), de overigen moesten slechts in het koor verschijnen en aan de uitoefening der dienst deelnemen.

Wij hebben nu een blik te werpen op degenen die, ofschoon geen canonici, bepaalde praebenden genoten in den Dom, de officiati. Van deze vermelden wij het eerst den praebendarius pistor en carnifex. Deze praebenden werden vroeger aan canonici of leeken geschonken door den Proost, maar sints 1243 werd de eerste vast verbonden aan de bediening van het altaar

obtinere. Bigamus nullum clericale beneficium vel officium perpetuum potest in ecclesia nostra obtinere.

1) Ordinandus prius Decano omnia sua peccata confitebitur et illi statum sue conscientie exponit et secundum ipsius consilium accedat ad ordines vel demittetur. Quicunque ecclesie nostre clericus episcopo nostro per Decanum et capitulum praesentatus non est, ulterius super receptionem ordinis examinandus in ullo nec pro formatis quidquam tenetur exsolvere.

2) Prima ebdomada est episcopi, secunda presbyteri primi in stallo et sic descendendo usque ad ultimum presbiterum chori dextri, dein ultimi presbyteri chori sinistri et sic adscendendo usque ad Decanum, cujus est ultima et iterum ab episcopo inchoatur. — Ad Evangelium scribitur primo noster archidiaconus et post eum primus in stallo chori dextri et successive descendendo et post hos incipitur ab infimo chori sinistri adscendendo. — Ad epistolam primo archisubdiaconus scribitur et post eum successive sicut in diaconibus est predictum.

3) Matthaeus, *de Nobilit.* p. 620.

van St. Marie, de andere aan die van de kapel van St. Laurentius [1]). De pistor, ook wel cellarius, pincerna genoemd, had voor het brood, het bier en den wijn te zorgen, die aan de canonici werden uitgedeeld; de carnifex, ook magister coquinae genoemd, voor de overige eetwaren, als vleesch, visch, groenten, eijeren [2]). Onder dezen laatste stonden nog twee priesters en deze vier moesten tevens als vicarissen op het koor dienst doen [3]).

Vervolgens vinden wij de twee praebendarii imperii, de beide door den Decanus aan te wijzen priesters, die volgens den wil van den Keizer [4]) voortdurend voor het rijk en den Keizer moesten bidden; zij moesten dagelijks eene mis zingen op het altaar van het Heil. Kruis en bij de processiën met het wijwater vooruit gaan en het volk besprengen [5]).

1) Conferent sacerdoti qui celebrat ad altare Scte Marie quod est in superiore parte ecclesiae versus occidentem. — conferat sacerdoti qui celebrat in Capella Scti Laurentii in domo.

2) Carnifex habet curam ut carnes, pisces, legumina, ova et alia fercula dominis in valore, quantitate et tempore debitis ministrentur et per manus ipsius tradantur, pistor habet curam panis, et cerevisiae et vini simili modo.

3) Et duas alias praebendas, quae sunt sub magistro coquiniae similiter conferam vel successor meus conferat duobus clericis et hi quatuor loco vicariorum deservient in choro et exsequentur officium quod de praebendis fieri consuevit et subditi erunt Decano ecclesie ad cohibitionem discipline.

4) Heda, p. 150, 168.

5) Isti alternatim per ebdomados habent singulis diebus cantare cursorie missam conventualem in altari sancte crucis ante chorum inter ultimum pulsum ante crucem et pulsum ad primam. Illam videlicet missam quae tertia celebranda nobis incumbit. Alioquin illam quam velint secundum suam conscientiam. Illi similiter habent curam ligni domini ut illud sextis feriis induti sacerdotalibus praeter casulam cum ad missam parantur, sollempniter cum processione deferant et cum oratione aquae immergant et post missam simili modo reportant. Etiam ad processiones solempnes illud portare habent et quotiescunque ad processionem aqua benedicta aspergatur, ipsi post adspersionem ebdomadarii populo aquam

In 1340 werden, volgens het testament van Mr. Hugo Pollaert den canonicus, twee praebenden gesticht voor twee priesters, presbyteri missae animarum, die dagelijks eene zielmis moesten lezen op het koor aan het kleine altaar, en die de voortdurende vicarii waren van den hebdomadarius presbyter, den priester der week. Ook was hun de zielzorg voor allen opgedragen die tot de kerk behoorden [1]). Reeds in 1303 werden nog twaalf priesters als capellani en chori socii, om als vicarissen dienst te doen, aangesteld bij de zes altaren, in de toen op nieuw gebouwde kerk opgerigt (capellanarii novi operis). Hieronder vindt men het daarop betrekkelijk stuk [2]).

---

benedictam ministrare debent et cum adspersorio processionem antecedere usque ad reditum in ecclesia.

1) — In eadem ecclesia nostra duo exit duo ecclesiastica beneficia — ipsisque dictorum beneficiorum capellanis iniunxit quod ipsi alternis ebdomadibus singulis diebus profestis missam animarum solempniter et festive legendo in choro ecclesie nostre cum collecta et memoria eorundem defunctorum in canone speciali ad minus altare perpetuis temporibus observabunt; — missam maiorem ad idem altare faciet nec non horas canonicas observabit quotiens canonicus ebdomadarius presbyter evidenti infirmitate vel negotiis ecclesie nostre necessariis ad hoc per capitulum deputatus ab executione dicte misse summe et horarum impeditus fnit et hoc eidem capellano praecedente die per dominum ebdomadarium fuit intimatum. Zie wijders MATTHAEUS, *de Nobilit.* p. 620.

2) Universis praesentem visuris Decanus et capitulum maioris ecclesie Traiectensis in omni Salvatore. Dignum est ut Deo frequentibus famulentur obseqniis, qui in domini sortem sunt vocati et dum ejus dono facultates rerum augmentantur, domino multiplicentur et famulatus. Quia igitur a Christi fidelibus bona quaedam ecclesie nostre data sunt et legata ut exinde duodecim sacerdotes ad sex altaria in nostra nova fabrica iam constructa dotentur, qui singulis diebus ad dicta altaria celebrent, ut cultus divinus augeatur, nos Decanus et capitulum praedicti, perhibito consilio diligenti, inspectis utilitate ecclesie nostre et honore Dei, ordinamus, quod ad quodlibet dictorum altarium erunt duo sacerdotes quorum unus per unam hebdomadem ad altare sibi assignatum singulis diebus missam celebret et alius per sequentem, ita videlicet ut haec nullatenus negligatur etc.

Zij waren beneficiati vicarii et socii et erunt in choro singulis horis;

Wijders was er een lector Evangelii, die Diaconus, en een lector epistolae, die Subdiaconus moest zijn, want daar vroeger de canonici diaconi en subdiaconi zich dikwijls niet verstonden en ieder afzonderlijk voor zich eenen vicaris daartoe aanwezen, bepaalde het kapittel in 1297, dat er slechts twee vaste vicarissen voor de dienst der canonici diaconi en subdiaconi zouden zijn, door hen zelven te kiezen, om de geringheid der inkomsten, die geene verdeeling tusschen meerderen gedoogden [1]).

Voor het orgelspel zorgde een organist (Rector organorum), die bij de dienst het orgel moest bespelen [2]); voor de rigtige dienst, door de koorknapen te verrigten en voor hun zangonderwijs zorgde de rector scolarium, die ze tevens onderwees [3]). Voor de

---

daarom moesten zij de mis zoo vroeg bedienen, dat zij de koordienst konden bijwonen; het was eene eenvoudige mis.

Item inhibemus ipsis presbyteris ne ad missas suas praedicent, neque aquam adspergant nisi ad primum missam tantum sine nota, nec indicent jeiunia seu festa nec dicant laycis in teutonico fidem sive credo et confessionem, nec introducant sponsas vel mulieres purificandas nec quidquam attentaverint quod sit vel esse possit in preiudicium parochialium sacerdotum. Anno 1303.

1) Ad istos pertinet supplere vices canonicorum nostrorum diaconorum et subdiaconorum in lectura euangelii et epistolae per totum annum omnibus diebus exceptis festis maioribus hoc est cum stationes fiunt. — Isti cum summa missa in festivitatibus celebratur habent esse juxta altare et in necessariis emergentibus servire, — et propter reverentiam pontificalem et altaris nostri principalis lectori euangelii praedicto non licet librum euangelii super altare ponere principale cum legit euangelium, sed subdiaconus debet eidem in exhibitione et observatione librum euangelii ministrare, quia ipsum altare pontificale est.

2) Habet psallere in organis in vesperis et missa omni festivitatum majorum et antiquorum, quibus canonici legunt epistolas et euangelium etiam ad matutinas in septuagesima: Te Deum.

3) Iste habet post scolasticum curam scolarium et scolarum ut eos instruat in grammatica, logica et musica, ipse habet correctionem eorum et jurisdictionem in modicis excessibus, non tamen excedentibus virgam et ferulam. Si excessus maiores fuerint ad scolasticum pertinet jurisdictio, si maximi ad episcopum presente et consentiente capitulo. — Iste

vertooningen, die op Drie Koningen, Groenen Donderdag en Hemelvaartsdag in den Dom gegeven werden, sints Dirk van Randenrode, de Proost, die had ingesteld, zorgde de ductor asini. Hij moest op Drie Koningen de ster vooruit dragen voor de drie koningen, die Christus kwamen begroeten, op Groenen Donderdag den ezel leiden, waarop het beeld van Christus werd rondgevoerd, en op Hemelvaartsdag de vertooning der hemelvaart besturen; die betrekking kon ook aan een leek gegeven worden [1]), even als die der beide koorwachters (ianitores) die onder anderen voor de processiën met een stok vooruitgingen om orde te bewaren, even als de camerarius major, Deze was tevens bode en ook bij de spelen werkzaam [2]); hij had te zorgen voor de dienst bij een overleden kanonnik [3]), en voerde het

---

habet providere de scolaribus quod choro provideant, lectiones legant, versus gradales et alleluia cantent in officiis acolythorum. Si ministrant in portandis cereis et urceis aquae benedictae et libris portandis et exhibendis ebdomadariis.

1) Ad officium istius pertinet parare sub expensis capituli ea quae sunt necessaria ad perductionem stellae die Epiphaniae domini et producere eam. Item ea quae sunt necessaria ad perductionem asini die Palmarum et praeparare illud. Item pertinet ad eundem cum virgula incedere post praelatos nostros in processionibus cum incedunt, et est officium laycale.

2) Ad istum pertinet processionem universalis ecclesie cum virgula antecedere et accessus illicitos cohibere. Praelatis omnium ecclesiarum incedentibus antecedere; quandocunque defunctorum fuerint exsequiae, tempus sacrificandi intimare. Ad mandatum Decani sub expensis capituli quaecunque negotia ut nuncius expedire. In congregationibus festivitatum et nuptiarum, quod datur histrionibus, ad ipsum pertinet recipere et retenta sibi pinguiore portione, residuum juxta statum cuiuslibet secundum suam providentiam inter histriones dividere, et iste nuncius universalis ecclesiae; et est officium laycale.

3) Cum Praelatus vel canonicus viam universae carnis ingressus fuit canonici de ecclesia in qua mortuus est omnes legant personaliter psalterium primum et camerarius pro quolibet infirmo vel absente honestum clericum mittat ad legendum psalterum predictum. Alie due viciniores ecclesie mittant XX honestos clericos emancipatos. Due vero proxime vi-

geldelijk beheer over de kleine inkomsten en uitgaven des kapittels en over de jaarlijks te verdeelen spaarkas (sparingia); waarin de opbrengsten vielen die wegens afwezigheid niet door de canonici genoten konden worden; onder hem stond de camerarius minor.

Onder degenen die met het beheer der goederen en eigendommen des kapittels belast waren, stond boven aan een kanonnik, die Collector et bonorum divisor werd genoemd, want, daar voor 1341 ieder kanonnik zelf de goederen beheerde, waaruit hij zijne vaste inkomsten trok, werd toen bepaald, dat er een zou gekozen worden, die alle goederen beheeren, de vruchten en renten innen, en dan de opbrengst gelijkelijk verdeelen zou, zoodat ieder zijn stipendium van hem zou ontvangen. Daardoor, meende men, zou schade en moeijelijkheid voorkomen worden [1]). De inkomsten van openstaande praebenden, die gedurende twee jaren nog door de erven van den overledene konden genoten worden, kwamen daarna ten voordeele der kerk, somtijds nog gedurende twee jaren, en stonden onder beheer van den daarvoor aangewezen collector prebendarum ad fabricam decedentium [2]). Het beheer der onder den Proost staande inkomsten en hare uitbetaling aan den camerarius major, die ze weder aan de canonici uitdeelde, was opgedragen aan den socius praepositi, die in dat beheer zelfs meer invloed had dan de Proost zelf [3]). Twee canonici de capitulo hadden

---

ciniores ecclesie mittant similiter XX emancipatos clericos ad psalterium tertium, et ista per camerarios ecclesiarum fideliter procurentur.

1) Statuentes et ordinantes, ut unus ex nobis ad hoc per capitulum sicut alii officiati nostri capituli deputatus, dicta bona, prius ut praemissum est divisa, et fructus, proventus et obventiones eorundem singulis annis colligat et collecta in communi capitulo reddat nec non computum et rationem, ut moris est, faciat de iisdem.

2) Ad istum pertinet colligere fructus praebendarum quarumcunque in ecclesia vacantium tertio et quarto anno vacationis ipsarum.

3) Istius officium est redditus praepositure ex commissione praepositi tollere, decimas vendere, et ab emtoribus cautiones recipere, pecunias per praepositum nobis debitas majori nostro camerario tradere et curam ha-

het ambt van computatores, en zorgden voor de juiste verdeeling van het aan ieder verschuldigde, daarom moesten zij toezien wie bij de dienst tegenwoordig waren en kennis dragen van de wettige afwezigheid [1]).

Het bewaren van het zegel en van de sleutels was opgedragen aan den Decanus en drie canonici capitulares (onder welke de Thesaurarius niet wezen mogt). Zij moesten de brievèn, nadat die in het kapittel gelezen en goedgekeurd waren, geschreven door den Notarius juratus van het kapittel, bezegelen.

De goederen, door den Proost Florens geschonken, werden beheerd door een Collector bonorum cerevisiae en in het begin der maand October werden onder de praebendati canonici de opbrengsten verdeeld.

Voor het onderhoud en den bouw der kerk zorgden de twee Procuratores novae fabricae, aan welke eene vrij uitgebreide magt was toegestaan in het aannemen en ontslaan der werklieden [2]). Onder deze stond de Archilathomus, de opzigter der

---

bere ut capitulo nostro semper sit salvum de bonis praepositurae quantum nobis tenetur et plus habet curam bonorum praepositurae respectu ecclesie quam quidem praepositus. Igitur sui ipsius scientia praepositus de bonis praepositurae nichil debet disponere. Item capitulo nullum habet computum reddere nisi praeposito decedente.

1) Isti debent esse duo de capitulo canonici. — Ad ipsos etiam pertinet diligenter advertere qui praesentes sint in divinis, si qui etiam ex causa legitima absens fuit habet computatoribus istis vel camerario minori insinuare. Alioquin si non insinuaverit portione carebit.

2) Ad officium istorum pertinet providere fabricae ecclesiae tam veteris quam novae, ad conservandum et reparandum eam de bonis elemosinarum. Isti habent cum diligentia donata, legata, et debita dictae fabricae exigere et dispensare. Isti nullum novum opus incipere vel vetus destruere possunt sine requisitione et consensu capituli. Isti possunt sine consensu capituli in opus fabricae debita contrahere. Isti possunt sine requisitione capituli quaestores alienos admittere et ab eis pecunias extorquere. Isti possunt operarios quot velint recipere et demittere. Isti archilathomum sine capitulo non possunt admittere vel licentiare — ex istis principalis habet curam fabricae sed socii consilio in gravibus debet uti.

werklieden, zoowel die in hout als die in steen werkten; hij moest voor de materialen zorgen en die bewaren, ook bij gelegenheid zelf medewerken. Ook de glazenmaker (vitrifex) der kerk stond onder deze beide Procuratores.

Voor den toren, het uurwerk en de klokken moest de Custos campanarum zorg dragen onder toezigt van den thesaurarius. Hij regelde de klok, moest het luiden op den behoorlijken tijd doen verrigten, vooral daar de overige kapittelkerken zich naar den Dom regelden, en had regt op de duiven, andere vogels en bijen, die op den toren of de kerk nestelden [1]).

Het openen en sluiten der kerk, het schoonhouden, het aansteken en uitblusschen der kaarsen, het zorgen voor wijn, water en ouwel, voor kleeden en benoodigdheden bij het bedienen der mis, het verschaffen van vuur des winters in de sacristie, dit alles was opgedragen aan den Custos ecclesiae. Hij zoowel als de campanarius moest een geestelijke zijn, en was chori socius met eene vaste plaats op het koor.

Buiten de kerk oefende zijn ambt uit de Exactor festa violantium, die een leek kon zijn, en die de buitenlieden, die door verkoop van dagelijksche benoodigdheden de zon- en feestdagen schonden, moest aanbrengen bij den Decanus [2]).

1) Ad istius officium pertinet habere curam campanarum et eas movere ad jussum et nutum thesaurarii nostri, prout ipse thesaurarius horologium fecit adaptari. Rector scolarium ad requisitionem ipsius tenetur sibi scolares fortiores adiungere ad compulsationes tam ad horas matutinas quam ad similia etiam extranea. In aliis pulsationibus expensis propriis procuret sibi adjutores. Et quia ad modum pulsationis nostrarum campanarum omnes ecclesiae collegiatae civitatis se habent conformare, iste diligenter precavere debet ut in pulsando matutinas, primam, nonam et vesperas debitum tempus observet.

2) Istud est officium laycale et pertinet ad eum diebus dominicis et aliis festivis, praesertim sabbatis evenientibus in foro alienigenas vendentes butyrum, blada, cespites et huiusmodi et sic festa violantes Decano prepositi denuntiare, praetextu cuius ipse duxit in usum, qui ab ipsis violantibus aliquid quantum potest, cum verecundia tamen, aliquid pecuniale emolumentum extorquere.

Voor het opteekenen van den tijd van afwezigheid der canonici zorgde een afzonderlijk schrijver, Scriptor absentium, die dien tijd aan de computatores moest opgeven, omdat dit op de verdeeling der uitdeelingen invloed had.

Ook had het kapittel een eigen Advocatus, die leek kon zijn en aan wien het was opgedragen, de regten van het kapittel te verdedigen en de regtsvorderingen te vervolgen; de zaken echter der bijzondere leden behoefde hij niet aan te nemen en die der leden onderling tegen elkander mogt hij niet behandelen [1]). Zelf was hij echter in den regel niet verpligt om voor het geregt te verschijnen, dit deed de onder hem staande Procurator ecclesiae; terwijl alle acten, brieven, dagingen, aanmaningen geschreven werden door den Scriptor ecclesiae, onder toezigt van hoogere beambten.

Deze officiati, voor zoover zij slechts eene tijdelijk opgedragen betrekking hadden, werden in de kapittelvergadering van Mei van ieder jaar voor het volgend jaar aangewezen, en die er mede belast werd moest die aanvaarden of wettige redenen van verschooning kunnen bijbrengen [2]). Was de belaste een

1) Iste in principio sui officii jurat. Iste omnes causas capitulum et ecclesiam tangentes tenetur persequi et pensionem recipere et pro singulis causis juxta quantitatem laboris sui salarium recipere. Causas vero singularium praelatorum, quamvis beneficia sua vel officia, quae habent in ecclesia, tangentes non tenetur persequi nisi velit. Et si persequatur salarium capiet secundum arbitrium capituli ab illo cujus causam prosequitur. Ad capitulum nostrum venire non tenetur nisi concorditer per Decanum et capitulum fuerit evocatus. Uni ex ecclesia nostra contra alium assistere non debet publice vel occulto in persecutione causae; capitulo vero contra quemcunque de ecclesia aliquid persequente et Decano in exercitio jurisdictionis sue contra singulos de ecclesia assistere. Iste potest esse laycus. Non tenetur ad judicia personaliter accedere nisi causa necessitatis hoc postulet.

2) Et illi deputati incontinenter se habent intromittere de omnibus pertinentibus ad administrationem futuri anni, et quicunque per capitulum nostrum deputatur ad aliquod officium illud habet de necessitate subire et si contumaciter contradixit tenetur poenam X librarum bonorum denariorum, nisi incontinenter causam rationabilem impotentiae allegavit.

canonicus, zoo kon hij zijne betrekking, wanneer hij de stad verliet, eenen anderen kanonnik opdragen, anders voorzag er het kapittel in, maar overigens moest ieder zelf zijne betrekking waarnemen [1]), en daarin eerlijk te werk gaan; ieder moest daarin elke moedwillig (dolo) toegebragte schade vergoeden, de officiati, die geen kanonniken waren, moesten ook het door nalatigheid of verzuim (culpa) veroorzaakte nadeel vergoeden. Allen werden bij den aanvang hunner betrekking plegtig beëedigd.

Het kapittel met de chori socii vormde eene geestelijke corporatie, die, zoo zij beleedigd werd, de dienst in den Dom gedeeltelijk deed stilstaan en eene maledictio over den beleediger, hij zij bisschop of prelaat, kon uitspreken, hetwelk op plegtige wijze geschiedde [2]). Allen die er toe behoorden, waren gehoorzaamheid aan den Decanus, deze was gehoorzaamheid aan den bisschop schuldig; zelfs de rectoren der parochiale kerken in de stad waren den Decanus onderworpen, die de ongehoorzamen bij het kapittel moest vervolgen en aanklagen, welken echter bij veroordeeling het beroep op den bisschop openbleef [3]). Allen hadden hunne

1) Quicunque in officio deputatus fuit, illud personaliter administrabit ut status ecclesie nostre nostris canonicis innotescat.

2) Contra eum procedere possumus sine alicuius auctoritate ad cessationem divinorum. Hoc modo ut campane non pulsentur nisi una ad horas et solempnitas decantationis divinorum omittatur. Fiunt tamen divina ut prius, apertis jannis, submissa voce legendo in ecclesia. Consuevit etiam contra huiusmodi iniuriatores legere maledictionem, videlicet ante *pater noster*. In missa moventer maiora cymbala, et chorus legit Psalmum: *Quid gloriaris in malicia*, dein prostratis omnibus in locis suis diaconus in loco suo prostratus legit preces et maledictionem, dein sacerdos dicit *per omnia saecula* et surgunt omnes.

3) Praepositus noster et omnes canonici nostri, etiam si sint praelati, chori socii et omnes clerici ecclesiae nostrae nec non officiati layci perpetui tenentur immediate Decano nostro ad obedientiam et ipse immediate potest precipere. Episcopus vero canonicis chori sociis et aliis precipere non potest nisi ad ipsum negotium per appellationem vel alias deferatur, sed si episcopus vel officialis suus aliquid impetrare volunt, implorent

vaste plaats op het koor en bij de processien, ook de prelaten en canonici der overige collegiaalkerken, als zij in den Dom aan de koordienst deelnamen bij enkele feesten, of met de processien mede gingen [1]).

officium Decani et ille mandabit. — Rectores etiam civilium ecclesiarum Traiectensium tenentur Decano nostro ad obedientiam.

1) Maximus in ecclesia et primus in stallo est Episcopus in latere dextro. Post eum Archidiaconus noster primus in sinistro latere. Post haec Decanus noster in sinistro latere. Post hoc Archidiaconus et Praepositus Scti Salvatoris in dextro latere. Post hoc Archidiaconus et Praepositus Embricensis et de hinc Arnehemiensis in sinistro latere. Post hoc Praepositus Daventriensis et de hinc Praepositus Aldeselensis in dextro. Dein Praepositus Scti Petri et de hinc Praepositus Scti Johannis et de hinc Sctae Mariae in sinistro. Post hoc Decanus Scti Salvatoris in sinistro latere, post hoc Decanus Scti Petri in dextro latere. Post hoc Decanus Scti Johannis in sinistro latere. Post hoc Decanus Sctae Mariae in dextro latere. Post hoc chorepiscopus in dextro latere. Post hoc Canonici omnes secundum ordinem adeptionis canonicatuum suorum et installationis sue ad ipsos canonicatus et prebendas. Hac habita destinctione, si scolaris adeptus fuit canonicatum et praebendam et inter scolares installatus, ordinem stalli habet secundum tempus suae emancipationis et installationis inter emancipatos. Si Papa alicui canonicatum contulit sub expectatione prebende et installetur ad illum, utitur stallo ipsi assignato et potest interesse processionibus secundum illum et idem si capitulum aliquem in canonicum recipiat et stallum ei assignet. Si vero alicui beneficium conferre mandet et illum in canonicum recipi, si in ecclesia collegiata fuerit, prout in favorem pauperum fieri consuevit, stallum consequitur juxta ordinem receptionis. — Scolaris canonicus incedit inter alios scolares non canonicos secundum magnitudinem longitudinis stature. — Abbas Scti Pauli in processionibus universalis ecclesiae incedit immediate post Decanum nostrum et Abbas Scti Laurentii immediate post chorepiscopum nostrum. Post canonicos incedit custos dormitorii nostri, deinde vicarii imperii in ecclesia nostra. Dein vicarii imperii nec non episcopi Trevirensis et episcopi Traiectensis in ecclesia Scte Mariae. Dein officiati nostri pistor et carnifex, dein presbyteri animarum ecclesiae nostrae, dein presbyteri Scti Salvatoris, dein Scti Petri, dein Scti Johannis, dein Scte Mariae, dein rectores ecclesiarum civilium Traiectensium, secundum antiquitatem promotionis sue, dein perpetui vicarii presbyteri omnium ecclesiarum secun-

Tot die gehoorzaamheid, waartoe alle geestelijken en officiati verpligt waren, behoorde ook, dat zij geene regtsvordering tegen de kerk of tegen elkander mogten instellen, maar daarentegen met hunne regtskennis de kerk moesten bijstaan en helpen, waar en wanneer zij dit noodig mogt hebben en zonder eenige vergoeding. Vooral moesten zij dit doen, die van de kerk bij hunne studien hulp hadden ontvangen, en die nooit, al behoorden zij niet meer tot haar, tegen haar van die kennis gebruik mogten maken [1]), hetwelk door een bijzonderen eed moest beloofd worden. De straf van elke belangrijke ongehoorzaamheid was schorsing en, bij voortzetting, zelfs ontzetting. Overigens behoorden alle zaken en vorderingen der geestelijken tegen elkander en van anderen tegen hen aan de beslissing van het kapittel te worden onderworpen, hetwelk daarover in het kapittelhuis, na beide partijen gehoord te hebben en hunne bewijzen te hebben onderzocht, bij klimmende zon regt deed [2]). Geschillen over eigendommen en regten van de kerk of het kapittel, of van bijzondere beneficiati of officiati in hunne betrekking, werden voor den gewonen regter gevoerd, en dan moest, indien de eischer geene afdoende bewijzen had, de kerk of het kapittel

---

dum antiquitatem promotionis suae, dein chori socii non presbyteri, diaconi, dein subdiaconi, secundum ordinem ecclesiarum suarum. Dein alii installati, qui non sunt in sacris secundum tempus installationis. Et si quis de una ecclesia ad aliam transferatur priorem stallum desiit et novum juxta ordinem novae promotionis accipiet.

1) Quicunque canonicorum vel clericorum ecclesiae nostrae de bonis ecclesiae nostrae in studio sustentatus, ad iuris scientiam pervenerit, nullo tempore, etiamsi beneficium suum in ecclesia demiserit, poterit contra ecclesiam nostram postulare vel consilinm dare, quod si fecerit est periurus.

2) Et si (rem) neget, expurgabit se incontinenti proprio juramento, nisi actor probare per sigillum Decani vel vicem ipsius gerentis vel instrumentum publicum vel sigillum rei vel per testes in ecclesia nostra beneficiatos et installatos, et non aliunde assumptos testes, possit et velit intentionem suam. — Omnia judicia capitularia tractari debent in domo capitulari antequam sol cedat a meridie.

in het bezit of het regt gehandhaafd worden, zoo het den eed met zeven stolen, d. i. van zeven ter goeder naam en faam staande Priesters in hun priesterlijk ornaat, aanbood en aflegde [1]). Op dergelijke wijze kon ook ieder geestelijke, van eenige misdaad beschuldigd, zich zuiveren door zijne onschuld te bezweeren met twee Priesters, twee Diaconi en twee subdiaconi in priesterlijk ornaat, die zweeren moesten, dat zij den reinigingseed voor waar en zuiver hielden [2]).

De kleeding des bisschops, van den Decaan en van de canonici in de kerk en daarbuiten was vast geregeld, evenwel waren de laatsten buiten de kerk gewoon de kleeding der leeken te dragen [3]). Zonder de kerkelijke kleeding mogt niemand der

---

1) Et si ille laycus apertas probationes non habuerit, potest ipsa ecclesiastica persona, ecclesia, monasterium, capitulum vel conventus si velit, offerre juramentum cum VII stolis, quod praedia, jurisdictio et res huiusmodi sua sint et ad ipsos pertineant, et admittendi sunt ad juramentum hujusmodi sine contradictione et istud juramentum praestandum est coram episcopo Traiectensi vel officiali suo. Si imponatur episcopo coram Decano et capitulo. Et VII stolae sunt VII Presbyteri bonae famae et vitae illius ecclesiae vel monasterii, si sint ibidem, alioquin invitari possunt aliunde. Et isti inducti vestibus sacerdotalibus manus ponent super pectus proprium, jurabunt: Juro in verbo sacerdotii quod haec res, quam notabunt, ad tales nomine ecclesiae, monasterii, officii vel beneficii suo plene jure pertinet, ipsique nomine predicto eam canonice possident et hactenus possederunt. Sic me Deus adjuvet et sancti ejus.

2) Quo praestito juramento (de eed van onschuld) sex alii manibus positis, ut dictum est, cum stolis et manipulis jurabunt: Sic juro quod juramentum quod iste N. nunc praestitit coram nobis, credo esse verum et non periurium. Sic me Deus adjuvet et sancti ejus.

3) Habitus episcopi nostri extra ecclesiam est vestis linea et super ipsam cappa rotunda vel tabbardus longus usque ad pedes. Usi sunt, licet minus provide, hactenus togis pluvialibus longis infra genu tendentibus. In ecclesia vero uti debet illa veste linea et post hoc per omnia sicuti unus ex nobis. Per abusum et corruptelam inductum est, ut in ecclesia omni tempore suppellicio tamen utatur et abnucia varia super caput, quod per Henricum de Vienna audivi primo a senioribus inductum. — Habitus

geestelijken in de kerk komen, vooral niet nadat de dienst was begonnen, en ieder moest bij die dragt en in zijn gang deftigheid en ernst toonen. Daarom mogt men daarbij ook geene ringen of sieraden dragen, en slechts wegens de koude waren wanten geoorloofd. Opzigtige, hoog gekleurde, gebloemde, opene onderkleederen waren verboden; ook schoenen van dergelijke stof of sloffen. De baard moest geschoren zijn, de tonsuur zigtbaar, het overige hoofdhaar kort.

Bij het intreden van het koor moest ieder zich naar zijnen stoel begeven en den cantor begroeten, in stilte zijne plaats innemen en daarop blijven, zoolang de dienst het vorderde, en niet heen en weder loopen, dan voor zoover dit noodzakelijk was. Die kwam nadat de dienst begonnen was, mogt niet op het koor komen; allen moesten gelijkelijk bij de verschillende gedeelten van de dienst staan, zich nederwerpen, en weder zich oprigten, zich wenden en zelfs waren er enkele gedeelten, waarbij allen, die niet canonici waren, het koor moesten verlaten [1]. In het overige gedeelte der kerk mogt geen Priester zigtbaar zijn zoolang de koordienst duurde. Over dit alles vinden wij zeer uitvoerige en naauwkeurige bepalingen, waaruit wij zien dat alle canonici en chori socii in den regel de horae canonicae moesten waarnemen en de drie dagelijksche missen bijwonen, zoover

---

praepositi nostri extra ecclesiam esse consuevit toga longa forrata pellibus. In ecclesia vero incedit similiter ac episcopus per abusum, quod est valde absurdum quod clerici ejusdem professionis in eodem monasterio vel collegio habitu dispari utantur. — Habitus Decani nostri est tabbardus longus usque ad pedes extra ecclesiam. In ecclesia gerit habitum sicut unus ex nobis, addito quod cappam de vario forrare consuevit. Habitus vero canonicorum et capellanorum et ceterorum ecclesiae nostrae clericorum, quod dolenter scribo, non differt extra ecclesiam ab habitu laycorum. In ecclesia vero utuntur super vestimenta supelliciis, — abnuciis variis utimur, capellani nigris abnuciis, in sacris non constituti utuntur barretis vel, de dispensatione Decani ex causa, abnuciis nigris.

1) Dum pretiosa legitur omnes qui non sunt canonici exeunt chorum nec licet aliis interesse.

zij tegenwoordig en niet wettig verhinderd waren [1]). Het werd echter langzamerhand de gewoonte, om de prebenden als inkomsten te beschouwen, die men kon schenken aan geestelijken, die in andere kerken reeds beneficia hadden en dikwijls elders verblijf hielden, die dan de aan die prebenden verbondene pligten door vicarissen voortdurend deden waarnemen. Daardoor begon de oorspronkelijke bestemming der kapittelen, namelijk een raad en bijstand des bisschops te zijn, en die van de canonici om zijne medehelpers te wezen in de verzorging der geestelijke belangen zijner onderhoorigen [2]), reeds vergeten te worden. Hieraan hadden de bepalingen haren oorsprong te danken omtrent den tijd, dien men moest tegenwoordig zijn geweest, om het genot der volle prebende te erlangen, die voor de gewone canonici op één jaar, voor prelaten bij andere kerken op 15 dagen was gesteld [3]), terwijl het supplementum, dat de proost leverde, slechts ten volle den tegenwoordigen werd gegeven. Ook werden niet zelden canonici van den Dom tot prelaten in andere kerken verkozen en moesten dan hunne plaats door vicarissen laten waarnemen. Dit gaf in 1333 aanleiding tot eene verordening der kapittels, om te voorzien in de behoorlijke waarneming van de dienst, als zij op hunne beurt viel, en om de vergoeding te regelen, die de vicaris uit de opkomsten der afwezigen zou genieten, vooral omdat vroeger soms min geschikte en niet behoorlijk geordende vicarii door de afwezigen werden gezonden [4]). Tevens werden vier vicarii bij de reeds aanwezigen aangesteld, zoodat er 24, later 26 vicarii waren.

---

1) Verg. daaromtrent VAN ESPEN, *de Inst. et offic. can.* III. c. 3.

2) Verg. VAN ESPEN, I. c. 2.

3) Itaque quo ad haec, quae capitulum administrat, inter illum Prelatum (in aliqua ecclesiarum aliarum civitatis et dioceseos) et nos non est differentia nisi quod nos primam residentiam facimus anno, ipse diebus quindecim. In his quae Prepositus administrat refert, quoad siliginem, avenam et mensurnales denarios predictos, seu presentes seu absentes fuerint, seu residentiam primam fecerint, sive non.

4) Ordinamus ut amodo vicarii praelatorum huiusmodi in ecclesia nostra

Zij echter der canonici, die ter beoefening van godgeleerdheid, kerkelijk of romeinsch regt eene hoogeschool, hetzij te Parijs of elders, wilden bezoeken, hadden daartoe de vrijheid, mits het den Decaan en het kapittel mededeelende, en binnen eene maand na het eindigen der studiën terugkeerende. Zij behielden dan alle vruchten en inkomsten hunner prebenden [1]), volgens een statuut van 1303. Ook kon ieder canonicus zes weken 's jaars, na 1340 zelfs drie maanden, verlof tot afwezigheid bekomen zonder eenige vermindering van inkomsten, welke tijd ook den Decanus werd toegestaan.

Nadat de canonici niet meer te zamen woonden, woonden zij in bijzondere huizen (domus claustrales), die de een aan den

---

nullatenus ordinentur nec quomodolibet admittantur, quos etiam penitus abolemus, fructus et proventus, quos dicti vicarii de praebendis dictorum praelatorum recipere consueverant, ipsis prelatis maneant sicut aliis concanonicis nostris secundum consuetudinem ecclesiae nostrae, dum tamen dicti Prelati post adeptionem dictarum prebendarum per quindenam in ecclesia nostra fecerunt residentiam personalem. Praeterea Prelati hujusmodi in Diaconatus ordinem constituti vel constituendi, de iure procuratores constituent in ecclesia nostra predicta, qui euangelium per ministros idoneos legi faciant et procurent, quo ex assignatione tabulae hoc incumbat eisdem. Alioquin Decanus noster cum praesens fuit vel ipso absente senior canonicus capitularis hoc fieri procuret de fructibus prebendarum suarum, dum tamen qualibet vice pro stipendio supplentis vices ipsius summa duorum grossorum non excedit.

1) Ut si aliqui simplicium nostrorum concanonicorum duntaxat, qui in ecclesia nostra residentes esse consuescunt et cotidianis interesse capitulis, Parisiis aut ad alia loca honesta studio literarum se transferre voluerint, ex hac nostra constitutione de eo liberam habeant facultatem, — et quamdiu, a die quo iter arripuerint, ipsos literarum studio interesse contigerit, omnes fructus, redditus et proventus prebendarum suarum integraliter percipient sine alicujus contradictione. — Et quamvis non capitulares vel qui primam residentiam non fecerint, etiamsi capitulares existant, beneficio hujus statuti uti non prossunt, non tamen per hoc statutum aufertur eis. Quod si alias in ecclesia nostra beneficiatus docilis petat licentiam se ad studium theologiae vel juris canonici vel civilis transferendi, capitulum tenetur ei licentiam impertiri.

ander verkoopen kon en die bij overlijden ten bate des boedels van den overledene verkocht werden. Buiten die huizen mogten zij niet wonen en was er een canonicus die nog geen huis bezat, dan moest een ander met hem zamen wonen [1]). Handel drijven, of wijn schenken, honden of valken houden en jagen was hun verboden [2]). Elke opneming of bevordering van een canonicus was altijd een feest; dan hadden alle scolares vrijheid [3]), dan werd met milde vrijgevigheid rijnwijn geschonken, het vinum receptionis [4]), en de opkomsten der eerste dagen vervielen aan de twee campanarii, den custos dormitorii en de twee pistores van het kapittel. Van de verdere opkomsten leefde hij en voorzag in zijne behoeften; wat hij zelf bezitten mogt of overhield, bleef het zijne en daarover had hij bij zijn leven zoowel als na doode de vrije beschikking en kon daaromtrent een testament voor het kapittel of op andere wijze maken, kon executoren aanstellen en, zoo dat niet had plaats gevonden, beredderden zijne erfgenamen of, bij hun afwezen, het kapittel de nalatenschap. In den regel behoorden tot die nalatenschap nog

1) Qui domum claustralem habet, potest eam in vita et in morte donare, vendere, accommodare, obligare, legare uni ex canonicis nostris etiam non emancipatis vel non residentibus cui velit, sed pensiones ex eis vendere non potest sine consensu capituli. — Si concanonicus noster domum non habeat, nec domus vacet, cum aliquo concanonicorum nostrorum domum claustralem habente cohabitare poterit; nisi ille ex causa honesta recusaverit, capitulum potest illum compellere ad suscipiendum eundem cum uno clerico familiari sub expensis suis ad arbitrium capituli, donec domus una venditioni exponatur, cum non liceat sibi nisi in domibus habitare claustralibus, ex statuto.

2) Mercaturas non licet nobis in persona propria exercere. Societates tamen mercatorum non sunt nobis interdictae. Qui vinum secundum usum tabernae vendiderit, tenetur poena secundum statutum.

3) Rogabit scolaribus totius civitatis licentiam ludendi.

4) Over welks verdeeling een uitvoerig statuut van 1327 voorkomt, waaruit wij zien dat die wijn uitsluitend verdeeld werd onder de canonici actu capitulares, die tegenwoordig waren of als zoodanig werden beschouwd, en die zelven ook dien wijn gegeven hadden.

de opbrengsten der praebende van de twee eerste, na den dood, loopende jaren, die van het derde jaar kwamen aan de kerkfabriek. Alle legaten en uitkeeringen, aan het kapittel vermaakt, moesten ten derden jare betaald worden [1]). De begrafenis van een canonicus had met eigenaardige plegtigheid plaats [2]) en de mis

1) Redditus memoriales et alios redditus legatos III° anno post obitum defuncti executoros nobis assignare teneutur, sicut et alia nobis legata. — Canonicis defunctis cedunt duo anni gratiae, duodecim capellani perpetui novae fabricae habent annum gratiae, nulli alii habent annos gratiae post mortem in ecclesia nostra.

2) In canonico dum agonizat pulsatur campana ad hoc deputata, et conveniunt ad ecclesiam omnes canonici cum religione, et tunc ebdomadarius cum stola et aqua benedicta et agenda procedit omnibus sequentibus ad lectum agonizantis, et cum viderunt tempus imminere exspirationis, legunt officium *proficiscere* bis vel ter, et si tempus se protraxerit legitur passio dominica secundum Johannem. Et diebus, quibus funeralia praeparantur, in ecclesia nostra et ecclesia Scti Salvatoris divina non cantamus postquam pro funere pulsatum fuit usque quo corpus fuerit traditum sepulturae, et medio tempore defunctus capit distributiones cotidianas; omni die etiam juxta corpus legimus breves vigilias. Cum vero funus ad ecclesiam deportandum fuerit in omnibus ecclesiis prius campanis ad modum vigiliarum pulsabitur et omnes processionaliter in medio ecclesiae nostrae cum crucibus conveniunt canonici, cappellani et scolares omnium ecclesiarum, et tum compulsantur omnes campanae omnium ecclesiarum usque quo funus fuit in ecclesia collocatum. Ebdomadarius ad funus ingreditur et, Psalmis et oratione dominica et collecta prelectis, cum omnibus canonicis, diacono et subdiacono post processionem, canonicis funus portantibus, antecedit legendo Psalmum: *In exitu Israël*, cum sequentibus usque funus ad valvas ecclesiae venit. Et tunc, deposito funere de scapulis ad manus accipitur cum feretro, ebdomadarius incipit *libera me*. Quo dicto et funere reposito incipit ebdomadarius Psalmum: *miserere mei, Deus*. Quo lecto et oratione dominica et collecta, incipit vigilias novem lectiones, fuerit anni quolibet tempore. In vigiliarum decantatione sic observandum, ut scolares lectiones legant et tres versus cantent, quartum unus ex vicariis imperii, sequentes canteut canonici. Ita qui post quintum versum cantent, secundum ordinem stalli superiorem, et ultimum cantet maior inter omnes sive fuerit Decanus sive Praepositus. R. *libera me* post IX lectionem vel commendatio ante Missam animarum cum fit

daarbij en ter zijner gedachtenis gevierd was eene bijzonder plegtige [1]).

---

memoria Episcopi, nec cantatur nec legitur in quadragesima. Inter vigiliam et missam animarum continuo est thuribulum cum incenso juxta funus in manu scolaris thurificantis. Vigiliis dictis omnes ecclesiae cessabunt a divinis cantandis solempniter in ecclesiis suis usque dum funus traditum fuit sepulturae. Cuilibet sacerdoti tam canonico quam capellano quinque ecclesiarum datur unus denarius Traiectensis.

Cum canonicus portatur ad ecclesiam praedicatores et minores cum crucibus et processione, hospitalarii domus Scti et Scte Marie cum processione et sine cruce, canonici regulares cum processione et sine cruce processionem ecclesiarum antecedunt. Monachi Scti Pauli et Scti Laurentii processionem nostram sequuntur. Et isti omnes cum processio ad ecclesiam convenit, ponunt se in choro ecclesiae. Moniales vero monasteriorum honeste se locant in ecclesia ubi volunt.

1) Ab hac dominica prima s. XL usque ad Coenam Domini in omnibus profestis diebus, exceptis sabbatis et vigiliis sanctorum, faciat custos poni tapeta super sepulcrum imperatoris, in medio choro, et ponet ibi duos calices super sede et unum corporale et comphanonem et iij oblatas et vinum. Et cum epistola legitur acolitus deferet corporale ad chorum et explicabit super sepulcrum et postea apportabit calicem unum coopertum conphanone et intus vinum et desuper tres oblatas et ponet super corporale, et lecto euangelio reportabit acolitus calicem cum conphanone, et tres sacerdotes statim de choro asscendent et lotis manibus et exutis cappis de manu acoliti calicem sument et stabunt ante gradum et unusquisque horum trium sacerdotum tenebit oblatam cum conphanone, et descendet ad eos sacerdos de altare portans patenam in sinistra manu et suscipiet oblatas de manu trium sacerdotum et ponet eas super patenam. — Descendet etiam diaconus cum vacuo calice et illi tres sacerdotes fundent de suo calice vinum in vacuum calicem quem apportaverat, et postea sacerdos ad altare revertetur et inde conficiet corpus dominicum cum epistola lecta fuit. Omnes canonici juxta susceptum ordinem sacrum et juxta antiquitatem promotionis suae, primo presbyteri, dein diaconi, dein subdiaconi, dein acoliti, installati tamen, se ponunt ad duas partes ecclesiae juxta altare in ordinem, dein unus scolaris serviens tradit eis stolas, quantae sufficiunt omnibus, dein alter scolaris in libro fert hostias et cuilibet tradit unam, quam accipit et cum stola in manu reservat. Deinde venit diaconus cum calice in quo est vinum et tradit eum superiori in

Ten einde eensgezindheid te bevorderen en over algemeene belangen te raadplegen, kwamen alle capitulares der collegiaal kerken van Utrecht viermaal 's jaars tot een generaal-kapittel bij een in de kapittelkamer ten Dom, te weten feria sexta ante Bonifacii, ante nativitatem Sancti Johannis Baptistae, ante festum Assumtionis beatae Virginis et ante omnium sanctorum. Zij hadden dan daarna eenen gemeenschappelijken maaltijd, die op den eersten en derden datum door het kapittel van St. Salvator, op de beide andere dagen door dat van St. Maarten werd gegeven. Deze bestond uit drie vleeschgeregten of op vasten dagen uit vier vischgeregten, moest overigens niet al te prachtig of kostbaar zijn; daarbij werd dan wijn of sterk bier geschonken. Gasten waren alleen de canonici der kerken, elk was naar zijne orde geplaatst en de praebendarii imperatoris, de custodes dormitorii et de scolares canonici dienden daarbij; ook werd de bisschop, zoo hij in de stad was, er toe uitgenoodigd en kon een kapellaan en een knecht medebrengen, anders mogt niemand er bij zijn. De wegens ziekte afwezigen ontvingen hun deel aan huis gezonden. Ook in coena Domini was er eene za-

---

latere dextro et secundus diaconus cum simili calice et tradit eum superiori in latere sinistro usque dum offertorium inceptum est; et tunc missam celebrans se vertit ad tenentes hostias et facto signo crucis tribus vicibus benedicit eisdem. Tunc descendit ad latus dextrum et a tenentibus hostias accipit illas et ponit in libro quem scolaris defert et ipsi osculantur manum sacerdotis et sic facit in sinistro. Diaconus etiam cum calice vacuo sequitur presbiterum et ipsi tenentes calicem fundunt de calice quem tenent in calicem vacuum diaconi et tradunt proximo usque dum veniatur ad subdiaconos, qui de calice non fundunt sed pedem calicis diaconi osculantur et subdiaconus calicem alterum ad altare reportat. Quo peracto quilibet in stallo suo se reponit et tunc offert de pecunia secundum ordinem, et dein ad latus leguntur duae aliae missae, ad quas omnes accedunt et bis offerunt canonici, scolaribus cum capellanis ulterius primae missae concantantibus. Cum vero prima missa peracta fuit compulsabuntur omnes campanae magnae omnium ecclesiarum quousque funus traditum fuit sepulturae. Sepulturae vero intererunt omnium ecclesiarum ebdomadarii et canonici.

menkomst, waarbij alle canonici en socii chori en vicarii tegenwoordig waren, en waartoe de bisschop werd uitgenoodigd. Dit alles was vastgesteld bij een statuut van 1295. Dewijl de Domkerk de hoofdkerk van het Sticht was, kon ieder uit het diocese daar de sacramenten ontvangen en was de Decaan bevoegd van allen de biecht te hooren; allen echter die in eenige betrekking tot de kerk stonden, zelfs de werklieden en steenhouwers der kerk binnen de vrijheid der kerk, konden daar alleen biechten en de sacramenten ontvangen [1]). Wilde een der canonici of dergenen die aan de kerk verbonden waren, zich in een klooster begeven en in eene monniken-orde intreden, dan stond hem dit vrij, echter verloor hij daardoor zijne betrekking tot de kerk.

Maakte een canonicus zich aan misdrijf schuldig, zoo stond hij voor den Decaan en het kapittel teregt; waren het echter zulke zware misdaden, als schaking, diefstal, moord en dergelijke, die ontzetting uit zijne waardigheid ten gevolge moesten hebben, dan moest de beschuldiging voor den bisschop en het kapittel gevoerd worden [2]). Verzuim der ordening of in de ver-

---

1) Quia ecclesia nostra mater est omnium ecclesiarum diocesis traiectensis, omnes de diocesi possunt in ecclesia nostra audire divina et recipere eucharistiam, sacramenta et etiam sepeliri si ibi sepulturam elegerint sine omni exactione sui rectoris parochialis. Decanus etiam noster tempore sanitatis vel infirmitatis potest omnes confessiones audire et penitencias salutares iniungere quia vice archipresbyteri fungitur. — Tempore infirmitatis omnibus in ecclesia nostra beneficiatis officiis perpetuis, scolaribus, familiaribus nostris domesticis etiam, si extra emunitatem morentur, operariis nostris, lapicidis et quibuscunque infra emunitatem nostram decumbentibus confessionis, communionis, et extremae unctionis sacramenta et sepulturam in ecclesia nostra ministramus nec hoc infra emunitatem alicui quam nobis hoc liceret.

2) Si fuit crimen, quod privationem beneficii requirit, sicut raptus virginum, furtum, homicidium, adulterium, et maiora crimina hoc erit tractandum coram episcopo et capitulo nostro. Si vero fuit crimen quod privationem beneficii non exigit, sicut pugna, injuriosa verba, rapina et minora crimina, coram Decano et capitulo est agendum et secundum justitiam capitularem.

zorging der dienst, strafte de Decaan in het kapittel, en kon daarin geldelijke straffen, huisarrest, of wel de poena rotae, d. i. openbare schandplaats met bijzondere kleeding in de kerk, bezigen. Tot straf voor zwaarder vergrijpen had het kapittel eene eigene gevangenis, carcer, voor allen die tot het kapittel behoorden, en zonder uitdrukkelijke toestemming des kapittels kon geen van dezen in eene andere gevangenis geplaatst worden.

Aan het kapittel behoorden de kerken van Gasperden en Everdinghen, die het gemeenschappelijk met het kapittel van St. Salvator bezat, de kerken van Medenlore, Andels, Herwaarden, Dalvessem, die het kapittel vergaf, die van Doorn, Cothen, Over- en Neder-Langbroek, Sedem, Maarsen, Wadenoijen, de vier parochiekerken der stad Utrecht, die de Praepositus vergaf, die te Heukelom, en die van Kadichem, waar de heeren van Heukelom en van Arkel aanstelden, die van Westerlo, die de abt van Tungerlo begaf, die van Borcht, die de heer van Cats benoemde. Ook de benoeming der canonici te Bommel en van den Deken aldaar behoorde tot den thesaurarius; de collatie der praebenden te Elst tot den Praepositus van Elst, die van mons Odiliae tot den Praepositus montis Odiliae; de benoeming tot de kerken van Epen, Hierden, Vasen en Hatthem behoorde aan den Decanus. Uit al deze kerken trok het kapittel de inkomsten en voordeelen, terwijl de rector ecclesiae zich met het hem van ouds toegelegde moest te vrede stellen, zoodat ook alle makingen en giften aan die kerken gedaan het kapittel toevielen.

Tot dus ver heb ik de statuten van het kapittel, door HUGO VUSTINC bewerkt, gevolgd, die ons de toen bestaande inrigting des kapittels naauwkeurig doen kennen. Overigens golden ook voor dit kapittel de Provinciale statuten van 1266, vernieuwd in 1322, [1]) de verordeningen van Jan van Zirick van

1) Uitgegeven door BONDAM, *Charterb.* p. 585.

1293 [1]) en van Guido van Henegouwen van 1310 [2]), de verordening van Petrus Scti Georgii diacon. cardinalis [3]) en de statuten van bisschop Frederik van 1318 [4]) en van Jan van Arckel van 1345 [5]). Zij hebben echter eene meer algemeene strekking en daar wij geene geschiedenis van het kapittel hier kunnen geven, bepalen wij ons bij deze schets van zijne inrigting op een tijd, toen de Utrechtsche kathedraal-kerk in vollen luister pas was herbouwd.

---

1) *Batavia sacra*, p. 166—169.

2) *Batavia sacra*, p. 174—177.

3) *Batavia sacra*, p. 170.

4) *Batavia sacra*, p. 179—180.

5) *Batavia sacra*, p. 187—197, allen te zamen uitgegeven te Gouda in 1484, en ook z. j. of pl. Zie *Letterkundige nalatenschap van* P. WIERDSMA, 1858, bl. 14, n°. 47.

III.

DE DIENST.

Even als in alle kathedraal-kerken werd de dienst in den Dom met groote pracht gevierd en op de onderscheidene hooge feesten was de kerk op verschillende wijzen versierd en bekleed. Eene verrassende uitwerking zal die kleurenpracht en al dat licht hebben gedaan, zoo als ze hier van alle zijden u tegenschitterden, terwijl zulk eene talrijke geestelijkheid in hare rijke kerkelijke kleeding het koor vervulde, wanneer de hoogmisse werd bediend of de metten en vesperen werden gezongen. De beide groote vensters der kruispanden waren ieder met vier uitvoerige voorstellingen beschilderd; de ramen van den koepel des koors bevatten loof- en bloemwerk van verschillende kleuren; het gewelf zelf vertoonde in de bogen een sierlijk loof- en schilderwerk, en de pilaren, die het koor omgaven, waren grootendeels verguld, en op dien gouden grond werden talrijke en verschillende, rijkgeschilderde voorstellingen gezien. Zelfs de muren der zijpanden en van het koor, met talrijke altaren rondom in hunne kapellen en nissen voorzien, waren met schilderwerk bedekt, even als de vensters ook daar met allerlei kleuren waren bemaald. Natuurlijk was het schip der kerk minder rijk versierd, vooral omdat het nimmer geheel werd voltooid; ook daar echter trof men prachtige en schoone kapellen aan. Tot het koor, door een houten hekwerk afgesloten, klom men uit de kerk met trappen op en aan het einde des koors stond het hoofdaltaar weder op eenen nog hoogeren grond. Aan dit hoofdaltaar mogt alleen de bisschop of een der canonici de mis bedienen [1]), in het lagere koor ter zijde stond het tweede al-

1) Non licet alicui nisi episcopo et canonicis celebrare missas ad maius altare. Non licet presbytero euangelium vel diacono epistolam ad maius altare in summa missa legere solemniter vice illorum nisi de licentia Decani.

taar [1]), waarop de dienst door de vicarissen dagelijks werd verrigt; ter regter zijde van het altaar vóóraan op het koor stond het oxaal, rondom ter zijde de zetels of stoelen (stalla), waar de geestelijken naar hunnen rang zich op plaatsten. Talrijke hooge kandelaars op de altaren, op het koor en elders geplaatst, en vele kroonen en luchters verlichtten de kerk, waarvan enkele nimmer werden uitgebluscht [2]), maar wier getal op de hooge feesten tot drie honderd klom [3]).

Voor de kennis van de dagen, welke oudtijds bijzonder in den Dom gevierd werden en van de wijze, waarop de dienst dan werd verrigt, is vooral belangrijk het *liber ordinarius* uit het midden der 14e eeuw ons bewaard. Wij willen het hier mededeelen voor zoover het daartoe strekken kan. Het jaar, naar de gewone berekening des kapittels, begon met October en daarom vinden wij deze maand hier het eerst opgegeven met de in haar vallende heilige dagen en de daarop te verrigten dienst, terwijl op dezelfde wijze de overige maanden volgen.

OCTOBER habet dies XXXI, luna XXX.

XIV. KL. REMIGII et sociorum [4]).

---

1) Ad minus altare.

2) Summa lampadum tam nocturnis quam diurnis temporibus XV. et due candele quae non exstinguuntur, in laterna ante principale altare una, ante crucem domini una.

3) Ubi in summis festivitatibus ponendae sint candelae videamus: Super principale altare IV. Ante ipsum altare VII. In eburneis candelabris III. In majoribus candelabris III. In candelabro medii chori I. In trabe ante chorum XIII. In corona C absque IV. In arcubus scti Michaelis V. In arcubus sancte Marie VI. In parva corona chori St. Johannis XIII. Ante omnia altaria VII. Supra III officia ecclesie tres. Relique omnes in circuitu ecclesie ponende sunt quarum numerus est C et XLI.

4) *In festo sancti Remigii.* Erit in altare pallium cum Iconibus, ante altare V candelae et una in choro in compl. et matutinis, et domini

V. VI. Leodegarii, omni feria cantabitur. Hic poterit incipi historia *Adaperiat*, si in dominica fuerit et de sancto collecta.

VIII. V. *b*).

II. IV. ob. Gherberga abbatissa de Burchorst, soror nostra. (latere hand).

III.

X. II.

Nonas. Marcelli et Apulei, omni feria cantatur sed non dominica.

XVIII. VIII. *c*).

VII. VII. DIONYSII et sociorum ejus, officium notum est *c*).

VI. VICTORIS [1]).

---

ibunt in albis ad sctum Johannem in prima vespera et in matutinis et in missa et secunda vespera, propter dedicationem illius ecclesiae *a*).

Sequenti die post festum sancti Remigii erunt domini in cappis in prima vespera et in matutinis et in processione et in missa. In albis in nona et in secunda vespera si voluerint. Et sic in omni dominica usque ad adventum domini nisi forte aliquid duplex festum vel octava scti Martini fuit.

a) De eerste October was dus de dag waarop de wijding der St. Janskerk gevierd werd.

b) Later werd op dezen dag de herinnering der beide Ewalden (MOLANUS, *Natales*, p. 211), op den volgende die van St. Franciscus confessor gevierd.

c) Dit officium, evenals die der overige feest- en gedenkdagen met hunne eigenaardige kerkliederen, vindt men in het *Missale ad Verum cathedralis ecclesie traiect. usum* meermalen uitgegeven. De druk van 1511 te Antwerpen werd door mij gebruikt, waar het fol. LXII voorkomt. Daarbij zong men, als sequentia, het lied: Gaude prole, Graecia, Glorietur Gallia, Patre Dionysio, etc.

1) *Victoris*. In altare pallium Everardi, V candelae et una in choro, duae cotidianae cappae ad chorum. In vesperis et in matutinis et in missa thus datur. Sic erit in singulis dominicis per annum. Et si forte aliquod festum in ipsis dominicis eveniet, fiet secundum consuetudinem martyrologii. Singulis diebus per annum in missa erunt due candele super altare et in profestis una ante altare et in solempnitatibus due que lecto euangelio exstinguentur.

XV.	V.	
IV.	IV.	
	III.	
XII.	II.	Kalixti papae, omni feria cantatur.
I.	Idus.	Sanctorum Maurorum martirum in collecta.
	XVII.	Galli confessoris, de hoc omni feria cantatur sed non dominica.
VIII.	XVI.	*a*).
	XV.	LUCAE EVANGELISTAE [1]) omni feria cantatur.
IV.	XIV.	
	XIII.	
XVII.	XII.	Undecim millium virginum, omni feria cantatur *b*).
XIV.	XI.	Severi episcopi.
III.	X.	
	IX.	Vitalis martyris.
XI.	VIII.	Crispini et Crispiniani, omni feria cantatur sed non in dominica.
XXX.	VII.	Amandi episcopi, omni feria cantatur sed non in dominica.
	VI.	vig.
VIII.	V.	SYMEONIS et JUDAE [2]).

a) Later vierde men dezen dag de herinnering van St. Elisius, wiens hoofd te Utrecht in den Dom werd bewaard.

1) *Lucae evangelistae.* Super altare St. Michaelis erunt due candele in prima vespera et in completorio et in matutinis et in missa et in secunda vespera. Missa ibidem ab aliquo sacerdote celebretur. Sacrificia et credo in unum cantetur. Vigiliae et missa defunctorum cantentur in choro.

b) Als seguentia werd dan bij de mis gebruikt het lied: Virginalis turma sexus, Jhesu Christi quae connexus, dona sentis gratiae, etc.

2) *Symeonis et Judae.* In altare et ante altare et in choro per omnia fiat, sicut in Coena domini sed altare S. Pontiani erit ornatum pallio sctae crucis et duabus candelis et ibidem in vesperis cantor incipiet R. *qui sunt hi*, et chorus cantando duabus praesentibus candelis ad cantorem veniat. Et sic in matutinis, in nona fiat et chorus ibi laudes cantent. Ad ant. de s. cruce chorus revertetur in medium templi et ibidem dicta

IV. hic poterit incipi historia *vidi dominum.*
XVI. III.
V. II. Quintini martyris, vigilia omnium sanctorum *a*).

NOVEMBER habet dies XXX, luna XXX.

KL. OMNIUM SANCTORUM [1]) *b*).
XIV. IV. Commemoratio animarum [2]) *c*).

---

oratione cum ant. de sancta Maria, descendet in chorum scti Johannis et cum ant. scti Martini revertetur in chorum.

a) De lectiones de sanctis op deze vierdagen gebruikelijk vindt men in het *Breviarium secundum usnm et consuetudinem maioris ecclesie Traiectensis*, te Leiden in 1518 gedrukt, waarop ik hier ook voor het vervolg verwijs.

1) *In festo omnium sanctor.* In altari pallium viride ponatur vel pallium episcopi Godefridi. Proponitur etiam scrinium beati Wyronis, supra quod etiam aliud scrinium et desuper angelus cum cruce vel alia tabula deaurata velut scrinium deauratum episcopi Godefridi. Ponuntur etiam due candele super altare, septem ante altare, tres in majoribus candelabris, et in choro de tribus libris cere. Ad chorum due cappe anglice virides, ad r. magna sacerdoti, una puero. Exponitur etiam thuribulum deauratum vel argenteum. Pulsantur etiam campane ad vesperas et ad completorium. In matutinis custos mutat cappas secundum voluntatem suam et accenduntur candele ante chorum, in nona lectione candele de corona, infra *laudate* candele de scutella erea.

b) Men gebruikte als sequentia: Omnes sancti Seraphin Cherubin, throni quoque dominationesque etc. Als hymnus bij den vesper zong men: Jesu salvator seculi, redemptis ope subveni, et pia Dei genitrix salutem posce miseris, etc.

2) *Omnium animarum.* In secunda vespera post *benedicamus* sacerdos incipiet *Placebo domino* et cantantur vespere pro defunctis. Interim pulsantur omnes campane et intrant canonici chorum. In commemoratione animarum in ante mortuorum cum lectionibus *Precemur dominum* dicentur et versus a duobus cantabuntur. In die omnes hore de sanctis. Post terciam commendationem et missa mortuorum cantabitur. Secunda vespera de sanctis cantabitur. Si autem in dominica evenit ad processionem R. *domine qui creasti* humili voce dicetur. Ad introitum *Deus eterne.*

b) Als sequentia wordt het lied opgegeven: Audi tellus, audi magni maris nymbe, audi omne quod vivit sub sole hujus mundi, decor et gloria etc.

II.	III.	
	II.	
X.	Nonas.	
	VIII.	Willehadi. De eo cantentur hore in profesta.
XVIII.	VII.	WILLEBRORDI episcopi [1]).
VII.	VI.	Quatuor coronatorum. De hoc omni feria cantatur.
	V.	Theodori martyris, omni feria cantatur.
XV.	IV.	Vigilia MARTINI [2]).
IV.	III.	MARTINI episcopi [3]) *a*).

1) *Willebrordi.* Ante festum beati Willebrordi ornabitur ecclesia tota beati Martini cortinis et palliis. In altare ponitur pallium episcopi Godefridi vel pallium cum leonibus et due candele et tres libri nigri et VII candele ante altare. Ad chorum magnae cappae, ad r. virides, sacerdoti rubra cappa et puero cappa et thuribulum argenteum, ad compl. magna campana. In matutinis accenduntur candele ante chorum. Ad missam sacerdoti, dyacono, subdyacono amictus cum aurifrigio et ornata casula, dyacono et subdyacono secundum placitum custodis. Si hoc festum in dominica evenerit et hoc anno neque penultimum neque ultimum pascha fuit, haec ebdomas vacabit.

2) *Vigilia Scti Martini.* quacunque die evenit sive vacanti ebdomade sive non, semper nocturnus in honorem scti Martini confessoris primi principis cantetur. Si autem dominica evenerit sex lectiones de propheta cum nocturno dicantur euangelio *media nocte.* Ipso autem die officium: *O beatum Virum* cum alleluia: *Martinus episcopus* per totum cantetur.

3) *Ornatus altaris beati Martini.* Ad vesperas pulsantur due campane et statim ornatur altare optimo pallio et optima mappa et superponitur scrinium scti Wyronis, super quod ponitur aliud scriniom et super hoc scrinium Godefridi episcopi deauratum et super scrinium beati Wyronis duo libri auro et lapidibus ornati et utraque parte scriniorum ponuntur et exponuntur omnes libri deaurati et deargentati et optimum thuribulum et omnia servitia et omnes cruces et omnia ventilabra, ex quibus custos ornat altare secundum voluntatem suam. Et in summitate altaris due candele ponuntur et super ipsum altare due, que non exstinguantur. In dextra parte altaris due et in sinistra due et ante altare III. He candele V libras cere et dimidiam habebunt. Super ossea candelabra III candele de IIII libris et dimidia. Super majora candelabra III candele de X libris cere et dimidia et in choro de tribus libris, et dantur due rubre cappe ad chorum.

Virides ad r. episcopi Godefridi vel alie, nigra sacerdoti et puero cotidiana. In novissima campana accenduntur omnes candele per totum monasterium, dum cantatur hymnus candele de corona, dum cantatur *magnificat* candele de scutella erea. Post *magnificat* dantur duobus pueris due candele de sex libris cere cum quibus precedunt conventum dum cantatur ante crucem.

In matutinis mutat custos cappas secundum voluntatem suam et accenduntur omnes candele per totum monasterium et in nona lectione candele de corona et infra *laudate* candele de scutella erea.

In die ad missam. Exponuntur indumenta majora et meliora et II tunice duobus pueris. Si episcopus praesens fuerit exponuntur duobus sacerdotibus due albe, II amictus, II cinguli, II casule, II stole, II fanones. Exponuntur III diaconis III amictus, III albe, III cinguli, III stole, III dalmatici, III fanones. Tribus subdiaconis III amictus, III albe, III cinguli, III subtilia, III fanones. Ornatur pulpitum ante chorum manutergio serico ubi euangelium legetur et dum sequentia in choro cantatur, et quando placuit archidiacono, ordinat ante se duos pueros cum duobus candelis et puer medius illorum ibit cum thuribulo, quos sequitur subdiaconus cum cussinulo portans illud ante pectus. Demum archidyaconus accepta benedictione a sacerdote, ferens euangelium in manibus hoc ordine procedit ad pulpitum. Lecto euangelio subdiaconus utrumque recipiet, cussinulum et euangelium, et primo ordine servato in reditu operiet librum et porriget sacerdoti osculandum. Demum premittens puerum cum thuribulo portabit cantoribus in choro et ei qui est maior in statione et ceteris in missa. Septem tunice dantur VII pueris dum aliis ornationibus dispensantur. Post euangelium descendet episcopus ad dextrum finem chori facturus sermonem ad populum, et murus cui incumbit erit ornatus pallio. In secunda vespera erit ordo primarum vesperarum. Quodsi episcopus convivium dedit, ibit in occursu ei totus conventus et sequentur duo pueri cum benedicta aqua, duo cum II candelis, tertius in medio qui feret thuribulum, duo cum crucibus Burchardi episcopi, medio subdiacono qui feret textum auratum, ornatus sicut in missa. Sequentes cantatores et custos et sacerdos in cappis sericis, pueri qui ferunt cruces erunt ornati solis sericis cappis, qui feret thuribulum alba cappa, qui ferent candelas et benedictam aquam solis albis. Superveniente episcopo conventus dividet se in duas partes, a dextris et a sinistris lateralibus et dabit locum his, qui ornati sunt, processuris ad episcopum: Sacerdos sparsorium intinctum benedicta aqua porriget episcopo. Custos propria manu thurificabit et cantores mediocri voce incipient r. *Martinus abrahe.* Conventus primo ordine convertetur sequente eum episcopo infulato cappa serica et baculo. Finito r. de superiore sede sua incipiet episcopus conversus ad chorum *Deus tu adiutorium.* Secundis

vesperis dominicis custos reportabit ornatum in thesaurum et immutabit super altare pallium Godefridi episcopi cum aliquo de bonis mappis et scrinium beati Wyronis cum alio servitio et tabula et sex deargentatis libris. Dicto compl. exstinguentur due candele, que super maius altare a prima vespera die ac nocte steterunt ardentes; usque ad octavam in matutinis, vesperis et compl. erunt V candele ante altare et in choro. Cantor habebit viridem cappam, sacerdos viridem in thurificatorio et collectis. In missa sacerdos habebit aurifrigiatum amictum et aliquam de melioribus casulis, dyaconus aurifrigiatum amictum et aliquod de melioribus dalmaticis, subdyaconus aurifrigiatum amictum et aliquod de melioribus subtilibus. Chorus erit in albis.

a) Wij zien, dat het feest van St. Maarten met bijzondere pracht gevierd werd; reeds den vorigen dag was de kerk versierd en werd de dienst gevierd met den introitus: O Beatum virum, in cuius transitu sanctorum canit numerus, angelorum exultat chorus, omniumque celestium virtutum occurrit psallentium exercitus, en het alleluia: Martinus episcopus migravit a seculo, vivit in Christo, gemma sacerdotum, en den lofzang: Martinus Abrahe sinu letus excipitur, Martinus hic pauper et modicus, celum dives ingreditur, hymnis celestibus honoratur. Op den dag zelf vinden wij bij de mis als sequentia gebruikt:

Sacerdotem Christi Martinum cuncta per orbem canat ecclesia pacis catholice. Atque illius nomen, omnis hereticus fugiat pallidus. Pannonia letetur, genitrix talis filii. Italia exultet, alitrix tanti juvenis. Et Galliae trina divisio, sacro certet litigio, cujus esse debeat praesul. Sed pariter habere se patrem omnes gaudeant, turoni soli ejus corpus foveant. Huic prancorum atque germaniae plebs omnis plaudat. Quibus videndum invexit dominum, in sua veste. Hic celebris est egypti partibus graeciae, cunctis quoque sapientibus. Qui impares se Martini meritis sentiunt, atque ejus medicamini. Nam febres cedat, daemonesque fugat: paralitica membra glutinat. Et mortuorum sua prece trium reddit corpora vite pristine. Hic ritus sacrilegos destruit: et ad Christi gloriam dat ignibus idola. Hic nudus mysteria, brachiis conficiens praeditus est celesti lumine. Hic oculis ac manibus in celum et totis viribus suspensus, terrena cuncta respuit. Ejus ori nunquam Christus abfuit, sive justitia vel quidquid ad veram vitam pertinet. Igitur te cuncti poscimus O Martine, ut qui multa mira hic ostendisti. Etiam de celo gratiam Christi nobis supplicatu tuo semper infundas.

Bij het completorium zong men den hymnus: En gratulemur spiritu, votis colentes debitis, haec festa solemnibus, Martinus ornat gaudiis.

11. Lebuini confessoris [1]) *a*). Ob. Harbertus episc. Godelboldus episc.

Tu, Christe, supple quod minus, vis nostra languens efficit, tu da quietos temporum nobis dies praesentium:

Martinus autem previus, fac ut sit horis omnibus: ne demonum fallacia, pes noster insperatus ruat.

Hic nos per undas seculi, clavo gubernet prospero: ne forte nostram spumea, puppim charibdis sorbeat.

Hic arma nobis celica, instante pugna conferat, quo proeliante cominus, hostis fugetur noxius.

His not triumpho nobiles, et laureatos mystice, aptet tuis conspectibus, junctos supernis civibus.

Amen.

1) *Lebuini confessoris.* VI lectiones de vita scti Martini legentur ultime tres de Euangelio: *Nemo accendit lucernam.* R. omnes de sancto Lebuino, de sancto Martino ant. *O Quantus erat luctus omnium* ad suffragium suo loco cantetur, ad missam alleluia *Martinus episcopus* et sequenntia *Ante cuncta.* Dominica inter octavam sequentia *Ave summa b*) cantetur; in secunda vespera an. de laudibus Spiritus Sancti, ymnus *iste confessor c*). In Euangelio ant *Inter.* Dicta collecta de sancto Bricto a. *Post discessum* cum v., et collecta dicatur de sancto Martino *O beatum pontificem* inter suffragia.

a) Geen wonder dat ook het feest van St. Lebuinus in de Utrechtsche kerk gevierd werd. De sequentia *Ante cuncta* vind ik niet, maar in het *Missale Traiectinum* van 1511 (niet meer in de uitgaaf van 1527), wordt wel het volgend lied aangetroffen:

Lebuini confessorum
Praecellens flos, qui polorum
Regna scandis ardua,
Linquens orbem validorum
Cor plenum portasti morum,
Tu pandis miracula.
Domini voces audisti:
Transi mare, leges Christi
Resera Saxonibus.
Alme pater, sic fecisti,
Jussum Trajecto tulisti
Verba dum Gregorius,

Presul novit Lebuinum,
Servum dixerit divinum,
Huc toto conamine.
Populus cis ysulam, credens
Deitati mox accedens
Servit persone trine.
Numini templum fundatur,
Quod vulpem convocatur.
Fecit hoc gens credula.
Sanctus vitiosos mundat,
Baptisatis promissum dat,
Cluit dia gratia.

XII. Idus Brictii episcopi [1]).

Huc transit confessor gratus,
Patria gaudet vexatus
Daventrem credit pia.
Plasmatori terrenorum
Qui justis sua celorum
Dat praeclara gaudia.
Lebuinus vir sensatus,
Prudens, mitis et beatus,
Signa fecit plurima.
Diffidentes superavit,
Quorum mentes permutavit
Per verba salubria,
Sepe turbe convenerunt,
Generale dum fecerunt
Pariter consilium.
Illic Presbiter transivit,
Hunc lesissent, sed abivit
Reliquitque populum.

Tandem illesus meavit,
Namque rex ipsum salutavit,
Cordis noscens condita.
Fiet quivis caro cinis,
Viva venit cito finis,
De dulci migrat vita.
Christi nomine formavit
Oraculum, Plebs quo locavit
Valde corpus nobile
Confessoris Lebuini.
Nos conducat recto fini
Rex plenus dulcedine.
Preces funde, cunctis horis
Genitrici salvatoris,
Qui penas sumsit duras,
Crimina qui tollat verus
Plasmator validus, herus
Disponat mentes puras.
Amen.

b) Dezelfde sequentia die in het *Missale* voorkomt bij het officium translationis scti Martini, 4 Julij.

c) In het *Diurnale insignis ecclesiae traiectensis*, Parijs, 1506. 12° vinden wij dezen hymnus: Iste confessor domini saeratus, festa plebs cujus celebrat per urbem, hodie letus meruit secreta, scandere celi. Qui pius prudens, humilis pudicus, sobrius, castus fuit et quietus, vita dum praesens vegetavit ejus, corporis artus. Ad sacrum cuius tumulum frequenter, membra languentium modo sanitati, quolibet morbo fuerunt gravata, restituuntur. Unde nunc noster chorus in honore, ipsius hymnum canit hunc libenter, ut piis ejus meritis juvemur, omne per evum. Sit salus illi decus atque virtus, qui supra celi residens cacumen, totius mundi machinam gubernat, trinus et unus. In hetzelfde *Diurnale* wordt ook de hymnus infra octavam Martini ad vesperas opgegeven: Fratres unanimes federe nexili, mecum participes luminis annui, quo solis hodie fulminat orbita, Martini revehens festa celebria, cantemus parites carmen amabile, Martini meritis oppido nobili, clerus cum populo consonet organo, grandi nam volupe est psullere gaudio, etc.

1) *Brictii episcopi.* De hoc omni feria propter laudem beati Martini can-

I.	XVIII.	
	XVII.	
IX.	XVI.	
	XV.	
XVII.	XIV.	Octava sancti Martini [1]).
	XIII.	
	XII.	
XIV.	XI.	
III.	X.	Cecilie virginis *a*).
	IX.	
XI.	VIII.	Crisogoni martyris, omni feria cantatur.
XIX.	VII.	KATHARINE virginis *b*).

---

tetur ad matutinos inter suffragia de sancto Martino ant. *Sanctus Martinus* et ad missam alleluia *Statuit*. In II vesp. ant. sicut prius *beatus Martinus* hic et per totam ebdomadem ad vesp. cantentur, in Euangelio *cum repente*.

1) *In octava scti Martini*. Auferuntur in prima vespera VI libri deargentati et VI deaurati et ponitur super altare pallium viride vel pallium episcopi Baldwini. Ponuntur etiam candele super altare IIII, ante altare III in majoribus candelabris, et in choro due anglice cappe ad chorum, nigra sacerdoti et una puero, et exponitur thuribulum argenteum et due maxime candele. Ad matutinos custos mutat cappas secundum voluntatem suam et accenduntur candele ante euangelium. In VI lectione candele de corona, infra *laudate* candele de scutella. In n. an. *sanctus Martinus* officium noctis et diei sicut in natali ipsius.

a) Op dien dag werd de sequentia gebruikt: Benedicta es virgo, Cecilia, spernens mundana gaudia, nunc tenes celestia. Fide plena mentis semper tu serena, etc.

b) Op het feest van St. Catherine werd bij de mis gezongen:

Katherine virginis
Vita felix et finis,
Nostra spes et gloria,
Vicit mundi gaudia,
Regis et consilia,
Cum summa victoria.
Puellaris actio,
Dolente Maxentio,
Consolatur omnia, etc.

Bij de vesperen zong men den hymnus:

Katherine collaudemus
Virtutum insignia
Cordis ei presentemus
Roris obsequia
Ut spe certa respiremus
Per ejus suffragia

	VI.	Lini papae. De hoc hore cantentur et non missa.
VIII.	V.	
	IV.	
XVI.	III.	Vigilia cantatur.
V.	II.	ANDREAE apostoli [1]) *a*).

Multa fide Katherina
Iudicem Maxentium
Non formidat, lex divina
Sic format eloqnium
Qui confutat ex doctrina
Doctores gentilium. etc.

En bij het *magnificat:*

Ave gemma claritatis
Ad instar carbunculi.
Ave rosa paradisi
More flagrans balsami
Katherina, virgi felix,
Glorosa Meritis
Adsistentes tuis fertis.
Coeli junge gaudiis.

Bij het lof gebruikte men het lied: Aeterno regi, celo terraqne potenti, servans morte fidem, virgo corregnat eidem. Atria Hierusalem, penetrans et luminis arcem, haec jubilat sponso, servit cui celitus ordo. Ad laudes vigilem, fontemque Deum sitientem, Christus suscepit, cui virgo fidelis adhaesit. Ignibus exstinctis, canit hymnum vox puerilis, sic nece consumpta, sponsi Katherina sub umbra, ordo puellarum, quam felix est candidarum, cum quibus haec virgo, cantat nova cantica Christo.

1) *Andreae apostoli.* De hoc per omnia sicut de sancto Willebrordo expositum est. Si hoc festum infra adventum evenit exponuntur tres casule, sacerdoti, diacono, subdiacono.

In prima vespera ponuntur in altare III libri deargentati et pallium cum leónibus. Ante altare V candele, una in choro, virides cappe ad chorum.

Magna campana ad compl., ad missam tres hiemales albe et III casule, minor campana ad complendam.

a) Hier niet vermeld is de 19 November, de dag ter herinnering van Elisabeth vidua, waarop het *Missale* als sequentia opgeeft: Gaude Syon quod egressus, a te decor et depressus, tui fulgor speculi. Rediviva luce redit, o et alpha quod accedit, jam in fine seculi. Roma prima primitivos, Deus sanctos adhuc vivos, vidit in cacumine. Et extremos addat primis, quamvis stantes nos in imis, suo visit lumine. etc. Op den 21. November vindt men de presentatio Mariae, wanneer bij de mis gezongen werd: Altissima providente, cuncta recte disponente, Dei sapientia. Quo nexu conjugatis, Joachini et Anna

Notandum est quod in omni die dominica a festo S. Martini usque ad dominicam ante adventum domini, qua cantatur ad processionem: *Ecce lumen* cantabitur ad processionem r. *Martinus Abrahe* cum vs. et prosa et cantantes prosam erunt in eodem habitu quo incedit chorus.

DECEMBER habet dies XXXI, luna XXX.

II. KL. IV.		Godeke soror nostra.
	III.	Emma soror nostra, venerabilis matrona.
X.	II.	Barbara virginis *a*).
XVIII.	VIII.	Festum NICHOLAY episcopi [1]) *b*).

---

gratis, juga sunt sterilia. Et cordis affectu toto, domino fideli voto, se strinxerunt pariter, etc. Op dien dag gebruikte men den Hymnus: O Dei sapientia, attingens cuncta fortiter, humani lapsus victa, sublevasti fuaviter. Sumsisti formam hominis, in qua mortem suscipes, ex alvo nascens virginis, ne consors culpe fieres, etc. En bij het completorium: Sacre parentes virginis, steriles naturaliter, hanc dono summi numinis, susceperunt feliciter, votum solventes filiam, ad templum trimam deferunt, Dei placentem hostiam, ibi mansuram deserunt, etc. Bij het lof zong men: Lauda felix ecclesia, alme matris infantiam, cujus immensa gratia, tibi paravit gloriam. In templi dei laribus, virgo dedicata, a supernis civibus, gaudet visitata, etc. Op den feestdag van den apostel Andreas gebruikte men als sequentia bij de mis: Deus in tua virtute, sanctus Andreas gaudet et letatur eadem comitatus. Piscatio nati tui, ipse primum factus piscator populorum, etc.

a) Dan zong men bij de mis: Eya recolamus pie, vitam inclite Barbare, divine nos ut gratie, conciliet sua prece. Haec civis Nicomedie, nata regali semine, sue filias patrie, transcendit pulcritudine, etc.

1) *In festo Nicholaj.* Ponitur in altare pallum episcopi Godefridi vel pallium cum leonibus, ante altare quinque candele. Si placuit custodi due candele super altare et VII ante altare. In matutinis accenduntur candele ante chorum. Ad chorum exponuntur due nigre cappe virides, ad r. sacerdoti flava intrinsecus viridis, puero una. Exponitur etiam thuribulum, ad missam exponuntur tres casule secundum voluntatem custodis.

b) Bij het feest van St. Nicolaas werd als sequentia het lied gebruikt;

VII.	VII.	Octava Andreae.	Henricus.
	VI.	*a*).	
XV.	V.		
IV.	IV.		
	III.	Damasi episcopi.	Turkel, presbiter.
XII.	II.		
I.	Idus.	Lucie virginis.	
	XIX.		
IX.	XVIII.		
	XVII.		
XVII.	XVI.		
VI.	XV.		
	XIV.		
XIII.	XIII.		obiit Alferus scultetus frater
III.	XII.	THOMAE apostoli [1]).	noster. — ob. Lubbertus lay-
	XI.		cus. — ob. Lantfridus laycus.
XI.	X.		

Salve pater et patrone
Nicolae, pastor bone,
Quem in benedictione
Mira Deus extulit.
Es exemplum sanctitatis
Speculum humilitatis.
Virtus tue caritatis
Multis opem attulit.
Fame pressos relevasti,
Neci datos liberasti,
Naufragantes tu salvasti
Maris in discrimine.

Gressum claudis reparasti,
Coecis lumen procurasti,
Multis morbos effugasti,
Dei medicamine.
Ergo pie nos exaudi,
Assistentes tue laudi,
Ne subdamur hostium fraudi
Nobis fer auxilia,
Nos ab omni malo ducas,
Via recta nos conducas,
Post hanc vitam nos inducas
Ad eterna gaudia.

a) Op dien dag vierde men de conceptio beatae Mariae, wanneer men als sequentia gebruikte: Dies ille celebretur, in quo pie recensetur, conceptio Marie, virgo mater generatur, concipitur et creatur, recta vena venie. etc.

1) *Thomae apostoli.* Super altare et ante altare et in choro sicut in festo beati Willebrordi. Ad vesp. et ad matut. et ad missam custos dat tres casulas secundum voluntatem suam.

XIX. IX. Vigilia.
VIII. Nativitas jesu christi [1]).

1) *Vigilia nativitatis domini*, dantur VIII ministris claustri et tribus carpentariis episcopi singulis singule candele a custode; habebit in se octavam partem libre candela. In prima vespera ornatur altare sicut fuit ornatum in festo beati Martini. Ad chorum exponuntur ea que fuerunt exposita. Candele per totum monasterium non accenduntur.

In matutinis. Exponuntur virides cappe ad invitatores. Ad chorum purpure, accenduntur et omnes candele per totum monasterium et in nona lectione candele de corona et de scutella erea infra *laudes.* Sacerdoti legenti Euangelium generationis datur amictus cum aurifrigio et dalmatica cum margaritis et stola nigra intexta auro cum zona pendenti et casula alba, subdyacono datur amictus cum aurifrigio et venetum subtile et hos duos, sacerdotem et subdiaconum, praecedent duo pueri cum ardentibus candelis et tertius cum thuribulo ad locum ubi sacerdos lecturus est euangelium et lecto Euangelio cantores incipient: *te deum laudamus.* Et dum cantatur: *eterna fac cum sanctis* custos faciet pulsare omnes campanas ad missam *Dominus dixit. a*).

In prima missa. Datur sacerdoti amictus cum aurifragio, casula nigra habens virgas contra humeros ex aurifragio. Diacono datur amictus cum aurifragio et dalmatica cum margaritis, subdiacono amictus cum aurifragio et venetum subtile. Ad chorum virides cappe cum triplici aurifrigio. Hic cantores deponant purpureas cappas et alius indutus alba et viridi cappa incipiet *Dominus dixit.* Custos dabit VI spintlicht cantori, unam ad IIII gradualium IIII ad epistolam, et in hac missa si episcopus presens fuerit, habebit quinarium ordinem et duo sacerdotes ducent eum, quibus custos prebebit post communia indumenta, campanarius duas magnas pulsabit compauas ad laudes.

Finita missa cantores induent se purpureis cappis et sacerdos incipiet laudes in choro. Et cum dicta fuerit collecta post benedictiones cantores incipient an. *completi sunt dies.* Dicta ant. et vs. cum oratione descendet canonicus indutus alba et viridi cappa et incipiet an. *O mundi dominus* Interim descendit chorus ad altare scti Johannis, quem sequuntur duo pueri cum ardentibus ceris, tertius cum missale, hos sequitur subdiaconus cum textu et diaconus et sacerdos cum absc. habens duplicatam candelam super eum. Interea pulsabuntur omnes campane et dicta an. cantor incipiet *lux fulgebit. b*). In hac missa chorus scti Johannis erit ornatus tribus palliis, unum in dextra parte chori, aliud in sinistra, tertium retro altare. Altare sancti Johannis erit ornatum pallio beati Petri et duabus candelis. Sacerdos, subdiaconus, diaconus erunt ornati velut in missa prima.

VIII. VII. STEPHANI prothomartyris [1]).
VI. JOHANNIS Evangeliste *c*).
XVI. V. SANCTORUM innocentium [2]).

In die ad missam. Exponuntur ornamenta in choro. Si hoc festum in dominica evenerit domini in processione in cappis sericis erunt. Si dominus episcopus presens fuit in processione et in missa septenarium ordinem habebit. Cetera sicut in festo beati Martini.

In secunda vespera nativitatis domini Psalmus: *Tecum principium.* Dum cantatur custos dat singulis dyaconis singulas cappas et ipsi sibi providebunt de candelis et dum dicitur collecta duo dyaconi induti cappis sericis tenentes candelas in manibus.

Post vesperam incipiet r. *Lapides correntes* et dum cantatur r. conventus exeat chorum ante altare scti Pontiani et ibi dyaconus finiat vesperam secundum voluntatem suam.

a) Bij deze mis in den zeer vroegen morgen zong men: Congaudent angelorum chori, gloriose virgini, quae sine virili commixtione genuit, filium qui suo mundum, cruore medicat, enz.

b) Bij deze mis behoorde de sequentia: Eya recolamus laudibus piis digna. Hujus diei carmine qua nobis lux oritur gratissima, etc.

1) *In festo scti Stephani.* Super altare pallium episcopi Baldwini et quinque candele ante altare et in choro, et virides cappae ad chorum, tertia sacerdoti. In his tribus diebus Stephani, Johannis, Innocentium sacerdos, diaconus, subdiaconus amictus cum aurifrigio. Cetera ornamenta dat custos secundum voluntatem suam et usque ad circumcisionem domini remanebit scrinium beati Wyronis et VI libri deargentati et quinque candele ante altare.

c) Dan zong men als sequentia: Johannes Jesu Christo multum dilecta virgo, tu ejus amorem carnalem, tu navi parentem liquisti, tu leve conjugis pectus respuisti, messiam secutus, ut ejes pectoris sacra meruisses, fluenta potare. etc.

2) *Innocentium.* Hoc die nec *Te Deum* nec *gloria in excelsis* nec *gloria patri* ad r. nec alleluia ad missam nisi dominica fuerit, dicentur *d*). Si hoc festum in sextam evenit, euangelium: *Erant pater et mater Jhesu* et officium: *Diem medium silentium* in primam dominicam reservantur.

d) Hierbij behoorde sequentia: Laus tibi Christe, qui sapit quod videtur ceteris esse surdastrum famulatu cuius omnis competit sexus et aetas, recentes atque teneri milites et herodiano ense trucidati, te hodie praedicaverunt. etc.

V. IV. David regis.
III. in hac die siletur.
XIII. II. Silvestri pape, in hac die siletur.

JANUARIUS habet dies XXXI, luna XXX.

III. KL. CIRCUMCISIO Domini [1] *a*).

---

1) *In circumcisione domini.* In vespera auferuntur VII libri argentati ab altare et reponuntur ubi libri deaurati et pallium viride vel pallium episcopi Godefridi. Ponitur etiam scrinium b. Wyronis, super quod ponitur aliud scrinium et desuper angelus cum cruce vel alia deaurata vel scrinium episcopi Godefridi deauratum. Ponuntur etiam due candele super altare, III ante altare, III in majoribus candelabris, II in choro de tribus libris cere, ad chorum due cappe purpure anglice. Virides ad r., nigra sacerdoti, una puero, exponetur etiam thuribulum deauratum, vel argenteum. Sonantur etiam due campane ad vesperas et ad compl. In matutinis custos mutat cappas secundum voluntatem suam et accenduntur candele ante chorum. Lectiones: *Hodie Christus natus est*, et duo ceteri sermones Maximi episcopi qui sequuntur. In nona lectione accenduntur candele de corona et infra laudes candele de scutella crea. In die ad missam sacerdoti amictus cum aurifrigio, stola rubra cum cingula dependenti, casula viridis. Diacono amictus cum aurifrigio, dalmatica major partem unam. Subdiacono amictus cum aurifrigio cocceum subtile. Ad chorum cappe sicut in prima vespera et ita fiat in secunda vespera. Si hec dies eveniet in dominica fiet solemnis processio in cappis sericis.

a) Bij de mis zong men weder het lied: Eya recolamus laudibus, even als op Kersmis. Bij den vesper zong men den hymnus: A solis ortus cardine, adusque terrae limitem, Christum canamus principem, natum Maria virgine. Beatus auctor seculi, servile corpus induit, ut carnem carne liberans, ne perderet quos perdidit. Clausa parentis viscera, celestis intrat gratia, venter puelle bajulat, secreta quae non noverat. Domus pudici pectoris, templum repente fit Dei, intacta nesciens virum, verbo concepit filium. Gloria tibi domine, qui natus es de virgine, cum patre et sancto spiritu, in sempiterna saecula. Deze hymnus werd ook reeds op Kersmis gebruikt. Een andere hymnus, dagelijks in deze dagen gebruikt was: Coelum coruscans intonet, tellus resultans personet, infernus hians ululet, humanitasque jubilet. etc.

IV. Octava Stephani.
XI. III. Octava Scti Johannis.
II. Octava innocentium.
XIX. Nonas. Vigil.

In vigilia epiphaniae intrant domini chorum cum cappis, si dominica non fuerit, si vero dominica albis vestibus incedent et legentur VI lectiones de natali domini, in hac die non cantatur Psalmus pro defunctis.

In Epiphania domini per omnia sicut in circumcisione.

Infra octavam epiphanie II virides cappe ad chorum et V çandele ante altare erunt. Sacerdoti, diacono, subdiacono amictus cum aurifrigio, cetera indumenta secundum placitum custodis.

In octava epiphanie ad chorum II virides cappe, rubra sacerdoti. Vesperas et matutinas facient subdiaconi secundum voluntatem eorum, in IX lectione cantatur.

In octava epiphaniae. Si hec dies in dominica evenerit subdiaconi facient processionem in cappis sericis, post nonam deponet custos feretrum scti Pontiani de loco suo et circumdabit pallio et ponet supra altare ejus et apostolorum et ante feretrum ponet tres libros deargentatos cum manutergio et duas candelas. Et super principale altare ponentur sex libri deargentati et pallium episcopi Godefridi et due candele et septem ante altare, et sonante ultima campana dantur singulis subdiaconis singule cappe et ipsi sibi prouideant de candelis. Dantur etiam IIII sacerdotibus IIII casule et quinto cappa nigra cum thuribulo optimo, et duobus pueris, due candele, et ita ornati incedent omnes ante altare scti Pontiani et illi IIII sacerdotes suscipient feretrum de altari et interim cantetur r. *Vir iste* et layci cantent laudes suas. Praeterea subdiaconi perficient vesperas et compl. secundum voluntatem eorum et magna campana ad compl. sonabit. In matut. ad initium due virides cappe, ad chorum nigra, rubra sacerdoti et puero uno, accenduntur candele ante chorum et eaedem cappae erunt in missa et in sec. vespera. Ad missam sacerdoti amictum aurifragium cum alba, diacono casula alba, dalmatica nigris manipulis, subdiacono atra et croceum subtile.

In secunda vespera reportatur feretrum scti Pontiani a quatuor sacerdotibus precedente sacerdote cum thuribulo et duobus pueris cum candelis, cantatur r. *Justum declarabit.* hoc fiat ante missam post Psalmum. Si hoc festum in dominica evenit feretrum scti Pontiani ad processionem ante crucem fertur precedentibus tribus pueris cum thuribulo et candelis.

Hoc idem erit de scta Agnete et due candele in festo Pontiani et Agnetis super altare nec in nocte nec in die exstinguentur et interim exstinguetur candela de lucerna.

VIII.	VIII.	Epiphania Domini *a*).
	VII.	
XVI.	VI.	Octava circumcisionis domini.
V.	V.	
	IV.	
XIII.	III.	
II.	II.	
	Idus.	Octava Epiphanie.
X.	XIX.	
	XVIII.	Mauri abbatis, de hoc cantabitur, si opus fuit.
XVIII.	XVII.	Marcelli pape, de hoc omni feria cantetur.
VII.	XVI *b*).	
	XV.	Prisce virginis, de hoc omni feria cantetur.

a) Dan zong men de sequentia: Festa Christi omnis christianitas celebret, quae miris sunt modis ornata cunctisque veneranda populis. Per omnipotentis adventum atque vocationem gentium etc., welke ook op de octava gebruikt werd, waarop men tevens de herinnering van Pontianus, wiens overblijfselen in den Dom vereerd werden, vierde. Bij de vesperen zong men den hymnus: Hostis Herodes impie, Christum venire quod times, non arripit mortalia, qui regna dat celestia. Ibant magi qua duxerat, stella sequentes previa, lumen requirunt lumine, deum fatentur munere. Lavacra pueri gurgitis, celestis agnus attigit, peccata quae non detulit, nos abluendo sustulit. Novum genus potentiae, aquae rubescunt ydriae, vinumque jussa fundere, mutavit unda originem; en gedurende de geheele octava: Jesus refulsit omnium, pius redemptor gentium, totum genus fidelium, laudes celebret dragmatum, quem stella natum fulgida, monstrat micans in aethera, etc. Na de octava Epiphaniae tot purificatio Mariae zong men bij het completorium: Corde natus ex parentis, ante mundi exordium, alpha et o cognominatus, ipse fons et clausula, omnium quae sunt, fuerunt, quaeque post futura sunt, saeculorum saecula, o beatus partus ille, virgo cum puerpera, edidit nostram salutem, feta sancto spiritu, et puer redemptor orbis, os sacratum protulit, saeculorum saeculis, etc.

b) Later vierde men dien dag de herinnering aan Antonius abbas en zong dan bij de mis: Alme confessor, et professor fidei, triplicis aggressor, lucte et evictor. Heremi possessor, Pauli successor, legis dilatator, miserorum consolator, virtutum sator, egrorum curator, etc.

XV.	XIV.	
IV.	XIII.	Fabiani et Sebastiani mart.
	XII.	AGNETIS virginis [1]) *a*).
XII.	XI.	Vincentii martyris.
I.	X.	
	IX.	
IX.	VIII.	CONVERSIO PAULI *b*).
	VII.	Policarpi martiris.
XVII.	VI.	Juliani episcopi et confessoris.
VI.	V.	Octava Agnetis.
	IV.	
XIV.	III.	Aldegundis virginis.
III.	II.	Ignatii martiris.

FEBRUARIUS habet dies XXVIII, luna XXIX.

KL. Brigitte virginis, Severi episcopi.

---

1) Quotiescumque hoc festum b. Agnetis dominica die evenit corpus ejus a duobus presbyteris ad processionem ferebatur precedentibus tribus pueris cum thure et candela.

a) Dan zong men de sequentia: Laus sit regi gloriae, cujus formam gratiae, solis splendor obstupescit. In ortos ecclesiae, lilia colligere, tanquam sponsus dum processit. Ecce Agnes invenitur, et inventa colligitur, lilium de lilio. Annulo cujus munitur, et in sponsam eligitur, regi regis filio. Cujus fervens in amore, mundum spernit cum decore, blandimentis nec tormentis, emollita judicis, etc. Bij het completorium: Agnes virtutum cellula, placens deo puellula, flagrat amore domini, nec nubere vult homini. Quae praeco cum muneribus, contempto dum nil agitur, inducta lupanaribus, capillis nuda tegitur. Per angelum cum lumine, munitur dei famula, quo pavefacta numine, inventa cedit tremula. Hinc martyr Agnes ducitur, et ignibus injicitur, quibus non usta gladio, de mundi migrat stadio. Mox virgo cum celestibus, agnum secuta niveum, suos arcet a flexibus, et incitat ad gaudium. Sit Deo patri gloria, sit nato, sit paraclyto, Agnetis pro victoria, in sempiterna saecula.

b) Bij de mis vindt men als sequentia: Dixit Dominus ex Basan, convertam, convertam in profunda maris. Quod dixit et fecit, Saulum ut stravit, Paulum et statuit. Per verbum suum incarnatum, per quod fecit et saecula, etc.

XI. IV. Purificatio Scte Marie [1] a).

1) *In purificatione* in altare et ante altare, sacerdos, diaconus et subdiaconus, in choro et ante chorum, per omnia fiet sicut in circumcisione domini, sed candele de corona non accenduntur in matutinis. Si septuagesima in purificatione scte Marie evenerit, officium de purif. tam nocte quam die fiet. In vespera et ad matutinas duo an. de LXX *alleluia audivi* et *Hymnum cantate*. In vespera sonantur due campane et ad compl. due. Super altare due candele et VI libri deargentati vel deaurati et scrinium beati Wyronis cum alio scrinio et tabula et pallium episcopi Godefridi, VII candele ante altare, III in majoribus candelabris, I in choro de tribus libris cere. Ad chorum purpure cappe, ad r. virides, sacerdoti nigra et optimum thuribulum. In matutinis mutantur cappe secundum voluntatem custodis, et accenduntur candele ante chorum. Post tertiam convenient omnes canonici in chorum beati Martini et ante gradum erit mensa cooperta manutergio ubi ponuntur candele et sacerdos in cappa serica benedicet candelas, ad quas habebit aquam benedictam cum incenso. Post benedictionem candelarum provisores incipiunt antiph. *Lumen ad revelationem* et statim custos paratus erit cum ministris suis et dabit episcopo, si praesens fuit, candelam de libra et dimidia. Si non, decanus recipit pro eo candelam de libra cere. Dabit etiam unicuique canonicorum candelam de libra cere, vicariis de dimidia libra, aliis in sanctuario vel in tertio choro stantibus tertiam partem libre, et octo ministris et tribus carpentariis episcopi cuique tertiam partem libre et cuique puero decimam partem libre. Campanariis et duobus in coquina, et duobus in cella et puero custodi dormitorii dat custos secundum voluntatem suam.

Et solempnis processio in cappis sericis ad sanctam Mariam majorem et ibi dicta collecta omnes revertentur, nisi episcopus ibi missam celebrare voluit, tum canonici sancte Marie remanebunt cum episcopo, alii revertentur. Interea accenduntur candele de corona et de scutella erea et candele de duabus trabibus, et in tribus candelabris majoribus, que exstinguuntur post processionem.

In hac die providebit custos ut plenarius, in quo depictus est Symeon cum puero, ante ostium in fine monasterii, quem accipiet sacerdos in manibus dum incipit a. *sit benedictus*. Ad missam sacerdoti detur casula episc. Godefridi, diacono dalmatica cum margaritis, subdiacono rubrum subtile. Si infra LXX evenerit subdiacono et diacono nigre casule.

a) Op dezen dag werd, na de benedictio candelarum, de mis gevierd met de sequentia: Concentu parili hic te Maria, veneratur populus, teque piis

XIX.	III.		
VIII.	II.		
	Nonas.	Agathe virginis *a*).	
XVI.	VIII.	Blasii martyris.	
V.	VII.	Helene regine, Vedasti et Amandi.	
	VI.		
	V.	Ansberti episcopi et confessoris.	
	IV.	Scolastice virginis.	ob. bonus Theodricus
	III.		de Randenrode [1]).
X.	II. *b*).		
	Idus.		

---

colit cordibus. Generosi Abrahe tu filia veneranda, regia de Davidis stirpe genita. Sanctissima corpore, castissima moribusque omnium pulcherrima, virgo virginum. Letare mater et virgo nobilis, Gabrielis archangelico quae oraculo credula, genuisti clausa filium, etc. Bij de vesperen gebruikte men den hymnus: Quod chorus vatum venerandus olim, spiritu sancto cecinit repletus, in Dei factum genetrice constat, esse Maria. Haec Deum celi, dominumque terrae, virgo concepit peperitque virgo, atque post partum meruit manere, inviolata, etc.

a) Bij dezen feestdag zong men: Mens stupescit dum patescit, Agathae martyrium, Dona minas et feminas, reputat fictitium, suffert ictus et afflictus et ligni supplicium, mamma tosta et extorta, horrescit flagitium, etc.

1) Bonus Theodricus de Randenrode major prepositus traiectensis, qui de consensu decani et capituli instituit officium qualiter in Epiphania stella ducetur et in palmis ymago Christi in asino equitabit et in ascensione domini dicta ymago adscendet, deputans rectori dicti operis pro labore XII maldos siliginis et XXIV amas cerevisie perpetuo de prepositura administrandas. Item idem praepositus legavit ecclesie nostre redditus duorum annorum prebende sue ad comparandos reditus in dictis festivitatibus inter presentes canonicos distribuendos ut eo frequentius dictis festivitatibus intersint. In cujus anniversario dantur due libre de domo et area prepositure sicut consuetudo est dari in anniversario singulorum prepositorum.

b) Op dezen dag vierde men den feestdag van St. Dorothea met de sequentia bij de mis: Hortum regis gloriae, celebris memoriae, es ingressa, Dorothea. Bene tecum agitur, Jesus tibi loquitur, veni, veni, sponsa mea, etc.

XVIII.	XVI.	
VII.	XV.	
	XIV.	Juliane virginis.
XV.	XIII.	
IV.	XII.	
	XI.	
XII.	X.	Galli confessoris.
I.	IX.	
	VIII.	CATHEDRA Scti Petri [1]).
IX.	VII.	Vigil.
	VI.	MATHIE apostoli [2]).
XVII.	V.	
VI.	IV.	
	III.	
XIV.	II.	

MARTIUS habet dies XXXI, luna XXX.

III.	KL.	
	VI.	
	V.	
	IV.	
XIX.	III.	
VIII.	II.	
	Nonas.	Perpetue et Felicitatis.
XVI.	VIII.	
V.	VII.	
	VI.	
XIII.	V.	

---

1) Si in dominica XL evenerit hore de apostolo et domin. sonante prima cantentur. Si in capite jejunii evenerit prima missa de apostolo cantatur et secunda missa de apostolo apud sctum Petrum cantatur. Et post VI sicuti mos est, in chorum scti Martini conveniant sicut in capite jejunii dictum est, si autem infra XL evenerit, missa mortuorum, psalmus cum litania dicantur, et vigilia.

2) In hac die per omnia fiet sicut dictum est de cathedra scti Petri.

II.	IV.	Gregorii pape [1]) *a*).
	III.	
X.	II.	
	Idus.	
XVIII.	XVII.	
VII.	XVI.	Gertrudis virginis.
	XV.	
XV.	XIV.	
IV.	XIII.	Benedicti Abbatis, de hoc sancto Benedicto sicut de sancto Gregorio cantetur. Si in dominica, collecta tantum de eo dicatur.
	XII.	
XII.	XI.	
I.	X.	
	IX.	
IX.	VIII.	ANNUNCIATIO b. Marie [2]) *b*).

1) In hac die omnes hore de sancto Gregorio cantentur. In matutinis, nocturnis an. lectiones dicantur laudes de scto, Missa de XL. tr. *Beatus vir.* Secunda vespera et completorium de sancto Gregorio dicatur. Si vero in dominica evenerit ad vesp. an. *Beatus Gregorius*, ad matut. an. *Gratias tibi*, ad processionem III r. Ad introitum unum r.

a) De herinnering aan Gregorius werd volgens het *Diurnale* bij den vesper gevierd door het Ant.: Alto parentum sanguine, Gregorius Italiae, eluxerat e finibus, ut magni solis radius. Bij het *magnificat:* gloriosa sanctissimi, solemnia Gregorii, toto corde catholica, suscipiat ecclesia, cuius doctrina annua, per mundi splendet climata. Bij het lof: Gregorius vigiliis, confectus et jejuniis, etsi marcebat corpore, ex spe vigebat animae, etc. Bij den tweeden vesper zong men: O pastor apostolice, Gregori beatissime, tuo posce precamine, incrementum ecclesiae, tuo rigate dogmate, et defensate opere. Bij het *magnificat:* Exultet omnis spiritus, in Gregorii laudibus, cuius beatum virum, ad supernum collegium, jam evexisti conditor, nobis clemens sis adiutor.

2) In quacunque die festum b. Marie evenerit de ipsa vigiliae cantentur. Si autem infra ebdom. palmarum vel Paschalem ebdom. evenerit, in sabbato palmarum solempne de ea fit officium et missa de jejunio non cantatur. Vigilie missa mortuorum cantatur.

	VII.	
XVII.	VI.	Resurrectio domini.
VI.	V.	
	IV.	
XIV.	III.	
III.	II.	

APRILIS habet dies XXX, luna XXIX.

	KL.	Anastasii pape, Marie egyptiace.
XI.	IV.	
	III.	Eustachii confessoris.
XIX.	II.	Ambrosii episcopi. duplex festum.
VIII.	Nonas. [1]).	

---

b) Bij dit feest zong men bij de mis de sequentia: Ave Maria, gratia plena, dominus tecum virgo serena, benedicta tu in mulieribus, quae peperisti pacem hominibus, et angelis gloriam, etc. en gebruikte de beide hymnen: Ave maris stella, Dei mater alma, atque semper virgo, felix coeli porta, sumens illud ave, Gabrielis ore, funda nos in pace, mutans nomen Eve, etc. en: Sit Christi porta pervia, referta plene gratia, transitque rex et permanet, clausa ut fuit per saecula, etc.

1) Sciendum est quod in adventu regis vel imperatoris, cum ecclesiam beati Martini intraverit, superiorem vestem ipsius custos maioris habebit. Item episcopus tenetur mittere sacramentum ante festum Pasche in custodiam majoris ecclesie, decanis et sacerdotibus distribuendum, per custodem majoris ecclesie sive per suum vicarium et per nullum alium. Item quicunque sacerdos ante Pentecosten afferre neglexerit, si postea venit, custodi X sol. solvet. Item cuicunque decano sacramentum dederit, par caligarum vel V solidos ipse decanus custodi dabit. Item sacerdos cum recipitur custodi VI denarios dabit vel bonum caseum. Quum novus eligitur episcopus vestes ejus sunt majoris custodis et pallium suum curiale, quum venit de curia regis; dabit etiam campanario tunicam et famulo dormitorii similiter. Quando novus eligitur praepositus dabit campanario tunicam et famulo dormitorii similiter et sic faciet decanus. Quando canonicus noviter percipit prebendam prima dies est duorum campanariorum, secunda custodis dormitorii, tertia duorum pistorum. Rogabit etiam scolaribus totius civitatis licentiam ludendi.

XVI.	VIII.	
V.	VII.	
	VI.	
XIII.	V.	
II.	IV.	
	III.	Leonis pape.
X.	II.	
	Idus.	
XVIII.	XVIII.	Tiburcii et Valentiniani.
VII.	XVII.	Maximi martiris.
	XVI.	
XV.	XV.	Petri et Hermogenis martirum.
IV.	XIV.	
	XIII.	Ursinarii episcopi.
XII.	XII.	
I.	XI.	
	X.	Gaii pape et martiris.
	IX.	Georgii martiris.
	VIII.	
	VII.	Marci evangelistae, duplex festum [1].
VI.	VI.	
	V.	
XIV.	IV.	
III.	III.	
	II.	

1) *Marci Euangelistae* duplex festum. Litania major. Si hoc festum in Paschali die evenerit, duo vexilla et tria scriniola eburnea et theca sancti Pontiani et scte Agnetis portentur. Quacunque autem die infra paschalem ebdomadem evenerit, processio sicut in die Pasche; cum cappis sericis convenient et deferuntur vexilla et reliquie. Si hoc festum dominica aliqua fuerit, solempnis processio, sicut superius dictum est, fiat. Si vero profesta die omnes hore de apostolo dicantur. Post v. ant. *confitemini*, officium de litania. Sed in alleluia de resurrectione post missam convenient omnes canonici nudis pedibus, vexillis et reliquiis, processio ad sanctam Mariam majorem ibit.

MAIUS XXXI dies, luna XXX.

KL. PHYLIPPI et JACOBI [1]).
VI.
XIX. V. Inventio sancte crucis [2]) *a*).

---

1) Si hoc festum in sabbato paschalis ebdomadis evenerit, nihil de apostolis nisi collecta ad vesp., ad matut. et ad missam dicatur; si autem in octava Pasche evenerit festum ipsorum in secundam feriam disspensatem differatur et tunc solempniter celebretur. Si autem dominica alia inter pascha et adscensionem evenerit, de apostolis, non de resurrectione cantetur. Si autem in diebus rogationum, processio in albis vestibus fiat. Si autem vig. adscensionis prima missa de vigil., II de apostolis cantetur. Si autem in adscensione fuerit disspensatem festum usque in sextam feriam differatur et tunc solemniter celebretur.

2) *Inventio scle crucis.* Super altare pallium episc. Godefridi et III libri deargentati et due candele et V candele ante altare. Ante chorum III pallia cum leonibus. Sub organo unum in pulpito et unum in tertia parte chori. In altare ante chorum tres libri et due candele et duo pallia propria. Super altare ligneum ponitur viride pallium et retro lignum cooperietur alio pallio, et desuper ponitur scrinium beati Wyronis, supra quod ponitur aliud scrinium cum tabula vel angelus cum cruce et duo optimi libri. Ante scrinium beati Wyronis ponantur duo euangelia cum osse et auro fabricata inter que ponitur lignum domini. Ad primas vesperas IV candele. Ad chorum due nigre cappe vel virides cappe episc. Godefridi, ad r. virides, nigra sacerdoti intrinsecus viridis et una puero. Et convenient omnes canonici ad primas vesperas et in die ad missam. Ad compl. sonantur due magne campane. Officium ad missam: *Nos autem gloriari oportet*, primum alleluia: *dulce lignum*, secundum: *Surrexit pastor bonus.* Sequentia: *Laudes Christo.* Ad hanc missam datur sacerdoti amictus cum aurifrigio et casula alba absque aurifrigio, diacono dalmatica cum margaritis, subdiacono rubrum subtile. Si hoc festum dominica die evenerit, de s. cruce celebratur et secundum all. *surrexit past. bon.* Si autem in adscensione evenerit dispensatem hoc festum in VI feriam differatur et tunc solempniter celebretur. Si vero in diebus rogationum fuerit, processio in albis vestibus fiet. Si in VI feria post adscensionem venerit, omnes canonici ad ecclesiam maiorem in I vesp. venient et vesp. de adscensione dicent.

a) Op het feest van de h. Kruisvinding werd dus als sequentia gebruikt:

VIII. IV.
III. Godelarti.
XVI. II. Episc. Johannis ante portam Latinam *a*).
V. Nonas. WIRORIS conf. duplex festum [1]) *b*).

Laudes Christo redempti, voce modulemur supplici. Omnis in hac die rerum natura jubilans, personet immensas filio Dei gratias. Jam nostri concives, celestis sanctuarii milites. Ordines noveni, in vestra nos adunate gaudia. Hymnite nunc superi, pariter resonate inferi. Et omnis in domini spiritus gratuletur cuesi, qui hominis causa, Deus homo nascitur, et fragili carne se deitas occulens, probra sustinuit patiens. Virtutibus, signis ut Deus emicuit et corporis nostri necessitate fruens verus terrigena claruit. Ab hoste tentatus, non est agnitus neque divinitas patuit. Ars artem delusit donec veteris nodum piaculi secuit. In ara crucis hostiam se pro nobis Christus obtulit, Deo patri morte sua nostra mortificans crimina. Jam Christus victor baratro populato mortis principe vinculato, ab inferis pompa regreditur nobili. Haec est dies quae illuxit, post turbida regni Aethiopum tempora. Christus in qua resurrexit, ultra victurus cum carne quam sumpsit de Maria virgine, Qui ovem cum gaudio patri quam perdiderat humero revexit suo. Bij den eersten vesper zong men: O vere digna hostia, per quam fracta sunt tartara, redempta plebs captivata, redit ad vitae praemia. Consurgit Christus tumulo, victor redit de baratro, tyrannum trudens vinculo, et reserans Paradisum, etc. Bij den tweeden vesper: Salve crux sancta, salve mundi gloria, vera spes nostra, vera ferens gaudia, signum salutis, salus in periculis, vitale lignum, vitam portans omnium. Te adorandam, te crucem vivificam, in te redempti, dulce decus seculi, semper laudamus, semper tibi canimus, per lignum servi, per te lignum liberi, etc.

a) Bij de mis behoorde de sequentia; Verbum Dei de Dei natum, quod nec factum nec creatum, venit de celestibus. Quod videt hoc attrectavit, hoc de coelo reseravit, Johannes hominibus, etc. Bij den vesper de hymne: Exultet coelum laudibus, resultet terra gaudiis, apostolorum gloria, sacra canunt solemnia, vos secli justi judices, et vera mundi lumina. Votis precamur cordium, audite preces supplicum, etc.

1) In altari ponuntur due candele et pallium cum leonibus et tres libri nigri et VII candele ante altare, ad chorum nigrae cappe, ad r. virides sacerdoti rubra cappa et puero cappa et thuribulum argenteum. Ad compl. magna campana, in matut. accenduntur candele ante chorum. Ad missam

VIII.
XIV. VII.
II. VI. Gordiani et Epymachi.
V.
X. IV. Nerei, Achillei et PANCRATII [1]) *a*).

---

sacerdos, diaconus et subdiaconus, amictus cum aurifrigio et crocea casula, diacono et subdiacono secundum placitum custodis. Si hoc festum in dominica evenerit hore et missa de confessore, sequentia: *Victime*. Si in diebus rogationum fuerit nigris cappis discalceati ad processionem incedant. Si in vigilia adscensionis hore de confess. missa de vigil. Si in die adscensionis nichil de eo.

b) Dat ook het feest van Wyro met bijzondere plegtigheid gevierd werd, kan ons niet verwonderen, daar zijne overblijfsels in den Dom vereerd werden. Verg. MOLANUS, *Natales*, p. 87. De hier bedoelde sequentia was: Victime Paschalis laudes, immolent Christiani. Agnus redemit oves, Christus innocens patri, reconciliavit peccatores. Mors et vita duello, conflixere mirando, dux vitae mortuus, regnat vivus. Dic nobis Maria, quid vidisti in via. Sepulcrum Christi viventis, et gloriam vidi resurgentis. Angelicos testes, sudarium et vestes. Surrexit Christus spes mea, precedit suos in Galileam. Credendum est magis soli Marie veraci, quam Judaeorum turbe fallaci. Scimus Christum surrexisse a mortuis vere, tu nobis, victor, rex miserere. Bij den vesper gebruikte men den hymnus: Iste confessor domini sacratus, etc.

1) Si hoc festum dominica eveniet, nihil de his sanctis in ecclesia b. Martini nisi collecta dicetur. Si in diebus rogationum fuit, processio in albis vestibus fiet. Si in vigilia adscensionis hore de sanctis, missa de vigilia dicetur, sonante prima. Et ad sctum Bonifacium cantetur missa de dedicatione et postea fiet processio in albis vestibus. Si autem in die fuit nichil de sctis cantetur, nulla processio fiat ad sctum Bonifacium in vesperis et in matut. Sed cum ipso die processio eandem ecclesiam intravit, solito more, sicut fit in omni adscensione, dicto ibidem v. *Crucifixum*. Provisores chori alta voce incipient Alla.: *vox exsultantis*. Si vero in vigilia pentecostes fuit, omnes hore de sctis dicentur, processio ad sctum Bonifacium ad I vesperas et ad matut. ibit., ad missam non ibit. Si vero in Pentecosten fuerit, canonici scti Petri, scti Johannis et scte Marie ad majorem ecclesiam in vesp., in matut. et in missa erunt. In die in processione alleluia *vox exultantis* cantabitur sicut in adscensione Domini est. Si autem in II feria Pentecostes evenit primam vesperam conventus trium

	III.	SERVATII episc. [1]).
XVII.	II.	
VII.	Idus.	
	XVII.	
XV.	XVI.	
IV.	XV.	
	XIV.	
XII.	XIII.	
I.	XII.	
.	XI.	
IX.	X.	
	IX.	
XVII.	VIII.	Urbani pape.
VI.	VII.	
	VI.	
XIV.	V.	
III.	IV.	
	III.	
XI.	II.	Petronille virginis.

---

ecclesiarum ad majorem ecclesiam faciet. Matut. vero et missa et II vespera ad sct. Bonifacium. Non tamen de dedicatione sed de ipso sancto cantetur.

a) Dit feest van den h. Pancratius werd vooral in de St. Salvators-kerk, als stichtingsdag, gevierd, waar zijne overblijfsels waren. MOLANUS, *Natales*, p. 91. De sequentia bij de mis gebruikt, was: Honoremus hodiernum diem, regnum quo supernum, petiit Pancratius, solis veri cetu junctus, et sanctorum laude functus, perenni sacratius, de Trojanis ortum duxit, cuius vita mundo luxit, ex patre Clodoveo, etc. De vers en het Halleluia hierboven opgegeven heb ik niet gevonden.

1) Si hoc festum in dominica evenerit collecta tantum de hoc sancto dicatur, si autem in diebus rogationum fuerit, domini in albis vestibus et calceati ad processionem venient. Si in vigil. adscensionis evenerit omnes hore de sancto, missa de vigil. cantetur. Si vero in vigil. Pentecostes omnes hore de sancto, missa de vigil cantetur. Si in die pentecostes nichil de eo cantetur.

JUNIUS habet dies XXX, luna XXIX.

	KL.	Nicomedis martiris.
	IV.	Marcellini et Petri [1].
VIII.	III.	
XVI.	II.	
	Nonas.	BONIFACII et Sociorum [2].
	VIII.	
XIII.	VII.	
II.	VI.	Medardi conf.
	V.	Primi et Feliciani mart. de his plenum officium sed non in dominica die.
	IV.	
X.	III.	Barnabe apostoli. plenum officium.
	II.	ODULPHI confessoris [3] *a*).
VII.	Idus.	

1) Ornatur altare ante chorum duobus palliis et III libris et manutergio et II candelis. Si hoc festum in vigiliam adscensionis evenerit omnes hore de sanctis, ad matut.: *Te Deum laud.*, missa de vigilia cantetur. In adscensione nihil de iis dicatur. Si in dominica post adscensionem collecta de eis dicatur.

2) Si hoc festum in vigiliam Pentecostes evenerit, omnes hore de sanctis dicantur. Congregatio omnium ecclesiarum ad ipsorum ecclesiam ibit ad vesp. et ad matut., non ad missam. Missa vero de vigil. dicetur. Si vero in pentecosten fuit, processio ad majorem ecclesiam, non ad sct. Bonifacium ibit. Ipso autem die in processione dicto v. *crucifixum in car.*, alleluia: *vox exultantis* ab omni conventu in eadem ecclesia cantetur. — Si vero in secunda feria pentecostes evenit, conventus trium ecclesiarum vesp. I. in majori ecclesia faciet. Matut., missam, secund. vesperam ad Sct. Bonifacium, non tamen de sanctis sed de Sancto Spiritu cantetur. Si autem in octava pentec. evenit congregatio ceterarum ecclesiarum, si ad eccles. sancti Bonifacii ire voluerit, non tamen conventus majoris ecclesie ibit.

3) Quidquid superius de sancto Bonifacio diximus hoc de sancto Odulpho teneatur. Corpus vero ejus a duobus sacerdotibus ad processionem feratur et alleluia *juravit Dominus* a conventu cantetur.

a) De h. Odulph was in de St. Salvator begraven, zie MOLANUS, *Natales*, p. 115, en de lessen in het *Breviarium*.

	XVIII.	
XVI.	XVII.	Viti et Modesti, de sanctis cantetur.
IV.	XVI.	
	XV.	
XII.	XIV.	Marci et Marcelliani, de his cantetur.
I.	XIII.	Gervasii et Prothasii. De his omni feria cantetur.
	XII.	
IX.	XI.	
	X.	*a*).
XVII.	IX.	Vigil. scti Johannis [1]).
VI.	VIII.	NATIVITAS sancti Johannis baptiste [2]) *b*).

a) Het was de feestdag decem milium martyrum, waarbij men de sequentia gebruikte: Digne recoluntur digni, Christi martyres benigni, portitores sacri signi, sancti decem millia. Ex terrestribus celestes, fiunt crucifixi testes, spernunt terrenorum vestes, fulti Dei gratia, etc.

1) Si festum hoc infra ebdomadem s. trinitatis evenerit in vigil. ejus hore de s. trinit, missa vero de vigil. dicatur. In nocte novem lectiones legantur. Super altare et ante altare et in choro per omnia erunt sicut in circumcisione domini, et ornatum erit altare ejus in fine monasterii tribus libris et pallio et duabus candelis et chorus ejus tribus palliis et ibidem cantabitur missa de vigil.

2) Ad vesper., ad matut. et ad missam sicut in circumcisione domini.

b) Op dezen feestdag gebruikte men bij de mis de sequentia: Sancti Baptiste Christi praeconis, solemnia celebrantes moribus ipsum sequamur, et ad vitam quam predixit, asseclas suos perducat. Devoti te sanctissime hominum amice Jesu Christi flagitamus ut gaudia percipiamus, etc. Wijders werd de hymnus gezongen: Ut queam laxis, resonare fibris, mira gestorum, famuli tuorum, solve polluti, labii reatum, sancte Johannes. — Nuncius celso, veniens olympo, te patri magnum, fore nasciturum, nomen et vitae, seriem gerendae, ordine promit. — Ille promissi, dubius superni, perdidit prompte, modulos loquelae, sed reformasti, genitus perempte, organa vocis, etc. en bij het completorium: Praeco praeclarus sacer et propheta, regis eterni paranymphus almi, voxque clamantis domino potenter, dirige callem. — Qui redemptorem digito monstrasti, rite tollentem, scelus omne mundi, intimans agnum, pietate cunctum, solvere mundum. — Angelus cum tu, vocitaris alti, jura for-

VII. LEBUINI [Radbodi et Adelberti] confess., de sanctis cantetur.
XIV. VI. Johannis et Pauli.
III. V. Septem dormientium, de sanctis cantetur.
IV. Benigni martiris [1]) *a*).
XI. III. PETRI et PAULI *b*).
II. Commemoratio sancti Pauli *c*).

JULIUS habet dies XXXI, luna XXX.

XIX. KL. Fidei, spei et caritatis vig.
VIII. VI. Processi et Martiniani martirum *d*).

---

mantem flagita tonantem, quatenus sacris sociemur astris, arce polorum. Hocque tu praesta, genitor superne, nate superni, dator ac redemptor, spiritus rector, tribne precamur, omne per aevum.

3) Hic leguntur IX lectiones. Ornatur etiam altare ejus tribus libris et pallio et manutergio et ibidem celebratur missa de vigil. et conventu. In vesp., in matutin. et in missa per omnia fiet sicut in festo s. Wironis.

a) Over dezen Benignus zie MOLANUS, *Natales sanct. Belgii*, p. 130 verso. Zijn marteldood onder Aurelianus vindt men in het *Breviarium* in de lessen op dezen dag. Zijne overblijfselen werden in den Dom bewaard.

b) Bij den vesper werd de hymnus gezongen: Aurea luce et decore roseo lux lucis omne perfudisti saeculum, decorans celos inclyto martirio, hac sacra die, quae dat reis veniam. — Ianitor celi doctor orbis pariter, judices seeli, vera mundi lumina, per crucem alter, alter ense triumphans, vitae senatum laureati possident, etc. Als sequentia werd gebruikt: Petre summe Christi pastor, et Paule gentium doctor, ecclesiam vestris doctrinis illuminatam, per circulum terrae precatus adjuvet vester, etc.

c) Bij de mis gebruikte men de sequentia communis apostolorum: clare sanctorum, senatus apostolorum, princeps orbis terrarum, rectorque regnorum, etc.

d) Op dezen dag werd volgens het *Missale* Visitatio Mariae herdacht, gevierd met de sequentia bij de mis: Veni praecelsa domina, Maria tu nos visita, aegras mentes illumina, per sacra vitae numina. Veni salvatrix saeculi, sordes aufer piaculi, in visitando populum, pene tollas

V. TRANSLATIO Thome apostoli [1]).

XIV. IV. TRANSLATIO scti Martini [2]) *b*).

---

periculum etc. Bij den eersten vesper zong men den hymnus: In Mariam, vitae viam, matrem veram viuentium, pie venit, qui redemit, peccata delinquentium. — Gressum cepit, cum concepit, Maria multum properans, visitavit, confortavit, Elisabeth compatiens. — Salutatur, inflammatur, Elisabethe filius, inaudita, fiunt ita, de dono sancti spiritus. — Impregnata, gravidata, fit mater olim sterilis, infans datus, nondum natus, exsultat Christo jubilus. — Servit maior, gaudet minor, Maria fert solatium. Visitatis, praeparatis ad spiritum propheticum. Bij het completorium zong men: O Christi mater celica, fons vivus, fluens gratia, lux pellens cuncta scismata, Maria deo proxima. — Ex motu veri luminis, transivit in monticulis, virgo juvare vetulam, de precursore gravidam, etc. Gedurende de acht naastvolgende dagen zong men bij het *magnificat*: Ampla fertur humilitas, servitutis celeritas, de virgine jam praegnante, de salvatore seculi, redemptore piaculi, Elisabeth orante. Larga confertur gratia, cum honorum constantia, major subest minovi, adscendit in obsequium, ac jocundum solatium, haec domina praecursori, etc.

1) IX lectiones leguntur, vesp. de apostolis cantentur. In matut. IX lect. legentur. In missa sequentia et credo cantetur *a*).

a) Eene bijzondere sequentia wordt bij de mis van dezen dag in het *Missale* niet opgegeven.

2) Ad vesp. ad compl., ad matut. et in missa sicut in die Pentecostes.

b) De translatio scti Martini was een der hoofdfeesten. Dan vinden wij als sequentia: Ave summa presulum, eya o Christi gemma meritis inclyta, virtute lucida. Nos audi tua festa colentes annua, mundo celebria. Alme pater, vox nostra te cantat, laude sonora. Tu pro nobis, spes nostra, Martine, Deo supplica. Te Asia notum in Europa, laudat omnis et Africa, gemma celi fulgidissima. Te Gallia, te patrem Francia, tua supplex ac Fresia, colit te fide catholica. Cecis das viam, mutisque loquelam, tu nos adjuva. Mundans immunda, qui fugis daemonia, nos hic libera. Qui suscitator triuum mortuorum fueras laxa nostre mentis vincula. Qui infirma jam curasti corporum plurima, sana nostre mentis vulnera. Qui Christum tua chlamide partita, tectum videras nocte secumda, Fac prece tua, criminum ut solvat nobis debita Christi gratia. Laus tua Christus erat, quem tota semper mente

V.	III.	
	II.	Octava apostolorum. De apostolis cantatur, si in dominica evenerit IX lectiones de eis legentur.
XIII.	Nonas.	
II.	VIII.	Kiliani martiris.
	VII.	
X.	VI.	Septem fratrum.
	V.	Translatio Benedicti abbatis.
XVIII.	IV.	
VII.	III.	Margarethe virginis et Mildrade *a*).
	II.	
XV.	Idus.	Plechelmi confessoris, divisio apostolorum *b*).
IV.	XVII.	
	XVI.	*c*).
XII.	XV.	[Frederici episcopi].
I.	XIV.	

---

colebas, hunc pro nobis implora. Quae lapsis remedia tribuat praestans culpis veniam, hoc precibus impetra. Lux super te effulsit angelica, dum libas mistica, nos per te protegat Christi dextera. Mortis metam qui tuis predixeras, nil mortem trepidans a morte animae tu nos libera. Trajecti te chorus flagitat, o Martine, presulem cum clero Deo commenda. Per tua nos ut suffragia mereamur perfrui jam tecum luce superna. Amen. Dat dit lied ook meer gebruikt werd, bleek ons vroeger.

a) Op dezen dag vind in de sequentia: Margaretha fulgens et inclita, carne spreta vitat illicita vitiorum, Decus morum, flos pulcritudinis, fons ortorum, manna dulcedinis attrahentis, etc. Mildrada werd vooral te Deventer herdacht, MOLANUS, p. 146.

b) De sequentia was: Celi enarrant gloriam Dei filii verbi incarnati, facti de terra coeli. Haec enim gloria soli domino est congrua, Nomen est cujus magni consilii angelum, etc.

c) Op dezen dag vierde men de herinnering van den h. Alexius met de sequentia: Haec est dies digna cultu, in qua de mundi tumultu, Dei fruiturus vultu, conscendit Alexius. Regi mentis repugnantem, legem membrorum calcantem, quem et hostem superantem, traxit Dei filius, etc.

XIII.
IX. XII. Praexedis virginis.
XI. MARIE MAGDALENE [1] *a*).
XVII. X. *b*).
VI. IX.
VIII. JACOBI apostoli *c*).

---

1) *Marie Magdalene.* In hoc festo ornatur templum et altare sicut ornatum fuerat in Pascha. In vesp. et in matut. per omnia sicut in Pascha. — Ad processionem veniunt omnes canonici in cappis sericis. Si autem dominus episcopus praesens fuit, habebit septenarium ordinem tam in processione quam in missa. Convivium omnibus canonicis dabit. Sermonem post euangelium ad populum faciet et in secunda vespera suscipietur.

a) Op den dag v. Maria Magdalena zong men bij de mis: Laus tibi christe, qui es creator et redemptor idem et salvator, celi terre maris, angelorum et hominum, quem solum Deum confitemur et hominem, qui peccatores venisti ut salvos faceres, sine peccato peccati assumens formulam, quonim de grege ut Chananeam, Mariam visitasti Magdalenam, etc. Wijders zong men den hymnus: Votiva cunctis orbita, lucis triumphat gratia, quum scandit astra vernula, Maria Christi fulgida. — Calcans beata luridam, secli ruentis machinam, ardore sancti spiritus, ignes subegit lubricos. — Haec sacras Jesu lacrimis, plantas rigavit intimis, tersit capillis osculans, vitae tenebras expians, etc.

b) Later vierde men op dezen dag de translatio trium regum in Coloniam met het lied: majestati sacrosancte, militans cum triumphante, jubilet ecclesia. — Hic versetur laus in ore, ne privetur cor sapore, quo degustat gaudia. — Novam parit virgo prolem, novum monstrat stella solem, currunt ad presipia. — Reges magi et non vagi, se praesagi gaudent agi, stellae luce previa, etc.

c) Op dezen dag zong men de sequentia: Gaudeat Hispania totaque Germania, jubilet in domino, De triumpho nobili, Jacobi apostoli, Compostella condito, etc.; en den hymnus: Dum poli spera volvitur, nobis novum exoritur, sidus anniversario, de Jacobi martyrio. — Clarent festa celebria, per quae monstrat historia, quali virtute preditus, apostolus sit inclytus. — Hic decollatus hodie, succedit thronum gloriae, felicem libans calicem, hostem devicit pernicem, — etc. Bij het lof zong men de antiph.: Auctori celebres, pangat pia concio laudes, alternique chori, Jacobi famulentur honori, etc.

XIV. VII. *a*).
III. VI.
V. Pantaleonis martiris [1]).
XI. IV. Felicis, Simplicii.
XIV. III. Abdon et Sennes.
II. Hermani confess.

AUGUSTUS habet dies XXXI, luna XXIX.

VIII. KL. AD VINCULA PETRI.
XVI. IV. Stephani pape, de hoc omni feria cantatur.
V. III. Inventio S. Stephani prothomartiris.
II.
Nonas. Oswaldi regis, de hoc omni feria cantatur et in VI feria cruces portantur.
II. VIII. Sixti pape, de eo omni feria cantatur.
VII. Donati episcopi et martiris, similiter et in VI feria portentur cruces *b*).

---

a) Op dezen dag vierde men de gedachtenis van de h. Anna met de sequentia: Testamento veteri, Anna fuit genita, et de stirpe regia, haec matrona nobilis, diu fuit sterilis, in magna tristitia, cui fructum contulit, et sic luctum abstulit, divina clementia, etc.

1) Hic poterit incipi historia *in principio*, si in dominica evenerit et per IIII ebdom. cantabitur.

Nota quod de his suprascriptis sanctis, videlicet Processo et Martiniano, VII fratribus, Benedicto, Plechelmo, Praxede, Pantaleone, Felice et soc. de his omni feria cantatur sed non in dominica. Sancte Margarete et Mildrade, Frederici, Abdon et Sennes de his sanctis omni feria cantatur. Urbani autem et Pantaleonis festa si in sextam evenerint feriam, horae de sanctis, missa de sancta cruce et cruces portentur.

b) Op het feest der transfiguratio domini, dat op dezen dag werd gesteld, vinden wij als sequentia in het *Missale* opgegeven: Laudes Deo dicat per omnia, voce jubila, mater nostra ecclesia. Pro elapsa celitus, ad nos voce divinitus, magnifica gratia, etc. Als hymnus zong men: O nata lux de lumine, Jesu redemptor seculi, dignare clemens supplicum, laudes precesque sumere. — Qui carne quondum contegi, dignatus es pro perditis, nos membra confer effici, tui beati corporis. — Prae sole vultu

X. VI. Ciriaci et sociorum, de his omni feria cantatur *a*).
V.
XVIII. IV. LAURENTII MART. Ad vesp., ad compl., ad matutin. et in missa per omnia sicut in die scti Wironis *b*).
VII. III. Tiburcii mart, omni feria cantatur.
II.
XV. Idus. Ypoliti mart et aliorum. Similiter omni feria cantatur *c*).
IV. XIX. Werenfridi confess. De hoc IX lectiones leguntur.

---

flammeus, ut nix amictu candidus, in monte dignis testibus, apparuisti conditor. — Laudes tibi nos canimus, eterne regum rex deus, qui trinus semper rector es, per cuncta regnans secula.

a) Als sequentia is opgegeven: Gloriosi Cyriaci martiris triumphum, voce canamus consona, qui juxta domini praeceptum, tortores non timuit corporum, etc.

b) Dit feest werd gevierd met de sequentia: Laurenti David magni martyr, milesque fortis. Tu imperatoris tribunal. Tu manus tortorum cruentas, Sprevisti secutus desiderabilem atque manu fortem, etc. De hymnus bij den vesper was: En, martiris Laurentii, armata pugnavit fides, nam morte mortem diruit, ac semet impendit sibi, — Fore hoc sacerdos dixerat, jam Sixtus affixus cruci, Laurentium flentem videns, crucis sub ipso stipite. — Desiste decessu meo, fletum dolenter fundere, praecedo frater, tu quoque, post hoc sequeris triduum. — Extrema vox episcopi, prenunciatrix gloriae, nil fefellit, jam dies praedicta palmam praestitit. Bij het completorium zong men: Conscendat usque sidera, celique pulset limina, vox atque cantus omnium, te Deum collaudantium. — Adest namque festivitas, et dies venerabilis, in qua coelum pro meritis, Laurentius ingressus est. — Qui superatis ignibus et impiis tortoribus, saevis devictis hostibus, nunc gaudet in celestibus. — Ipse dignetur dominum, rogare clementissimum, ut ab eternis ignibus, nos solvat et daemoniis. De abdij van Oostbroek stond onder zijne bescherming en in den Dom had hij een kapel en altaar.

c) Men gebruikte hierbij als sequentia: Martyris Hyppoliti patroni, festa colamus, a quo Laurentius beatus custodiae mancipatus suae, strictus est vinculis, qui cujusdam captivati gemitu lumine privati visum dedit oculis, Hippolitus adhuc paganus, hoc viso fit christianus, vanis relictis idolis, etc.

Missa de vig. b. Marie ante altare ipsius dicatur post VIII Kal Septembris proxima dominica.

XVIII. Assumtio scte marie [1] *a*).

XII. XVII. Arnulfi episc.

I. XVI. Octava scti Laurentii, de eo cantatur.

XV.

IX. XIV.

XIII. *b*).

---

1) In hoc festo ornatur chorus sanctae Mariae V palliis ante altare, II cum albis leonibus. Retro altare uno, ex utraque parte duo. In altare pallium sancti Petri et III libri deargentati et II candele super altare, una ante altare. Ad chorum due virides cappe episcopi Godefridi. Ad r. due alie virides, sacerdoti una, puero una. Altare beati Martini ornatum erit, sicut in festo scti Johannis. Ad vesperam sonantur due campane et II ad compl. Prima vespera, tertia et sexta et secunda vespera ante altare ipsius cantatur, et erunt due candele in arcubus super altare, quae incenduntur in vesp., in matutinis et in missa. In matutinis accenduntur candele ante chorum. Custos dat cappas secundum voluntatem suam. Per totam octavam ipsius erunt V candele ante altare et una in choro. Psalmus pro defunctis non cantatur. In octava providebunt duo domini choro et dat custos vestimenta secundum voluntatem suam. In matutinis candele ante chorum non accenduntur.

a) Bij Maria hemelvaart gebruikte men de sequentia: Congaudent angelorum chori gloriose virgini. Quae sine virili commixtione genuit filium, qui suo mundum cruore medicat, etc. Bij den vesper: O quam glorifica luce coruscat, stirpis Davidicae regia proles, sublimis residens virgo Maria, supra celigenas aetheris omnes. — Tu cum virgineo mater honore, angelorum domino pectoris aulam, sacris visceribus casta parasti, natus hinc deus est corpore Christus. — Quem cunctus venerans orbis adorat, cui nunc rite genu flectitur omne, a quo nos petimus, te veniente, abiectis tenebris, gaudia lucis. — Hoc largire potest luminis auctor, natum per proprium flamine sancto, quod tecum nitido vivit in aethere, regnans et moderans saecula cuncta.

b) Op dezen dag herdacht men later Bernardus abbas, en zong men de sequentia, Jam regina discubuit, sedens post unigenitum, nardus odorem obtulit, Bernardus tradens spiritum. Dulcis reginae gustui, fructus sui maturitas, dulcis ejus olfactui, nardi Bernardi sanctitas, etc.

XVII. XII.
VI. XI. Timothei et Simplicii, Oct. s. Mar. *a*).
X. Vigil.
XIV. IX. BARTHOLOMEI APOST. *b*).
III. VIII. Gregorii episc. Traiectens. Omni feria cantatur.
VII. Hoc poterit incipi historia: *Si bonus* et cantetur per tres ebdomades. Sciendum est quod ubicunque incipienda est aliqua historia, non leviter ea nocte de sanctis cantetur, nisi sit festum.
XI. VI. Rufi martiris.
XIX. V. Augustini episc. *c*). Hermetis martyris. Omni feria cantetur, IX lectiones.
IV. DECOLLATIO SANCTI JOHANNIS BAPT. *d*).
VIII. III. Felicis et Audacti, omni feria cantetur.
II. Paulini episcopi.

SEPTEMBRIS habet dies XXX lunae XXX.

KL. Egidii abbatis. De hoc omni feria cantatur et cruces, si in VI feria venit, portentur.

---

a) Op de octaven van Maria hemelvaart zong men: Ave praeclara maris stella, in lucem gentium Maria divinitus orta. Euge Dei porta, quae non aperta, veritatis lumen, ipsum solem justitiae indutum carne ducis in orbem, etc.

b) De sequentia dan gebruikt was: Eija Christo cantica, nostra sonat musica, vocum per discrimina etc. Bij den vesper zong men den hymnus: Laudibus dignis, resonemus hymnis, additus coelis, domino fidelis, civis elatis meritis beatus, Bartholomaeus. — In die cetus, modulare letus, vocibus festis jubilans canoris, gloriae sanctum, recolens triumphum, Bartholomaei. — Honoris sedem, gemebundus aedem, hostis antiquus, fugiens iniquus, tristis abscedit, querulusque cedit, Bartholomaeo etc.

c) Hierbij vinden wij de sequentia: Interni festi gaudia, nostra sonet armonia. Quo mens in se pacifica, vera frequentet sabbata. etc.

d) Bij de mis zong men: Psallite, regi nostro, psallite, psallite, psallite prudenter, nam psalterium est jocundum, cum cythara, etc. Bij den vesper en het completorium den hymnus: Praeco praeclarus, etc.

V. IV.
III. Remacli episcopi.
XIII. II.
II. Nonas.
VIII.
X. VII. Euorcii episcopi. De hoc sicut de sancto Egidio
VI. Nativitas sancte marie. In hoc festo per omnia fiat sicut in assumtione *a*).
XVIII. V. Gorgonii martiris, de hoc omni feria cantatur.
VII. IV. Ogeri confessoris.
III. Porti et Iacincti, omni feria cantatur.
XV. II.
IV. Idus. Felicissimi martiris.
XVIII. Exaltatio sancte crucis. Per omnia fiet sicut in Inventione sancte crucis, sed in prima vesp. crux non exponitur, quod nec ad vesperas nec ad missam canonici aliarum ecclesiarum veniunt, et providebit unus dominus choro. Et exponentur due virides cappe ad chorum *b*).

---

a) Op Maria's geboorte wordt als sequentia opgegeven: Stirpe Maria regia procreata, regem generans Jesum. Laude digna angelorum sanctorum. Et nos peccatores tibi devotos, intuere benigna, etc. Bij den vesper zong men, Maria mater domini, aeterni patris filii, fer opem nobis omnibus, ad te confugientibus. — Deum de Deo genitum, tu genuisti filium, qui non habet initium, in te sumsit exordium — Celum terramque qui regit, in te formatus exstitit, quem mundus totus non capit, in tuo ventre jacuit. — Deus et homo nascitur, unus et Christus colitur, Jesus redemptor omnium, salvator atque gentium. — Hunc nobis nasci profuit, a morte nos eripuit, pro nobis ipse mortuus, et nos per illum vivimus. Op den volgenden dag zong men bij de mis ter herinnering aan Adrianus: Leticios ista dies letissima festa reducit, quo superis mixtus dux Adrianus ovat. Impiger ille quidem monitis accessit amicis, nec trepidat vitam post habuisse suam. etc.

b) Op het feest der kruisverheffing gebruikte men als sequentia: Laudes crucis attollamus, nos qui crucis exsultamus, speciali gloria. Dulce me-

	XVII.	Nicomedis martir.
	XVI.	Hic poterit incipi historia: *peto domine* et cantatur per duas ebdomadas.
	XV.	LAMBERTI EPISC. In quacunque ebdomade hoc festum evenerit in eadem IIII tempora erunt.
IX.	XIV.	
	XIII.	
XVII.	XII.	
VI.	XI.	MATHEI APOST.
	X.	Mauricii et sociorum ejus *a*).
XIV.	IX.	Tecle virginis [1]).
III.	VIII.	Conceptio b. Johannis.
	VII.	Firmini episc.
XI.	VI.	Justine virginis.
XIX.	V.	Cosme et Damiani mart., omni feria cantatur.
	IV.	
VIII.	III.	MICHAEL ARCHANG. [2]) *b*).

---

los, tangat celos, dulce lignum, dulci dignum, credimus melodia, etc. Bij den vesper zong men den hymnus: Salve crux sancta, salve mundi gloria, vera spes nostra, vera ferens gaudia, signum salutis, salus in periculis, vitale lignum, vitam portans omnium. — Te adorandam, te crucem vivificam, in te redempti, dulce decus seculi, semper laudamus, semper tibi canimus, per lignum servi, per te lignum liberi, etc.

a) Hierbij vinden wij de sequentia: maiestati sacrosancte, militans cum triumphante, jubilet ecclesia, de triumpho thebeorum, et salute peccatorum, horum suffragia, etc.

1) Nota quod in his tribus diebus praescriptis, scti Lamberti episc. scti Mathei et Mauricii prima missa dicetur de sanctis, secunda de IV temporibus. Ita videlicet si aliquis istarum dierum in quatuor tempora evenerit.

2) Ornatur altare ipsius pallio et duabus candelis et desuper in V arcubus erunt quinque candele. Ad chorum et in altari beati Martini per omnia fiet sicut in festo beati Petri et Pauli.

Nota quod post exaltationem scte crucis proxima dominica incipienda est historia: *peto* et cantatur per duas ebdomadas. Et post festum scti

II. Jeronimi presbyteri.

Hic poterit incipi historia: *adaperiat* et cantatur per IV ebdomadas ad compl. Hymnus: *Jesus salvator* a).

Michaelis: *adaperiat*. Et ab hac die usque ad adventum domini ymnus ad compl. *Jesus Salvator*.

b) Het feest van den aartsengel Michael werd bijzonder gevierd. Bij de mis zong men de sequentia: Summi regis archangele Michael, intende quaeso nostris precibus, te namque profitemur esse, supernorum civium principem. Tu deum obsecra pro nobis, ut mittat auxilium miseris, principalis est potestas a domino tibi data, peccantes salvificare animas, etc. Bij den vesper zong men den hymnus: Christi sanctorum, decus angelorum, auctor humani generisque rector, nobis eternum, tribue benignus, scandere regnum. — Angelum pacis Michael ad istam celitus mitte rogitamus aulam, nobis ut crebro veniente crescant, prospera cuncta. — Angelus fortis Gabriel ut hostem, pellat antiquum volitet ab alto, saepius templum veniens ad illud, visere nostrum. — Angelum nobis medicum salutis, mitte de coelis, Rafael ut omnes, sanct aegrotos, pariterque nostros, dirigat actus. — Hinc dei nostri genitrix Maria totus et nobis chorus angelorum, semper adsistat simul et beata, concio tota. — Praestu hoc nobis deitas beata, patris ac nati pariterque sancti, spiritus cujus reboat in omni, gloria mundo. Bij het completorium zong men: Tibi Christe splendor patris, vita ac virtus cordium in conspectu angelorum votis voce psallimus, alternantes concrepando melos damus vocibus. — Collaudamus venerantes omnes coeli milites sed praecipue primatem coelestis exercitus, Michaelem in virtute conterentem Sabulon, etc.

a) Op dezen dag vindt men de sequentia: Salve pater, flos doctorum, salve flos decusque morum, o flos, heremique cultor, rosa pudicitiae, magne scriba sacrae legis, praeco, rhetor summi regis, tecta pandis, nuda tegis, regula justitiae, etc. Wijders zong men van dezen dag tot aan den advent bij het completorium den hymnus: Jesu Salvator seculi, verbum patris altissimi, lux lucis invisibilis, custos morum pervigil. — Tu fabricator omnium, discretor atque temporum, fessa labore corpora, noctis quiete recrea. — Te deprecamur supplices, ut nos ab hoste liberes, ne valeat seducere, tuo redemptos sanguine. — Ut dum gravi in corpore, brevi maneamus tempore, sic caro nostra dormiat, ut mens soporem nesciat. — Sit Christe rex piissime, tibi patrique gloria, cum spiritu paraclyto, et nunc et in perpetuum.

Het kan hier mijne bedoeling niet zijn, de opgaven te laten volgen van de Missen, die het geheele jaar door gelezen werden, van de vesperen, de getijden en lessen, die in gebruik waren, zoo als die ook in het *Liber ordinarius* volgen. Evenmin om de overige sequentien en liederen op te geven, op enkele zondagen en andere vierdagen in gebruik, zoo als die in het *Missale* en *Breviarium* voorkomen, slechts moge het medegedeelde eene voorstelling geven van den rijken liederenschat, eens in den Dom bij de dienst in gebruik, voordat het Missale romanum algemeen werd ingevoerd. Alleen de ter herinnering aan een bijzonder persoon, of aan een bijzonder feit bestemde, heb ik trachten aan te wijzen, uitvoerig genoeg om hunne waarde en strekking eenigermate te doen kennen, ook door dengenen die de gelegenheid mogt missen ze in hun geheel na te slaan. Nog enkele uittreksels voor de versiering der kerk en de kennis der dienst belangrijk, mogen hier volgen, betrekkelijk de viering van de heilige week en der hooge feesten.

Dominica in L. Esto mihi.

In IIII feria post complet.: (*benedictio cinerum*).

Faciet custos comburi ramos palmarum, qui remanserint in die palmarum praateriti anni.

In hac die et per omnes dominicas totius XL ponitur in altare pallium cum albis leonibus vel pallium magistri Euerardi. In hac die, si fuerit festum scte Agathe vel sancti Petri vel sancti Mathie, post III missa de festo cantetur. Post missam sicut mos est, sonetur. Post missam vero, sive sit festum sive non, convenient domini cum crucibus coopertis in chorum scti Martini et erunt ibi vestiti sacerdos, dyaconus, subdyaconus, acolitus. Sacerdos in cappa serica, dyaconus in alba et stola, subdiaconus in alba, acolitus in alba tenens cineres in manibus in scutella. Sed postquam omnes canonici convenerint benedicit sacerdos hos cineres et post benedictionem cinerum incipiet cantor: *immutemur* et accedunt canonici et accipient cinerem a sacerdote; et postea fiet processio ad sctum Bonifacium et ibi cantabitur r. *emendemus* et coll. dicetur. Demum fiet processio ad

sctam Mariam minorem et ibi cantabitur r. *Iubilate.* Finita processione cantabitur missa jenunii. In II vesp. hymnus *clarum decus* et an. *Thesaurisate* et post missam an. *vivo ego* dicatur.

De hier bedoelde hymnus is die, welke gedurende de vasten dagelijks gezongen werd: Clarum decus jejunii, monstratur orbi celitus, quod Christus auctor omnium cibis dicavit abstinens. Hoc Moyses carus Deo legisque lator factus est, Hoc Elya per aera, curru levavit igneo. Hinc Daniel misterium, victor leonum viderat, per hoc amicus intimus, sponsi Johannes claruit. Haec nos sequi dona Deus, exempla parcimoniae, tu robur auge mentium, dans spiritale gaudium. Vergel. hiervoren bl. 119. n°. 1.

Dominica in Ramis. Ponitur in altari pallium cum homunculis ant pallium episcopi Godefridl et exponuntur de custodia omnes cappe et crux optima cum ventilabris et rami palmarum et providebit custos ut sint frondes arborum in medio choro ante gradus. Providebit etiam ut sit exedra cooperta pallio in ecclesia beati Petri ante altare quod est ante chorum. Providebit etiam ut teneatur pallium cum ceruleis leonibus in hastis in eo loco, ubi pueri cantaturi sunt: *gloria laus.* Post tertiam convenient omnes domini cum crucibus optimis et cappis sericis, et benedictis ramis palmarum, fiet processio ad sanctum Petrum cum antiphonis et R. de eadem die compositis. Dicta collecta et cruce adorata, in ecclesia b. Petri, revertentur omnes cum hymno: *Magno salutis gaudio* et pueri cantabunt: *gloria laus*, in eo loco, ubi campanarii tenent pallium in hastis et stabunt ante crucem, quam portant duo sacerdotes, et post VI cantetur r. *Ingrediente.* Cum autem pervenerit processio ad fores ecclesie sacerdos incipiat a.: *Ceperunt omnes turbe*, et illi qui provident choro incipiant: *Benedictus dominus* et post primum versum cantetur: *gloria.* Finita processione cantetur officium. *Domine ne longe.* — Ad sextam ant.: *pueri Hebreorum* resp.: *ingrediente*, ad nonam ant.: *Osanna filio* resp.: *ingrediente.* In secunda vespera an.: *occurrunt turbe* r. *ingressus Pylatus.* Hoc responsorium dominus HARTBERTUS episcopus precepit ut, lecta passione, hic cantaretur, an.: *scriptum est.* Ad compl. ymnus *magno*

salutis gaudio ant.: *Osanna.* De hac ebdomade, quae maior intitulatur, quae nocte et die omni officio plena est, nec plus nec minus dici potest, quam quod sancti patres spiritu sancto repleti dixerunt: In hac ebdomade nullius festum celebratur, nullius mentio fit, nisi illius, qui est sanctus sanctorum *a*).

Feria IV incipient servi custodis ornare templum cortinis et palliis et ante vigilias deponent vela chori. Ad compl. non pulsatur campana et signum ligneum et ponitur candelabrum ante altare et similiter quoque ponuntur XXIV candele, quae accenduntur in matutinis et una in choro. Ex his candelis extinguuntur ad IX lectionem et IX resp. decem et octo, et in laudibus sex, et candela chori dum incipitur *benedictus.* Sic fiet in parasceve et in sabbato sancto.

In cena domini. In tertia hora diei faciet custos excuti ignem de lapide in presentia sacerdotis aut in armario aut in claustro, quem ignem sacerdos benedicet et quo igne accenditur candela ante altare et ante crucem, et postea ordinabit custos ampullas tres cum oleo olivae et duo manutergia de serico albo et duas cruces et duo thuribula et thus et duas candelas de tribus libris cere. In sexta autem hora diei, quando induit se episco-

---

a) De hier bedoelde hymnus was: Magno salutis gaudio, letetur omne seculum, Jesus redemptor omnium, sanavit orbem languidum. — Sex ante Pascha ferias, advenit in Bethaniam, ubi pie post triduum, resuscitavit Lazarum. — Nardi Maria pistici, sumpsit libram mox optimi, unxit beatos domini, pedes rigando lacrimis. — Post haec iugalis asinae, Jesus supremus arbiter, pullo sedebat inclitum, pergebat Hierosolymam. — O quam stupenda pietas, mira Dei clementia, sessor aselli fieri, dignatus auctor seculi. — Honor, decus, imperium, sit trinitati unicae, patri grato paracleto, per infinita saecula. De andere hymnus: Gloria, laus et honor, tibi sit Christe, redemptor, cui puerile decus, promsit Osanna pium. Israel es tu rex Davidis, et inclita proles nomine qui in domini rex benedicte venis, gloria, laus, etc. Het officium *dominus ne longe*, vindt men in het *Missale* fol. LVI. recto. Waar ook beide hymnen voorkomen bij de *benedictio palmarum*, terwijl de antiph. en resp. van dezen dag, hier vermeld, ook in het *Diurnale* aangetroffen worden.

pus solemnibus vestimentis, induat archidiaconus alba et stola, et subdiaconus alba, et duo pueri portent duas cruces cum cappis ante episcopum et duo pueri cum albis duas candelas et unus thuribulum, subdiaconus portet ordinem. Et sic procedunt ad ostium ecclesiae, ubi episcopus introducet penitentes. Postquam autem introduxerit episcopus penitentes et predicavit eis et penitentes cantant, precipiet custos sonare omnes campanas. Et statim induent se duo presbiteri, et VII diaconi et VII subdiaconi et VII acoluti solemnibus vestimentis, et custos sancti Martini praeparabit duobus presbiteris et tribus diaconis et tribus subdiaconis indumenta et duo thuribula. Et hi omnes procedent simul cum episcopo ad altare et in missa benedicetur oleum infirmorum et oleum sanctum et chrisma, secundum quod in Romano ordine habetur.

In hac etiam die coene domini, si episc. praesens non fuit, cum custos faciet excuti ignem sicut supradictum est, et dabit sacerdoti casulam, diacono dalmaticam, subdiacono subtile, et in tribus diebus, scil. in cena domini, in parasceue et in sabbato sancto providebunt domini choro ad matut. cum cappis nigris.

In hac die cene post prandium convenient canonici ad ecclesiam et benedicet sacerdos aquam, cum qua lavabuntur omnia altaria. Postquam autem lota fuerint altaria, procedent domini ad mandatum, quos precedent duo pueri cum duabus candelis et duabus crucibus et thuribulo, et sequitur dyaconus cum dalmatica et subdiaconus cum subtili, portans textum, in quo legat diaconus, et episcopus, si praesens fuerit, puerorum pedes lavabit. Dein omnium ecclesiarum canonicis dabit. Praepositus in mandato dominis serviet in vino et pomis et oblatis. Et ministri praepositi providebunt ut sit suspensum ibi pallium, quod recipient a custode, providebunt etiam ut sint ibi manutergia et mensalia et vasa ad serviendum dominis. Et in hac die in mandato pauperum consumit praepositus XXX solidos traiect. monete.

In parasceue. In hac die episc. missam cantabit, sepulcrum domini visitabit et crucem sepeliet et faciet custos excuti ignem

sicut in cena domini. In missa ad chorum dantur virides cappe, sacerdoti casula nigra, diacono et subdiacono similiter. Cooperitur altare solo manutergio, exponuntur etiam duo corporalia consuta filo lineo, quae ponuntur super manutergium, quae scindent duo sacerdotes, qui sunt induti alba casula, qui etiam cantabunt: *popule*. Completo officio expelluntur omnes laici de templo, quibus expulsis, dantur due stole duobus sacerdotibus, qui suscipiunt crucem et portant ante altare scti Martini et ibi sepulcro facto sepelitur et super sepulcrum ponitur pallium nigrum cum leonibus et due candele, una ad caput et una ad pedes, quae non exstinguuntur usque in diem resurrectionis, quando cantatur: *te Deum*.

In sabbato sancto pasche. Ponit custos candelam de centum libris cere ante gradum summo mane, in qua scribet magister scolarum annum incarnationis domini et cetera. — In hac die post horam diei tertiam, quandocunque placuit custodi, faciet excuti ignem de lapide, sicut in cena domini, et ornabit altare melioribus ornamentis, et ponitur in altare scrinium b. Wironis, super quod ponuntur duo libri et scrinium episc. Godefridi in medio et exponuntur omnes libri deaurati en deargentati et omnia scriniola et omnes cruces meliores. Post sextam autem horam diei, cum domino episcopo vel dominis placuit, faciet custos sonare signum ligneum et induet se episcopus alba et stola et cappa, quem ducent duo sacerdotes, induti alba et stola et casula, et in hac die quinarium ordinem habebit, et induet se diaconus solemnibus vestimentis et subdiaconus similiter, cui datur longa hasta cum ardenti candela et praecedent duo pueri cantaturi: *inventor rutili* [1]), et ita incedit versus occidentem, et ibidem incipiunt cantare pueri, *inventor* et cantando chorum intrant et versibus cantatis diaconus cereum benedicet *a*). Cereo benedicto legantur lectiones, cereus autem

---

a) De bij de *Benedictio cerei pasch.* gebruikelijke hymnus was: Inventor rutuli, dux bone luminis, qui certis vicibus, tempora dividis, merso sole chaos, ingruit horridum, lumen redde tuis, Christe fidelibus, in-

incensus non extinguetur. In hac die datur sacerdoti amictus cum aurifragio et cappa rubea vel nigra. Ad chorum viridis cappa et alie due ad lectiones et litaniam. Sed cum procedit processio ad fontem, primo ambulant duo acoliti cum ardentibus cereis, dein portantur due cruces et inter illas medium chrisma et postea duo thuribula, inter illa medium oleum sanctum. Post haec subdiaconus cum textu, dein sacerdos cum cappa rubea vel nigra. Et benedicto fonte et pueris baptisatis eo ordine revertantur quo venerint. In hac die canonici scti Salvatoris cum canonicis maioris ecclesiae legent lectiones et letanias cantabunt, et erit prima letania VII et secunda V et tercia III. Ad missam datur sacerdoti alba casula absque aurifrigio, diacono amictus cum aurifrigio et venetum subtile. Et pueris non dantur candele.

Sed si episcopus praesens est, episcopo dantur due candele de III libris cere, quas custos non recipiet.

Ad compl. ante altare tres candele, ex utraque parte due, et desuper due et VII candele in choro et III super ossea candelabra et III in maioribus candelabris, et pulsantur ad compl. due magne campane.

Summo diluculo ante lucem surgent campanarii et excitabunt dominos tam in dormitorio quam in domibus. Postquam autem convenerint, dantur due candele duobus pueris et cappa sacerdoti nigra, si episcopus praesens fuit, et due stole duobus sacerdotibus et thuribulum tertio puero cum incensu. Qui omnes procedent ad sepulcrum et duo sacerdotes cum stolis elevant crucem de sepulcro, tertius autem tenet thuribulum et, interposita antiph.: *Cum rex gloriae*, deferunt crucem ante altare scti Johannis. Interea sonantur omnes campane et remanet ibi

---

ventor rutuli dux. Quamvis innumero, sidere regiam, lunarique polum, lampade pinxeris, incussu silicis, lumina nos tamen, monstrans saxigeno, semine quaerere. Inventor. Ne nesciret homo, spem sibi luminis, in Christi solido, corpore conditam, qui dici stabilem, se voluit petram, nostris igniculis, unde genus venit. Inventor, etc.

crux usque dum matutine incipiunt. Et cruce ibi posita pulsantur matutine secundum consuetudinem. Interea exponuntur due virides cappe. Ad chorum rubre, sacerdoti alba vel nigra, puero veneta. Accenduntur tum omnes candele per totum monasterium, candele de corona et de scutella erea, in tertia lectione. In secunda autem lectione deferuntur due dalmatice cum stola et alba ad sepulcrum et tres cappe et tria thuribula. Post *gloria patri* tertii responsorii procedent duo pueri chori cum ardentibus cereis, et omnibus in medio choro stantibus, angeli et mulieres explent officium suum. Quo finito incipit chorus *Te deum*, et omnia reportantur quae apportata fuerant.

In die ad processionem, si episcopus praesens fuit, ornantur VII subdiaconi, VII diaconi et duo sacerdotes cum nigris casulis, et exponitur optima crux cum ventilabris; qui omnes ita procedent: Primo ambulant cruces cum ventilabris, deinde sequitur chorus ornatus cum cappis, deinde subdiaconi cum textis, post hos diaconi, postea archisubdiaconus et postea archidiaconus et post hos due cruces et inter illas sacerdos ornatus sacerdotalibus vestimentis, portans lignum domini. Et postea sequetur ipse Pontifex sandaliis et alba et cappa et mitra et baculo, quem ducunt duo sacerdotes.

Post processionem, dum ornatur episcopus melioribus ornamentis, dantur VII pueris VII candele et providebit custos ut sint tapeta posita retro magnum candelabrum. Et hi omnes ita procedent: primo VII pueri cum cereis, dein subdiaconi cum textis, dein diaconi, novissime episcopus cum duobus sacerdotibus, et stante episcopo supra tapeta versus ad chorum, diaconi ordinent se in dextra, subdiaconi in sinistra, et sumat ab illis osculum pacis, et dein procedant ad altare; facta confessione paratum erit thuribulum cum incensu. Postea ornetur pulpitum cum manutergio, ubi lecturus est diaconus euangelium, subdiaconus autem legat epistolam in fine chori ante pulpitum. Postea ornetur murus in dextra parte chori, ubi episcopus praedicaturus est populo cum palliolo, et postea sternantur tapetia et cortine ab altari ad illum locum. Accepta autem diacono

benedictione a pontifice, precedent eum duo pueri cum ardentibus cereis et inter eos puer cum thuribulo, quos sequitur subdiaconus cum cervicali, demum archidiaconus cum cereis, et lecto euangelio subdiaconus sumat textum et ita revertantur sicut incesserant. Postquam autem pontifex praedicavit, deferantur tapetia, cortine et pallium. In secunda vespera in novissima campana, induat se subdiaconus sicut fuerat in missa, et postquam omnes convenerint, primo procedent duo pueri cum cereis, deinde chorus, post hos duo pueri cum aqua benedicta, post hos duae cruces et inter illas subdiaconus cum textu, idem sacerdos cum cappa nigra, qui porriget aquam benedictam episcopo, et custos cum cappa et thuribulo, et ita procedent omnes ad locum ubi suscipiendus est episcopus. Quo suscepto revertantur sicut venerunt. Et erunt parati tot diaconi et tot subdiaconi quot fuerunt in missa, qui intrabunt chorum ad vesperam et ita procedent ad fontes sicut processerant ad processionem absque ligno domini. Chorum autem praecedent due candele. Si autem absens fuerit episcopus ita procedent. Primo due candele et chorus, post due cruces et inter illas subdiaconus, dein diaconus, demum sacerdos cum cappa, et ita per sex dies fiat. In Pascha, si episcopus praesens non fuit, dentur sacerdoti, diacono, subdiacono maiora indumenta similiter ad vesperas. Post vesperas autem reportantur omnia ornamenta et manebunt sex libri in altari deargentati et scrinium beati Wironis sive quod aliud scrinium cum tabula et pallium episcopi Godefridi.

Dominica I post Pascha: quasi modo. — Conveniant canonici scti Bonifacii ad processionem — *Dies rogationum feria II.* Post missam convenient omnes canonici in ecclesiam b. Martini et tunc fiet solempnis processio per veterem vallem — *feria III.* Convenient omnes canonici in ecclesiam scti Salvatoris et inde fiet processio usque ad sanctum Martinum et de scto Martino per veterem vallem usque ad sanctum Nycholaum et de scto Nycholao per novam fossam usque in ecclesiam scti Salvatoris. Et ea die convenient omnes canonici in ecclesiam sancti Martini et inde fiet processio per novam fossam versus

ecclesiam sancte Ghertrudis et inde procedent versus sanctum Jacobum et inde per plateam civitatis revertentur in ecclesiam scti Martini. His tribus diebus sacerdotes civilium ecclesiarum psalmum cum canonicis cantabunt, et in his tribus diebus rogationum portantur III nigra scrinia cum albis manutergiis et omnia vexilla et omnes teche cum reliquiis sanctorum et teca scti Pontiani circumsepta pallio.

In vigilia adscensionis. In altare ponatur pallium viride vel pallium episcopi Godefridi, due candele super altare, tres in majoribus candelabris, una in choro. Ad chorum virides cappe episcopi Godefridi vel purpure, due campane pulsabuntur ad vesp., et due ad compl. Super Psalm. a. *si diligeretis me* ymnus *Festum nunc celebre* ant. *Pater manifestavi.* Ad. compl. ymnus: *Jesu nostra redemtio*, ant. alleluia *adscendens Christus.* Ad matut. accenduntur candele ante chorum; officium noctis et diei notum est *a*).

a) De hier vermelde ant. en hymnen vindt men in het *Breviarium*: Festum nunc celebre magnaque gaudia, compellunt animos carmina promere, cum Christus solium scandit ad arduum, celorum pius arbiter. — Conscendit jubilans letus ad aethera, sanctorum populus predicat inclitum, Concinnit pariter angelicus chorus, victoris boni gloriam. — Qui scandens superos vincula vinxerat, donans terrigenis munera plurima, districtus rediet arbiter omnium, qui mitis modo transiit. enz. — Jesu nostra redemptio, amor et desiderium, Deus creator omnium. homo in fine temporum. — Quae te vicit clementia, ut ferres nostra crimina, crudelem mortem patiens, ut nos a morte tolleres. — Inferni claustra penetrans, tuos captivos redimens, victôr triumpho nobili, ad dexteram patris residens. — Ipsa te cogat pietas, ut mala nostra superes, parcendo et voti compotes, nos tuo vultu saties. — Gloria tibi domine, quod scandis super sidera, cum patre et sancto spiritu, in sempiterna secula. Bij de mis zong men vóór hemelvaartdag de sequentia: Mane prima sabbathi, surgens Dei filius, nostra spes et gloria, victo rege sceleris, rediit ab inferis, cum summa victoria, cuius resurrectio, omni plena gaudio, consolatur omnia, etc. Op den dag zelven: Summi triumphum regis, prosequamur laude, qui celi, qui terrae regit, sceptra inferni jure domino, etc.

In adscensione domini. Post III convenient omnes canonici totius civitatis in ecclesiam sancti Martini et fiet processio solemnis sicut in die Pasche. In II vespera hymnus: *vita sanctorum*, in euang. an. *ecce nunc palam.*

Synodus. In hac ebdomade (tusschen den eersten en tweeden zondag na Hemelvaartsdag) tenebit episcopus generalem Synodum. In hoc Synodo carpentarii dom. episcopi facient sedem episcopo cum VII gradibus, et hoc cum sumptu episcopi. Et providebit custos sedile maximum in medio monasterio, super quod sedebunt comites, et IV scampna ex utraque parte monasterii ubi sedebunt clerici. In prima die expelluntur omnes laici et faciet dom. episcopus sermonem suum ad clericos. In III et in IV feria cum laicis.

Feria VI. In hac die ornatur sanctuarium cortina et retro altare erit pallium episcopi Andree et ex utraque parte duo pallia cum albis leonibus et praeterea ex una parte pallium cum vaccis, et ex altera parte pallium cum pavonibus et praeterea duo pallia cum rubris angelis, demum in columpnis duo magna pallia cum albis leonibus *a*).

In vigilia Pentecostes. Circa horam nonam venient canonici scti Salvatoris ad majorem ecclesiam et facient officium presbiteri in lectionibus, diaconi in letania; cum qua letania procedent ad fontem, sicut incesserunt in sabbato Pasche. Et benedicto fonte ab episcopo vel a sacerdote similiter missam complebunt in ecclesia scti Martini, et ibi episcopus quinarium ordinem

---

a) Op de *feria VI post adsc.* zong men bij den vesper den hymnus: Vita sanctorum, decus angelorum, vita cunctorum pariter piorum, Christe qui mortis moriens ministrum, exuperasti. — Tu tuo laetos, famulos trophaeo, nunc in his serva, placidus diebus, in quibus sanctum, celebratur omnem, Pascha per orbem. — Pascha, quo victor rediens ab imo, atque cum multis aliis resurgens, ipse susceptam super alta carnem, astra levasti. — Nunc in excelsis dominus refulgens, et super celos Deus elevatus, inde venturus homo judicatus, denuo judex. — Corda tu sursum modo nostra tolle, quo patris dextra residens in altum, ne resurgentes facias in imo, praecipitari, etc.

habebit. Ad vesp. in altari per omnia fient sicut in sabbato sancto, sed virgatum pallium erit in altare.

In Pentecoste. Ad vesp. omnes canonici convenient ad maiorem ecclesiam in honorem sancti Spiritus congregati. Ad chorum cappe virides, sacerdoti nigra cappa vel alia, thuribulum optimum. In mat. accenditur trabs ante chorum et trabs in fine monasterii et in III lectione candele de corona. In *laudate* candele de scutella, officium noctis et diei notum est omnibus *a*).

In processione et in missa dom. episcopus septenarium ordinem habebit et convivium omnibus canonicis dabit et in vesp. suscipietur. In prima vespera et per totam ebdomadem ad omnes horas ymnus: *veni creator spiritus* cantatur et: *credo in unum* ad missam. Post compl. reportantur omnia ornamenta altaris in custodiam et remanebunt in altari sex libri deargentati et pallium episcopi Godefridi.

In octava Pentecostes. In hac die convenient ad processionem canonici scti Salvatoris et facient solempnem processionem in cappis sericis cum canonicis scti Martini.

Est quia mos quod singulis sextis feriis defertur lignum domini super altare ligneum ante chorum, quod erit ornatum pallio et manutergio. Dum autem defertur providebit custos ut sint ibi due candele et thuribulum cum incenso. Et dum illae duae candelae accenduntur cotidiana candela ante crucem exstinguetur. Providebunt autem duo campanarii ut sit ibi aqua in urna vel in alio vase quo sacerdos benedicet ligno domini.

Wij laten hier volgen de algemeene regelen omtrent de kerkelijke pligten der leden van het koor in den Dom en omtrent hunne houding bij de dienst:

---

a) Op Pinksteren gebruikte men bij de mis de sequentia: Sancti spiritus adsit nobis gratia, quae corda nostra sibi faciet habitaculum, expulsis inde cunctis vitiis spiritualibus, spiritus alme, illustrator hominum, horridas nostrae mentis purga tenebras, etc. De hymnus: Veni creator spiritus, is genoeg bekend.

Pulsatis seu motis cymbalis ad horas, omnes honeste cum religione chorum ingredimur. In ingressu vero cantori vel loco ejus propter reverentiam inclinamus, ingressi stallum nobis assignatum, accipimus et cum omni silentio divina psallimus. Non per chorum ambulare cuiquam installato licet, nisi serviat in officio officium peragendo. Si libro indigeat, scolarem pro eo mittat. Post primum versum tertii psalmi ad vesperas, primam, tertiam, sextam, nonam et completorium. vel post inceptum euangelium, vel cum IX lect. ad matut. leguntur post primum versum quarti Ps., qui prius in choro ingressus non fuerat, eadem hora nulli licet ingredi chorum; qui non fuit in choro ad vesp. ante *magnificat*, hoc est ante *in principio* vel ante *benedicamus*, vel per quinque Psalmos, non licet interesse completorio; qui non fuit in summa missa non licet interesse sextae vel nonae, quae incontinenti post summam missam cantatur. Secus si ex intervallo. Qui non fuit in prima, non licet interesse orationi. Pretiosa. Qui non fuit in compl. non licet interesse decantationi ant. post compl. Dominis sedentibus nulli licet ingredi chorum ex quacunque causa. Item dominis prostratis ad preces, nulli licet ingredi vel egredi chorum.

Dum legitur euangelium vel *magnificat* vel *benedictus*, *Pater noster* vel *credo in Deum*, nulli licet se movere de loco in quo est vel egredi vel ingredi, nisi aliquis celebret in officio divino, nec eodem tempore alicui cuiuscunque dignitatis sedere licet.

Item ab eo tempore quo celebrans dixit: *orate pro me peccatore*, usque quo incipitur *agnus Dei*, nisi tempore quo *sanctus* cantatur, pueri stabunt versi ad altare inclinantes; — nulli quoque ingredi vel egredi chorum licet.

Si Decanus, sedentibus dominis, vel praepositus vel episcopus accedat ad legendum lectionem vel versum cantandum, tam canonici, quam socii quam scolares omnes utriusque partis assurgent eunti et redeunti. Si vero canonicus ad idem incedat, scolares illius partis duntaxat assurgent eunti et redeunti.

Omnes horas et missam stantes peragimus, exceptis lectionibus prophetarum et epistolae, versibus gradualium et alleluia et

tractuum, dum per singulares personas cantantur, lectionibus et responsoriis ad matut, et ad vigilias.

Item per totum annum, quum nocturnus cantatur, ad principium cujuslibet horae genu flectimus et quotiens *pater noster* ad vesperas vel matutin, et horas legitur, prostrati quilibet loco suo jacemus. Ad vesp. post ant. ad *magnificat*, cum *kyrie eleison* dicitur, et ad matut. post ant. ad *benedictus* cum *kyrie eleison* dicitur, omnes canonici et installati prostrati jacent super formas superiores, secundum ordinem installationis sue usque dum collecta principalis dicta fuerit, quam dicet ebdomadarius stando in medio chori, pueri vero jacent prostrati, maioris stature se ponunt in loco inferiori et minoris in altiori loco chori, ita divisi ut se non contingant. Dicta collecta surgunt omnes et reponunt se quilibet in loco suo usque quo dictus sit psalmus pro defunctis, quo dicto stando iterum se prosternunt quilibet in loco in quo stetit, et sic manent prostrati usque dum collecta pro defunctis sit expleta. Ad horas vero primae, tertiae, sextae, nonae et completorio stamus, donec versiculo dicto *kyrie eleison* dicitur et tunc omnes se prosternunt sicut fit in matut. post ant. ad *benedictus*. Et sic jacent prostrati omnes, etiam ebdomadarius presbiter, usque in finem illius hore, et usque collecta pro defunctis sit expleta.

Ad missam vero animarum, quando nocturnus dicitur, vel primam missam etiamsi non sit animarum, cum due dicende imminent, et funus non est praesens vel dies memorie, ad quem canonici aliarum ecclesiarum venire solent, per totum annum, dicto *sanctus*, cum tyntinnabulum movetur ad elevationem corporis domini, omnes prosternunt se, quilibet in loco suo, et sic jacent prostrati usque dum dicitur *per omnia*, *oremus*, *preceptis* et tunc surgunt omnes. Diaconus et subdiaconus celebrantes etiam in locis suis se prosternunt. Ad summam vero missam dicto *sanctus* omnes prosternunt se super formas, scolares in medio chori sicut fit in matut. et vesp., et sic prostrati manent usque dum *pater noster* finitum fuit, et tunc surgunt et quilibet in loco suo se reponit, nisi fuerit dies sabbati, vel sequenti

die agitur memoria alicuius sancti et non nocturnus cantabitur, tunc enim ad summam missam aliquo tempore anni se non prosternunt.

Etiam cum dicitur pretiosa in conspectu cum incipitur *pater noster* omnes se prosternunt in locis suis et sic manent donec collecta sit finita. Dum etiam legitur in XL letania prosternunt se domini sicut in matut. super formas. Scolares vero coram recitatore letanie usque in finem. Dum etiam legitur *verba mea* et Psalm. ceteri in XL pro defunctis, cum *pater noster* incipitur, domini prosternunt se in locis suis, usque dum collecta ultima sit finita.

In rogationibus et sextis feriis et die cinerum dum cruces portantur, cum *kyrie eleison* dicitur, omnes se in locis suis prosternunt, usque dum collecta sit finita, sed ebdomadarius ad collectam surgit et etiam in medio ecclesie legit, qua lecta surgunt omnes.

Inter Pascha et Pentecosten genua non flectimus nisi in rogationibus, dum cappis nigris incedimus, alias non.

Quotiens horae incipiunt et genua non flectimus, ad orientem nos vertimus et quotiens ad missam vel ad horas vel ad psalmos *gloria patri* dicitur, ante et retro, hoc est primo ad orientem et proxime ad occidentem inclinamus conversi. Quotiens hymno dicto versum de trinitate dicimus, ad orientem inclinamus et ipso versu finito ad occidentem. Quotiens quis antiphonam incipit ante et retro inclinat.

Quotiens quis cantaturus versum Resp. incipit, surgit et ad orientem inclinat dum versum cantaturus incipit, et dum finivit versum ad occidentem inclinat. Lecturus lectionem ad matut. vel ad vigilias ante lectionem in medio chori ante et retro inclinat, et ita lecturus ad pulpitum accedit, cum lectionem legerit, eodem modo ante lectorium ante et retro inclinet. Et dum ad locum suum redierit, stans in stallo suo, ante et retro inclinet. Quotiens ant. vel sequent. allel., ymnus in choro cantatur vel in organis, quod expressam in se orationem continet, omnes ad orientem stantes nos vertimus et, illo finito, inclina-

mus ad orientem et occidentem, nisi sequantur versus de trinitate, tunc stantes manemus sine inclinatione usque in finem versus trinitatis et tunc inclinamus ante et retro, quales sunt de sancto Martino, *intercede*, etc.

Ad missam, cum *gloria in excelsis* incipitur, ad orientem nos vertimus et incontinenter inclinamus ante et retro. Cum vero dicitur: *adoramus te*, iterum vertimus ad orientem quo usque dicitur *tibi*, et tunc inclinamus ante et retro. Iterum cum dicitur: *suscipe deprecationem nostram* ad orientem convertimus usque dum dicitur: *miserere nobis*, et tunc inclinamus ante et retro. Dum euang. legitur nudis capitibus versi ad Diaconum stamus, et si legatur in ambone, cum dicitur: *gloria tibi*, *Domine*, ad orientem inclinamus, cum *credo in unum* inchoatur ad orientem convertimus, cum dicitur: *Precemur omnipotentem* ante et retro inclinamus, cum dicitur: *Et homo factus est* inclinamus ante et retro, et cum dicitur *adoratur* inclinamus ante et retro. Cum thurificatur a sacerdote ad *magnificat* et *benedictus* vel ab acolito post euang. inclinamus thurificanti et incontinenter ante et retro inclinamus, nobis inclinatis omni tempore reinclinamus. Cantori antiph. inponenti vel mandanti inclinamus. Incedentes per chorum vel ecclesiam ad aliquod officium vel ministerium efficiendum, semper ebdomadario stanti ad peragendum officium et cantori vel choro providentibus inclinamus. Transeuntes etiam ante episcopum, archidiaconum vel decanum nostrum inclinamus iisdem, uni tamen ex iis maiori duntaxat similiter inclinamus, dummodo sit in ea parte chori qua transitur. Quotiens per medium apud sancta sanctorum vel in choro, et non ante pulpitum, transimus, quod non licet nisi quis expleat aliquod officii, semper inclinamus ante et retro. Scolari tamen non licet transire per medium chori nisi post pulpitum et tunc inclinat ante et retro.

Cum ad oblationes ad altare accedimus, quam cito sancta sanctorum adscendimus, ante et retro inclinamus, similiter et descendentes ad dextram partem, sed descensuri ad sinistram inclinant ante et retro ante medium altaris. Et accedentes ad offerendum videant ne, antequam sancta sanctorum adscende-

rint, ad aliam partem chori accedant. Provisores chori stantes in medio, cum fecerint officium recessuri, retro inclinant. Nos descendentes in navi ecclesiae de choro, cum de gradibus descendimus, signo Salvatoris versus chorum inclinamus. Sic et ebdomadario et chori provisoribus inclinamus, ut supra dictum est. Cum osculamur ad pacem invicem inclinamus.

Si quis in praemissis excessibus vel inclinationibus deliquerit correctioni decani subjacebit, et decanus nullius consensum vel auctoritatem requirere habet.

Cum ex consuetudine vel stamus vel sedemus, genu flectimus vel ad orientem vel ad chorum convertimus, omnes sic equaliter faciemus. Nec licet alicui tunc aliter se habere, scilicet nobis stantibus non licet alicui genu flectere vel simile facere quod a nobis discrepet. Nobis etiam cantantibus vel legentibus non licet alicui aliis intendere studendo.

Non licet alicui aliquid officium facere in ecclesia capite cooperto.

Eindelijk voegen wij hier nog bij, wat omtrent de keus en de inhuldiging van den bisschop in den Dom wordt medegedeeld:

Electio episcopi traiectensis quamvis de jure communi ad capit. ecclesie nostre cathedralis pertineat et persecutio electionis et omnia pertinentia ad eandem, tum quia de jure communi archidiaconi assumi non possunt neque debeant, nisi de capitulo ecclesie cathedralis, idcirco archidiaconi civitatis et diocesis traiectensis, quamvis a capitulo nostro assumpti non existant, propter consuetudinem, quae in hoc praevaluit, eidem electioni interesse et vocari consueverunt. Praelati etiam et canonici capitulares ecclesiarum scti Salvatoris, scti Petri, scti Johannis, scte Marie, ut canonici ecclesiarum dictarum, non ut capitulum eidem electioni similiter interesse et suffragium praestare consueverunt; sed decanus cum capitulo nostro diem et locum electionis deputare et archidiaconos arnehemiensem, Daventriensem, Embricensem, et Aldenzalensem ad ecclesias suas nominatim

citare tenetur cum intimatione diei et loci, canonicos vero alios et praelatos et archidiaconos solum in ecclesiis traiectensibus generaliter habet ad electionem vocare cum intimatione diei et loci. Decanus vero noster et capitulum alios vocandos praedictos super assignationem diei et loci vel persecutionem electionis non habet requirere. In praestatione scrutinii vota expriment secundum ordinem dignitatum suarum praelati, alii canonici secundum tempus promotionis suae ad canonicatus et prebendas; voces omnium sunt aequales.

Postquam episcopus noster electus vel alias auctoritate apostolica assumptus, confirmationem electionis acceperit et ad ecclesiam traiect. accedit et possessionem episcopatus accipere voluit, triduo ante adventum suum decano nostro intimare debet, quo die et hora civitatem intrare voluit. Ad illam horam decanus noster omnes archidiaconos, decanos et canonicos omnium ecclesiarum civitatis traiect. ad nostram ecclesiam convocabit, qui convenient omnes in religione sua in choro nostro per hunc modum:

Campana episcopalis primo pulsabitur et tunc in suis ecclesiis convenient. Cum episcopus portas civitatis ingreditur tertio pulsabitur et tunc processio cum ventilabris et crucibus occurret episcopo usque occidentem cimeterii nostri versus pontem urbis vel ad introitum porte scti Petri et non ultra; et si episcopus consecrationem acceperit, ibi in pontificalibus comparebit et duo abbates in ornamentis abbatialibus, quod si consecratus non fuit, in religione sicut alius comparebit. Noster prepositus et decanus, alioquin duo ordinis praestantiores de ecclesiis, eum ducent, procedente processione, et duo acoliti cum cereis et tertius cum thuribulo procedent ante episcopum et duo cantores ecclesie nostre interponent R. *Martinus Abrahe* cum versu et pueri cum prosa *Euphonias*, usque dum veniatur in ecclesiam, et tunc ecclesia ponet se sicut consuetum est in medio ecclesie, et ibi praeparato loco orandi episcopus solus cum devotione prostrabit se in orationem, adstantibus ductoribus suis, et interponetur antiphon: *Dominus deus noster* de scto Martino,

acoliti dicent v. *ora pro nobis bta Maria* et episcopus dicet, si sacerdos fuerit, coll. de beato Martino. Quod si sacerdos non fuerit, decanus noster hoc faciet. Demum episcopus cum ecclesia, id est prelatis et canonicis, intrabit locum capitularem et producto libro evangelii et notariis, jurabit ante omnia juramenta quae episcopus praestare tenetur. Quo praestito decanus noster claves aule episcopalis, sigilla officialitatis, claves castrorum ecclesie et omnia per episcopum defunctum relicta ipsi episcopo ministrabit et exhibebit, et tunc incontinenter episcopus archidiaconos singulatim de suis archidiaconatibus investituram faciet et ipsi singulatim episcopo fidelitatem et obedientiam manualem promittent sub juramento, quod antiqui in feodationem et prestationem omagii suarum praepositurarum et bonorum imperatum temporalium per ignorantiam ignorabant. Si vero episcopus vel alius de mandatu suo collationem vel sermonem verbis latinis facere voluerit, illud potest in capitulo vel post. Deinde ductores primi episcopum in choro ecclesie nostre ducent et in cathedram episcopalem locabunt, et tota ecclesia more solito stabit in choro et cantores interponent hymnum: *Te Deum* et acoliti cum candelis et thuribulo stabunt in choro et ventilabra et cruces more consueto. Hymno dicto dicent acoliti: *dominus conservet eum et vivificet* et episcopus collectam pro pace ut primus. Dein ducetur ad aulam episcopalem per ductores suos, canonicis et clericis manentibus in ecclesia. Ipse vero episcopus nunc habet possessionem suam.

IV.

DE KERK.

Een beschrijving van den Dom te geven zal ik niet beproeven. Alleen wil ik hier mededeelen, wat ik omtrent den bouw der kerk en omtrent haren vorm gevonden heb. Toen Hendrik van Vianden begonnen was het koor te vernieuwen en men nu ook de kerk zelve verder herbouwen wilde, ontbraken daartoe spoedig de noodige middelen en langzaam ging de herstelling en herbouwing voort gedurende de 14e en 15e eeuw, zonder dat die zelfs in de 16e eeuw nog voltooid werd. Integendeel bleef de Dom voor een aanzienlijk gedeelte onvoltooid, omdat men de gelden niet bijeen kon brengen die er toe vereischt werden. Hoe moeijelijk dit ging en welke middelen men er toe aanwendde, vinden wij in een handschrift op het Provinciaal Archief van Utrecht, hetwelk de verschillende voorregten bevat aan de kerkfabriek van den Dom geschonken, om hare inkomsten te vermeerderen en de voortzetting van den bouw mogelijk te maken. Reeds in 1286 gaf de bisschop uitgebreide voorschriften ten behoeve der kerk: Cum venerabilem matricem ecclesiam nostram Traiectensem omnium ecclesiarum civitatis et diocesis Traiect. matrem primitivam prae nimia sui vetustate a fundamento omnino honorifice oporteat renovari nec ad ipsius aedificationem propriae sibi suppetant facultates, nisi piis adjuvetur fidelium elemosinis, ea propter — attentissime cum ipsa et pro ipsa clamamus, — rogantes, — quatenus-pias elemosinas et grata caritatis subsidia ad hoc liberaliter erogetis. Nullus ergo in tanto necessitatis articulo dives et pauper, se excuset, — sed unusquisque prout ei dominus donaverit de sua substantia ad aedificationem tantae structurae elemosinas suas transmittat. Vervolgens beveelt de bisschop aan zijne geestelijkheid nuncios ecclesiae nostrae praefatae, cum ad vos venerint, benigne et caritative in vestris ecclesiis et domibus recipiatis et plebem Dei vobis commissam diligenter moneatis ut

de bonis sibi collatis a Deo, ad tam pium opus velint liberaliter erogare; praecipimus nichilominus ut duos viros honestos fide dignos de subditis vestris super elemosinis obtinendis constituatis collectores, ipsi fideliter eas colligant, cum discretione recipiant et studiose reservent, ad certum diem et locum, quem exhibitor presentium, nuntius ecclesiae specialis vobis et eis nominaverit, una vobiscum integraliter et sine ulla deminutione reportent — si qui vero parochianorum vestrorum ipsas elemosinas non persolverint, — tales per censuram ecclesiasticam compellatis. — Volumus etiam ut in testamentis parochianorum vestrorum in extremis laborantium praecipue per vos promoveatur negotium ecclesiae memoratae secundum facultates cujuslibet in Deo decedentis. Daarna voegt hij er bij: nos vero ad confovendam et in Deo exhortandam devotionem, omnibus Christi fidelibus elemosinas ad structuram saepe dictae ecclesiae secundum facultates suas transmittentibus vel fraternitatem ipsius exponendam zelo fidei et devotionis suscipientibus annum unum quadraginta dies et carenam, peccata oblita, vota fracta si ad ea redierint, offensas patrum et matrum sine manuum iniectione, violentias, penitentias oblitas et male expletas, iuramenta in impetu facta et sine discretione mendacia vel vaniloquia ioco vel pietate dicta, decimas etiam per ignorantiam detentas, — relaxamus. — Preterea si qui ex rapina, furto, vel usura quocumque modo res male quaesitas penes se retinuerint et inde pro posse suo Deo proposuerint satisfacere, si forte res illas quibus restituere debuerint, ignoraverint, ad fabricam nostrae ipsius ecclesiae matricis pia intentione contulerint, illos decernimus — super his penitus absolutos. — Insuper volumus, — quatenus carenas et peregrinationes, voto Jherosolimitano excepto, subditis vestris injunctas a vobis vel adhuc injungendas, nec non et vota, a quibuscunque suscepta, super quibus vestrum invocatur consilium, propter urgentem necessitatem commutetis in redemptionem congruam subsidii ad prefatam fabricam convertendi. Ad hoc omnibus in cena domini, in dedicatione ipsius ecclesiae, videlicet in festo beatae Mariae Magdalenae, usque ad

octavas earundem, devotionis causa ad saepe dictam matricem ecclesiam venientibus et elemosinas suas conferentibus singulis temporibus predictis annum unum quadraginta dies et carenam cum omnibus indulgentiis et beneficiis a venerabilibus patribus qui dedicationi ejusdem ecclesiae interfuerint concessis — relaxamus. — Statuimus etiam ut quilibet sacerdos nostrae diocesis, tam regularis quam secularis in qualibet mense duas missas celebret, unam pro vivis et aliam pro defunctis fratribus et sororibus universis ecclesiae nostrae benefactoribus et fraternitatem zelo fidei accensi suscipientibus. Er waren dus bepaalde rondgaande nuncii om overal de christenen in het Diocese op te wekken tot den bouw bij te dragen en reportatores, die de verzamelde gelden moesten inleveren op den bepaalden tijd en plaats, wijders kwamen gelden en goederen, onregtvaardig verkregen, die men niet aan den wettigen eigenaar kon teruggeven, aan den Dom, ook de afkoopgelden van geloften en bedevaarten, en de offeranden der geloovigen op bepaalde dagen in den Dom te brengen.

Het schijnt echter dat de toepassing voortdurend moeijelijkheden en tegenstand ondervond, althans in 1322 gaf Jan van Bronkhorst als elect een charter aan de kerkfabriek, waarbij hij de uitvoering van het vroegere op nieuw inscherpte, omdat sommigen ambitiosa cupiditate ducti oblationes et elemosinas huiusmodi, quas augere potius deberent quam imminuere, pro majore parte surripiunt et nullam vel modicam harum nunciis dictae fabricae colligentibus easdem, assignant et repraesentant. — Praeterea nonnulli in testamentis et ultimis voluntatibus decedentium relicta et donata in elemosinam et subsidium dictae fabricae supprimunt et occultant. — Reeds in 1327 vernieuwde Jan van Diest dezen brief, en in 1340 verordende dezelfde, aangezien de kerk consumpta in aedificiis et structura corruerit ex nimia vetustate et ideo reformatione et restitutione indigeat opportuna, at incoepta sit reaedificari opere plurimum sumptuoso et ad tantam operis consummationem ipsi ecclesiae nostrae non suppetant facultates, dat de geestelijken geene valsche of andere quae-

stores of nuncii in hunne kerken ter verzameling van gelden zoude toelaten dan die van den Dom en dat niemand deze belemmeren zoude. Tevens schonk hij op nieuw de afkoopgelden van geloften, bedevaarten en penitentien aan den Dom, quod ecclesiae ejusdem structura jam nimia vetustate corrupta ruinam minetur periculosam, ipsique antecessores nostri et nos eandem structuram noviter restituere ad honorem Dei et beati Martini patroni nostri inceperunt et incipimus ex sectis lapidibus opere polito et quam plurimum sumptuoso. Bisschop Jan van Arkel in 1343, ziende op consummationis ipsius operis sumptuositatem, nostrique fisci tenuitatem et operis tarditatem, gaf aan de kerkfabriek quartam partem omnium decumationum ad nos ordinario jure pertinentem nec non bona naufragorum et injuste quaesitorum ac rerum omnium restituendarum, si nesciatur quibus debeat fieri restitutio earundem, nec non legata et donata generalia in pios usus convertenda, quibus donantes vel legantes personae loca, modos vel formas non expresserant. Daarenboven schonk hij, behalve de vroeger gegeven aflaten, omnibus et singulis de sua substantia usui dictae fabricae largientibus seu aliis ejusdem fabricae opus caritatis favore prosequentibus, vere confessis et contritis, toties quoties hoc egerint, quadraginta dierum indulgentias. In 1358 herhaalde hij het bevel aan alle geestelijken om de gaven en inkomsten onverkort uit te keeren en spoorde ze aan, quatenus moneatis parochianos et subditos vestros cum verbum Dei proposueritis aut confessiones audiveritis sive testamentis conficiendis interfueritis intentius moneatis et ad hoc vestris salutaribus monitis inducatis ut ad dictam fabricam pias elemosinas et larga caritatis subsidia erogent et transmittant ac in extremis suis eidem fabricae de bonis suis in testamentis et legatis studeant providere. — Tevens verleende hij weder veertig dagen aflaat aan de bezoekers en weldoeners van den Dom. De bisschop Jan van Verneborch bevestigde en herhaalde de voorregten in 1364, [1]) en vernieuwde die weder in 1365 met bij-

1) Uitgegeven bij MATTHAEUS, *Fata et fund.* p. 17.

voeging: insuper omnes et singulas donationes, praerogativas seu indulgentias, videlicet a sede apostolica duorum annorum C et LXXX dierum, item a Cardinalibus, legatis, archiepiscopis et episcopis VII ann. MCCCLXX dierum et XII carenarum ac ceteras omnes indulgentias — confirmamus et approbamus. Na hem was het bisschop Arnold van Hoorn, die in 1371 de inkomsten en voorregten op nieuw verzekerde, vervolgens Florens van Wevelinchove die in 1379 de vroegere bevestigde. — Ook de Pausen hadden intusschen op verzoek van het Domkapittel medegewerkt om de geloovigen tot het bezoeken en tevens tot het ondersteunen van den bouw te noopen. Clemens IV had honderd dagen aflaat, Nicolas IV een jaar en veertig dagen aflaat gegeven aan hen, die op de hooge feesten in den Dom offerden; Bonifacius VIII had hun weder een jaar en veertig dagen aflaat geschonken, uitmakende de twee jaar en 180 dagen, vermeld door Jan van Verneborch; in 1390 verkreeg het kapittel van Paus Bonifacius IX een nieuwen brief, cum ecclesia dudum incepta fuerit reaedificari solemniter de novo fidelium suffragiis et reaedificetur opere plurimum sumptuoso et pro elemosinis ad huiusmodi operis consummationem necessariis collegendis nuncii dilectorum filiorum capituli dictae ecclesiae per diocesin traject. mitti consueverint ipsaeque elemosinae temporis causante malicia, plus soliti reddantur exiles, adeoque quod nisi per sedem apostolicam fabricae dictae ecclesiae succurratur, consummationem huiusmodi operis contingat verosimiliter praetermitti, nos — tres annos et totidem quadragenas de injunctis iis penitentiis misericorditer relaxamus. Dezelfde Paus gaf in 1395 de bevestiging van het door de bisschoppen reeds verordende, dat men jaarlijks eene mis met opene deuren en klokgelui zou mogen vieren ten behoeve der Domcollecte in de onder interdict liggende kerken, en in 1398 bevestigde hij en bekrachtigde eene verordening van bisschop Frederik van Blankenheim, gevende aan den Dom, omnia et singula, usuras, rapinas et alia male ablata et incerta, de quibus ignoretur cui eorum restitutio foret facienda, nec non donata et legata ad pios usus, personis aut locis in specie et expresse non

assignata, en dat wel considerantes ruinam et destructionem fabricae ecclesiae nostrae Traiect, nec non tenuitatem et paupertatem bonorum ad structuram et reparationem ipsius ecclesiae pertinentium et deputatorum, — daar toch deze reparatio nondum finita sed laudabiliter et sumptuose ad honorem Dei et b. Martini patroni ejusdem ecclesiae est incepta.

Ook in de vijftiende eeuw ontving de kerkfabriek van den Dom gedurig nieuwe voorregten of bevestiging van vroegere van Pausen en bisschoppen. Eugenius IV gaf in 1432 een aflaat van vier jaar en viermaal veertig dagen voor het bezoek van den Dom, onder anderen op grond dat daar was corpus beatae Agnetis virginis feretro pretioso cum auro, argento nec non lapidibus pretiosis adornato, hetwelk werd rondgevoerd en vertoond bij het rondreizen der nuntii. Het concilie van Basel trad tusschen beide om tegen het verduisteren van inkomsten tot de kerkfabriek behoorende te waarschuwen en straf te bedreigen, de bisschoppen Zweder van Kuilenburg, Rudolph van Diepholt, de elect Gijsbert van Brederode en anderen herhaalden gedurig de verleende regten, de *questiën-brieven* werden jaarlijks uitgegeven aan de nuntii, zij predikten en noopten gedurig het volk tot nieuwe bijdragen, de overblijfsels der heiligen werden zelfs telkens door hen medegevoerd om tot heiligen ijver te wekken, waaromtrent MATTHAEUS, *Fata et fundat*, p. 46, aantoont dat het in 1533 nog plaats vond, en toch bleef de kerk onvolbouwd.

Het kan hier mijne bedoeling niet zijn al die brieven op te geven, die veelal slechts herhalingen van de vroegere waren, en voor de geschiedenis van de kerk verder geene waarde hebben. Zij bewijzen slechts dat er gedurende de 15e en zelfs nog in de eerste helft der 16e eeuw aan den Dom werd voortgebouwd, ofschoon met verflaauwenden ijver, terwijl de invordering der gelden met veel bezwaar en onwil te kampen had. Vooral schijnt de geestelijkheid niet overal op het bezoek der nuntii of quaesitores gesteld te zijn geweest of hunne pogingen te hebben ondersteund; ook was zij wel niet altijd

genegen om, zoozeer als men verlangde, op het begiftigen van den Dombouw aan te dringen of alles uit te keeren wat de procuratores of provisores fabricae meenden dat hun toekwam. Ook hier blijkt het weder, wat wel in het algemeen kan gezegd worden, dat de schoonste kerken der middeneeuwen niet door de geestelijkheid, maar door het volk gebouwd zijn en versierd, opgerigt door den vromen zin en godsdienstigen ijver der edelen en burgerijen.

Toen de Domkerk aan de Hervormden overging was gedurende de laatste jaren wel niet meer aan haar voortgewerkt. Alleen het koor was overkluisd, in het transept en het schip was slechts eene houten zoldering, en van buiten ontbraken daaraan de steunbogen. Overigens was de zuidzzijde der kerk voltooid en eene reeks kapellen, waaronder die van St. Salvator en St. Laurens waren daar aangebragt; de noordzijde daarentegen was nog geheel niet afgebouwd en het zijpand slechts door een muur naar buiten afgesloten. Ook waren zeker niet al de uitwendige versieringen, zooals die in het oorspronkelijk plan lagen, reeds aanwezig. In hoeverre de kerk inwendig voltooid kon heeten is wel niet op te geven, waarschijnlijk ontbrak ook daaraan nog wel het een en ander, al was zij ook ruim van altaren voorzien, die de godsdienstige ijver van velen had gesticht. De inwendige tooi der kerk echter, de altaren, de beelden, het schilderwerk, ook dat op de vensters, de pilaren en den muur, ging reeds in het laatst der 16e eeuw verloren, het gebouw zelf bleef tot aan den storm van 1674 in denzelfden toestand. Na dien storm vertoonde het ingestorte schip der kerk zich als een bouwval, waarvan ten stadhuize te Utrecht eene reeks afteekeningen bewaard worden. Men ziet er uit, dat aan de westzijde de hooge muur tegen den toren aan, met haar hoofdingang en aan de binnenzijde de groote vensterprofilering en de beide vensters ter zijde, zooals die daar de kerk afsloot, was blijven staan, aan de zuidzijde was het zijpand gedeeltelijk met de kapellen bewaard gebleven, aan de noordzijde daarentegen slechts de hoofdingang naast het transept en gedeeltelijk de kapel boven

dien ingang nog aanwezig, al het overige was ineengevallen. Door het nederstorten van de pilaren en het dak waren vele zerken gebarsten sommige kelders zelfs ingestort.

Bij de herstelling brak men den westelijken muur, die gevaarlijk was, nu geheel los staande, spoedig af, sloot het koor af door tusschen de pilaren en bogen een muur op te trekken, maakte een nieuwen ingang aan de andere zijde van het transept aan de noordzijde, langs de sacristie, digt bij de plaats waar vroeger het rijke altaar van Uterlo had gestaan, en bij den opgang naar het vroegere orgel, maakte den vloer gelijk, waardoor de verhooging van het koor verloren ging, en plaveide het overgebleven gedeelte met de bewaarde zerken en steenen uit de kerk, voor zoover dit vereischt werd, waardoor bijna alle zerken hunne oorspronkelijke plaats veranderden en vele graven verloren gingen. De kapellen aan de zuidzijde der kerk bleven bestaan tot in 1828, toen zij werden weggebroken tegelijk met den lagen muur, die van den omtrek der kerk bewaard was, en met de grondvesten der pilaren, bij gelegenheid dat men de plaats tot een plein inrigtte.

Het overgebleven gedeelte onderging in den laatsten tijd belangrijke herstellingen. Ik spreek niet van het aanbouwen van een portaal aan de westzijde, tegen den, de kerk nu afsluitenden muur, van het verplaatsen van het orgel tegen dien muur, van de de kerk ontsierende betimmeringen, van het stukadoren van het transept, maar van de latere herstellingen aan het oorspronkelijk gebouw. Men is daarbij met groote zorg te werk gegaan en de Heer KAMPERDIJK, die als architekt het werk geleid heeft, kan zich gelukwenschen, dat hij den koepel des koors, en de noordelijke zijde met het venster van het transept volkomen in den oorspronkelijken stijl en vorm heeft vernieuwd. De steunbogen van het koor en het vlechtwerk der vensters zijn zooveel mogelijk zoo als zij vroeger waren met groote naauwkeurigheid bewerkt en zoowel zij, die er toe hebben bijgedragen, vrijwillig en uit liefde voor het schoone gebouw en voor de kunst, als zij die het werk deden uitvoeren of zelf uitvoer-

den, hebben aanspraak op den dank van allen die in de bewaring van het nog bestaande gedeelte van Nederlands hoofdkerk belang stellen. Mogt nu ook de gevel en het venster in de zuidzijde van het transept nog even zoo hersteld kunnen worden en verder bij het koor die versieringen aan de frontispicen der vensters van buiten, aan de dakgaanderij en de steunbogen kunnen worden aangebragt, die eenmaal de kerk van buiten opluisterden en volmaakten. En al waag ik den wensch naauwelijks uit te spreken, dat eenmaal Utrechts Dom nog weder naar het oorspronkelijke plan worde hersteld en het ingestorte gedeelte weder herbouwd en voltooid, toch mag ik de hoop niet verzwijgen, dat men den kloostergang althans uit zijnen jammerlijken toestand zal doen herrijzen, en al kan men er de bovenverdieping met haren gang en kamers der kanonniken niet weder op plaatsen, men dan althans de vensters met hun vlechtwerk en ruiten, en hunne gebeeldhouwde frontispicen van buiten, er weder in zal brengen, en niet de vensterbogen veranderen in bogen zonder stijl of beteekenis, zoo als dit reeds op eene enkele plaats is geschied. De kloostergang van St. Pieter en die van St. Marie bestaan niet meer, die van den Dom is de eenige die over is, en wel waard dat hij zooveel mogelijk in zijnen oorspronkelijken vorm voor de nakomelingen bewaard blijve. Ook de toren heeft sints lang alle zijne versieringen verloren, zelfs de zware steene borstweringen der omgangen hebben nu voor gegoten ijzeren balustrades plaats moeten maken, zal die ook nog eenmaal in den oorspronkelijken stijl worden hersteld?

Maar wij keeren tot de kerk en haren vroegeren vorm terug. Er bestaan vele afteekeningen van den Dom, zoo als die voor den storm van 1674 was, meer of min naauwkeurig en in verschillend formaat uitgegeven. De beste is die welke door CAROLUS ALLARD werd opgedragen, in 1670, aan Heer JAN VAN REEDE VAN RENSWOUDE in groot formaat; aan deze afbeelding ontleend zijn die bij VAN HEUSSEN, *Historia episc. foed. Belgii*, p. 49, BLONDEEL, *Beschrijv. van Utrecht*, p. 319. Zij vertoonen ons de noordzijde der kerk, waar men duidelijk de nog onvol-

bouwde ruimte opmerkt, die bestemd was om als zijpand met kapellen aan het schip getrokken te worden. Nemen wij de bijgevoegde photographie ter hand, wij zien naast die ruimte, tegen het transept aan, den ingang der kerk, aan de andere zijde van het transept is de sacristie (thans kosterswoning), in den hoek die hier het koor met het transept vormt is een schoone trappentoren, die van de kerk uit naar de dakgaanderij voert en die hier door het uitspringend gedeelte bedekt is. Aan het ruim ziet men het schoone vlechtwerk en de frontispicen der vensters, die in de borstwering der dakgaanderij uitloopen; aan den toren ziet men nog de oorspronkelijke borstweringen op de omgangen, en aan den hoofdingang der kerk daar onder weder een traptoren naar de gaanderij. Aan de zuidzijde was de kerk in gebouwen ingesloten, de kloostergang uit de koorsluiting uitgaande eindigde weder in het transept, en paalde door de kapittelzaal onmiddellijk aan den St. Salvator, die de kerk van dien kant bedekte, zoodat men van de zijde der St. Paulus Abdij slechts boven den St. Salvator de hooge vensters van het schip der Domkerk zag uitkomen, terwijl de kleine ruimte tusschen beide kerken ingesloten het kerkhof van St. Salvator uitmaakte. Nadat de St. Salvator was afgebroken werd de plaats gedeeltelijk met huizen en boomen bedekt. Ook hier was aan de westzijde van het transept een opgang aangebouwd, die naar den omgang in de kerk en naar de dakgaanderij voerde, terwijl de zijpanden en kapellen van het ruim de volle breedte van het transept innamen.

Van den inwendigen toestand der kerk zijn mij slechts drie afbeeldingen bekend, die welke uitgegeven is in 1636, bij de inwijding der hoogeschool en waarop men het oogenblik heeft willen vereeuwigen, dat in den Dom de plegtige redevoering gehouden werd. De beide andere ten stadhuize aanwezig en waarvan wij hierbij photographische navolgingen geven. Zijn die niet zoo scherp en duidelijk als men misschien wenschen zou, zij zijn duidelijk genoeg om een denkbeeld van de kerk in hare oorspronkelijke grootheid te geven en zeker zóó duidelijk

als het mogelijk was die naar de teekeningen te vervaardigen; een werk waarmede de verdienstelijke Heer VERMEULEN zich wel heeft willen belasten.

Op de eerste ziet men de kerk bijna in hare geheele lengte, zoo als die zich vertoonde als men onder den toren, door den hoofdingang, binnen trad; door het middenschip heen ziet men in het koor, hetwelk toen door eene houten afsluiting was doorsneden, waar achter de Academische gehoorzaal zich bevond, en voor welke men den predikstoel ziet staan, wel ongeveer, zoo als MATTHAEUS zegt, op de plaats waar het hoofdaltaar zich bevonden had, maar toch veel meer naar voren. In de vensters der koorsluiting meent men nog overblijfsels van schilderwerk te ontdekken, vóór den predikstoel loopt een lage houten schutting, waaraan de voorlezer stond, verder in de kerk, aan de derde pilaar van het transept af, ziet men een hekwerk, dat het gedeelte afsloot voor de openbare godsdienstoefening toen bestemd. De pilaren der kerk en van het koor, overhoeks geplaatst op achthoekige basementen, zijn bedekt met hoekige en ronde belegstaven, in het ruim beneden door twee banden vereenigd, waarvan alleen diegenen, welke bestemd zijn de gewelfribben te dragen, bladkapiteelen hebben, de andere zonder kapiteelen in de profilering der bogen overgaan; boven de bogen is eene gaanderij zonder veel sieraden met boogjes die rondom den koepel van het koor, rondom het transept en het ruim der kerk heenloopt. De zwarte voorzijden der pilaren zijn wel oorspronkelijk verguld en beschilderd geweest, in het koor ziet men nog de coronering aan de pilaren bevestigd, waaronder de beelden stonden. Het koor alleen vertoont zich overkluisd, in het transept ziet men duidelijk de houten plafonnering, die ook in het schip nog even zigtbaar is, even als het vlechtwerk in de ramen van het ruim ter regterzijde des beschouwers. Aan dezelfde zijde ziet men ook even in het dubbele zijdpand der zuidzijde, dat overkluisd was en waar de pilaren even zoo bedekt waren met belegstaven. De koorsluiting, men bemerkt het reeds op deze afbeelding, is gevormd door de vijf zijden van een tienhoek

en zoowel omtrent de daar aanwezige pilaren als omtrent die van den koortrans merkt de Heer EYCK VAN ZUYLICHEM op, dat de belegstaven meest allen rond en met bladkapiteelen voorzien zijn, die aan den oorsprong der gewelfbogen bijna eenen krans om de pilaren vormen, terwijl in het zuidelijk zijpand des koors de belegstaven der pilaren peervormig zijn en zonder blijk van kapiteelen in de gewelfribben overgaan. Ik voeg daaromtrent hier nog eene nadere mededeeling van den Heer EYCK bij, gevolg eener nadere beschouwing. „De Domkerk heeft namelijk," schreef hij, „in het overgebleven koor aan de zuidzijde aan dezelfde pilaren beide bouwwijzen van prismatische en van ronde staven met kapiteelen en in den zuidelijken gang aldaar de zonder kapiteelen doorloopende peervormige lijsten, even als de kerk te 's Bosch, te Antwerpen en elders. Wat moet men hiervan gelooven? twijfelen kan men wel niet of het nog aanwezige koor is van den bouw van bisschop Hendrik van Vianden in 1254, dit blijkt overigens uit den geheelen bouwtrant, zoo in als uitwendig. Maar men kan moeijelijk onderstellen dat de zuidergang van het koor van lateren tijd zoude zijn, want dan zoude aan dezelfde pilaren in het middenpand een tot twee eeuwen vroeger dan in den zijdgang gebouwd moeten zijn. Ik beken dat dit mij nog een raadsel is, ten zij men aanneme, dat die geheele zuidertrans van het koor in 1254 onvoltooid en de pilaren aan dien kant in het ruw en onbehakt zijn gebleven, totdat men naderhand, in de 15e eeuw, ze in den toen heerschenden bouwstijl geheel op nieuw behakt en afgewerkt heeft." Deze vraag te beantwoorden wagen wij niet, de bouwkundigen zullen het welligt kunnen ophelderen, wij willen alleen nog de aandacht vestigen op den schoonen trap in den muurpilaar, waar de kloostergang in de koorsluiting eindigt, die oorspronkelijk naar de vertrekken boven dien gang uit het koor toegang verschafte.

Op de tweede afbeelding der kerk van binnen staan wij in

1) *Berigten van het Histor. Gezelschap*, II. 1. p. 100.

het transept en wel waar men uit den zuidelijken trans in het transept treedt; wij zien het groote noordelijke raam, waar duidelijk nog de sporen van schilderwerk zigtbaar zijn en juist met hetzelfde vlechtwerk, dat nu onlangs weder is hersteld. Naast dit raam, regts van den beschouwer, is het oude orgel, hetgeen toen met zeilen, die hier opgetrokken zijn, werd bedekt; aan den ingang van het koor vinden wij den predikstoel terug tegen de houten afsluiting, en de lagere houten schutting daar voor, terwijl een houten zitbank dwars door het transept onder het raam doorloopt. Eene andere houten zitbank zien wij op den voorgrond, bevestigd tegen den hoek-pilaar van het ruim en het transept (den pilaar die nu gedeeltelijk ingebouwd staat tusschen de Predikantenbank en den hoek der Statenbank). Daar achter linksch, ziet men het ruim der kerk, men ontdekt nog even den uitgebouwden ingang der kerk naast het noordelijk transept, maar tevens dat het ruim aan dien kant slechts eenen enkelen trans had. De zware ijzeren staven, die de pilaren der kerk verbinden, treden zeer duidelijk in het licht, ook weder de zwart gemaakte voorzijden der pilaren. Voorts ziet men den omgang zoowel aan de zijde van het koor als aan die van de kerk.

Wij hopen dat men door deze afbeeldingen zich eenig denkbeeld zal kunnen maken van het schoone gebouw, zoo als het zich voor zijnen gedeeltelijken ondergang vertoonde. Zoo gaarne had ik eene afbeelding ontdekt van de kerk in al hare vroegere pracht, toen de talrijke altaren, schilderijen en beelden, die haar eens versierden, nog aanwezig waren. Dit is mij niet gelukt en een berigt dat er eene afbeelding van den Dom zou bestaan zoo als die van binnen versierd was toen Karel de vijfde er zijn kapittel van het gulden vlies hield, heeft zich niet bevestigd.

Ten slotte deelen wij hier de opgaven mede van den Heer EYCK VAN ZUYLICHEM omtrent de maten der kerk. „Zij waren omtrent deze:

Lengte van het ruim 45 Ned. ellen.

„ „ „ koor 29 „ „

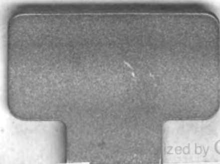
Lengte van het kruis 42 . . . . . . Ned. ellen.
Breedte „ schip en koor 12 . . . . . „ „
„ „ het eerste zijdpand 6, 5 . . „ „
„ „ „ tweede „ 6 . . . „ „
Diepte der zijdkapellen 4, 5 . . . . . „ „
Breedte van den koortrans 5. . . . . „ „
Diepte der kapellen om dezelve 2, 5. . „ „
Spanning der bogen in ruim en koor 6, 4 „ „
„ „ „ „ de koorsluiting 4 „ „

De hoogte van het groot gewelf in het koor, dat zonder twijfel even hoog is als het voormalig ruim, bevat 119 en die der zijpanden 70 Utrechtsche voeten.

De kerk is uitwendig bijna geheel van gehouwen steen, zoowel van geelen en rooden zandsteen, als van trachyt uit het Zevengebergte en van eskozijnschen steen."

Wij eindigen hier ons onderzoek met den wensch, dat dit gebouw als een waardig sieraad der stad en een belangrijk overblijfsel van den kunstzin en den ijver onzer voorvaderen, nog lang moge bewaard en gewaardeerd blijven.

ized by Google

Snelpersdruk van KEMINK EN ZOON, te Utrecht.